

ЧЎЛПОН

Адабиёт надир

*(Адабий-танқидий мақолалар,
Чўлпон ҳақида хотиралар)*

ТОШКЕНТ
ЧЎЛПОН НАШРИЕТИ

83.3Уз
Қ—98

Масъул муҳаррирлар:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Умарали НОРМАТОВ

Тўпловчи ва изоҳ муаллифлари:

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ

ЗАМИРА ЭШОНОВА

УЛУҒБЕК СУЛТОНОВ

Муҳаррир:
Тўлқин АЛИМОВ

Қўлпон.

Адабиёт надир: (Адабий-танқидий мақолалар, Қўлпон ҳақида хотиралар): /Урта мактаб ёшидаги болалар учун/. Тўпловчи ва изоҳ муаллифлари: Д. Қуронов, Замира Эшонов, У. Султонов; Масъул муҳаррир О. Шарофуддинов, У. Норматов/. — Т.: Қўлпон, 1994. — 240 б.

Юртимиз асрий қулликдан қутулиб, мустақил бўлган ҳозирги кунда бу йўлда шаҳид кетганлар руҳини шод айлашга жазм этдик. Мазкур китоб — бу йўлдаги уринишлардан биридир.

Улуғ шoir Қўлпон мақолаларини ўқиркансиз, бугун бизни ўйлантираётган муаммолар ўша пайтлардаёқ айтилгани, устоз қалбини безовта қилганини ҳис этасиз.

ББК 83.3Уз1

Қ $\frac{4702620102-35}{360(04) - 93}$ қўш. 93

ISBN 5-8250-0383-5

© Қўлпон, 94

«АДАБИЁТ ЯШАСА — МИЛЛАТ ЯШАР...»

/ Ҳар қандай чинакам истеъдод соҳиби каби Абдулҳамид Чўлпон ҳам ижоднинг деярли ҳамма соҳаларида самарали фаолият кўрсатган. У ҳам шоир, ҳам носир, ҳам драматург, ҳам таржимон, ҳам публицист бўлиши билан бирга, баркамол мунаққид, моҳир адабиётшунос, ўзига хос тарзда фикрлайдиган санъатшунос ҳам бўлган. Унинг бадий асарлари халқ маънавиятини шакллантиришда қанча муҳим роль ўйнаган бўлса, адабий-танқидий мақолалари ҳам шунчалик катта қимматга эга. Аммо истибдод замонида Чўлпон ижодини ўрганиш у ёқда турсин, номини тилга олиш таъқиқлангани учун кенг жамоатчиликкина эмас, ҳатто адабиётшунос мутахассислар ҳам Чўлпон ижодининг бу қирраси тўғрисида ғоят мавҳум ва туманли тасаввурга эга эдилар. Фақат сўнгги йиллардагина Ш. Турдиев, Н. Каримов, Б. Дўстқораев, М. Олимов, У. Долимов, З. Эшонова, Д. Қуронов, У. Султонов каби адабиётшуносларнинг ҳаракати билан Чўлпоннинг инқилобдан олдин ва кейин чоп этилган, ҳозир эса топиллиши амри маҳол бўлиб қолган, журналлар ва газеталарда сочилиб ётган адабий-танқидий асарлари илмий муомалага қира бошлади. Сурхондарёлик ёш чўлпоншунос Н. Йўлдошев эса Чўлпон ҳаёти ва ижодига доир библиография эълон қилиб, унда биринчи марта Чўлпон мақолаларининг рўйхатини берди. Библиографияда кўрсатилишича, шоирнинг 1914—1937 йиллар мобайнида чоп этилган адабий-танқидий мақолалари ҳозирча 63 та экан. Изланишлар давом эттирилса, бу рақамнинг кўпайиши турган гап.

Мақолалар билан танишиш натижасида шундай ху-

лосага келиш мумкинки, Чўлпон ўзини профессионал мунаққид ёки муайян академик қондалар асосида иш юритувчи адабиётшунос олим деб ҳисоблаган эмас. Чўлпон эстетика бобида, санъат назариясида янги саҳифа очган эмас, жаҳон санъатини ва санъатшунослигини батамом янги йўлларга буриб юборадиган тугал таълимот ҳам яратмаган. Шунга қарамай, янги ўзбек адабиёти тарихини Чўлпоннинг адабий-танқидий фаолиятисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Янги ўзбек адабиётини шакллантиришда, 20—30-йиллардаги ғоят мураккаб ижодий курашлар муҳитида унда изчил реалистик услубнинг устиворлигини таъминлашда Чўлпоннинг адабий-танқидий қарашларининг аҳамиятнини камситиш мумкин эмас. Чўлпон мунаққид сифатида, биринчи навбатда, адабиёт ва санъатнинг амалий масалалари билан шуғулланган, янада аниқроқ айтганда, маънавий уйғониш ва маданий ривожланиш асосида адабий жараён давомида кўндаланг бўлган долзарб муаммоларга жавоб топишга интилган, шу тарзда адабиётни ўз даврининг илғор ғоялари билан бойитишга, Шарқ ва Ғарбнинг бебаҳо тажрибасини янги ўзбек адабиётига олиб киришга ҳаракат қилган.

Чўлпон адабий-танқидий меросининг аҳамияти фақат шу билан чекланмайди. Юқорида айтганимиздек, Чўлпон танқидий фаолияти билан эстетика соҳасида янги бир таълимот яратишни мақсад қилиб қўймаган бўлса-да, унинг мақолаларини ички яхлитликдан маҳрум, ҳар хил йилларда ҳар хил муносабатлар билан ёзилиб, ҳар хил нарсалар тўғрисида баҳс юритувчи пароканда асарлар йиғноғидан иборат деб қараш мумкин эмас. Аксинча, ҳар бир мақоланинг югурик мисралари ортидан Чўлпоннинг ўзи қараб тургандай бўлади. Ҳар бир мақолада Чўлпон шахсиятининг аниқ муҳри борки, худди шу нарса уларни бир яхлит ҳолга келтириб туради. Чўлпоннинг адабий-танқидий мероси бу улуг адиб шахсиятининг турли қирраларини, маданий савиясини, эътиқоди ва дунёқарашини ўрганишда, ижтимоий ҳаётнинг муҳим жиҳатларига унинг муносабатини аниқлашда, ижодий биографиясининг баъзи нуқталарини тўлароқ ёритишда ҳам ғоят аҳамиятлидир. Биз бу меросни муайян тартибда ўрганиш натижасида Чўлпоннинг ғоявий-эстетик эволюцияси қандай кечгани ҳақида тасаввурга эга бўламиз, ҳатто «ижтимоий тузум ва истеъдод» деган муаммони қўйиб, совет воқелиги Чўлпоннинг санъаткор сифатида ўсишига

қандай салбий таъсир этганини, бир санъаткор тақдири мисолнда тоталитар тузумнинг чинакам истеъдодга қанчалик душман эканини тўлароқ тасаввур этишимиз мумкин.

/Чўлпоннинг биринчи танқидий асари «Адабиёт надур?» деган мақола бўлиб, «Садон Туркистон» газетасида 1914 йил 4 июнь куни эълон қилинган. Бу мақола, умуман, Чўлпоннинг матбуот юзини кўрган илк асарларидан биридир. Чўлпон уни 16 ёшида ёзган. Мақола шаклан жуда ихчам бўлса-да, мазмунан ғоят теран. Ундаги фикрлар ва мулоҳазалар шу қадар пишиқки, 16 яшар ўсмирнинг шунчалик тийраклик билан қалам тебратганига қойил қолмай иложингиз йўқ. Фақат фавқулодда иқтидорга эга одамгина 16 ёшида тафаккурнинг бунчалик юқори поғоналарига кўтарилиши мумкин. Сарлавҳанинг ўзиданоқ аён кўриниб туриптики, мақола жуда муҳим масалага бағишланган. Адабиёт адабиёт бўлгандан бери Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам не-не буюк истеъдод соҳиблари «Адабиёт, санъат надур? Унинг кимга кераги бор? Санъаткор ким? У жамият олдида бурчдорми? Бурчдор бўлса, бу бурч нималардан иборат? Бурчдорлик билан ижод эркинлиги ўзаро қандай чиқишади?» каби муаммоларга рўпара келишган. Кўриниб туриптики, булар ижоднинг ҳаёт-мамот масалалари, ижодкор уларни лоақал ўзи учун ҳал қилмай туриб, эътиқод қилиб олса арзийдиган эстетик принципларни аниқламай туриб самарали ижод қилолмайди. Лекин шунга қарамай, ҳануз адабиёт ва санъатнинг етакчи хоссаларини қамраб оладиган, ҳамма даврлар учун барабар маъқул бўладиган универсал таъриф, мукаммал жавоб топилгани йўқ. \ Буюк санъаткорларнинг жавобларида ҳам масаланинг айрим жиҳатларигина, адабиёт ва санъатнинг айрим хислатлари, айрим фазилатларигина ифодаланган.

Табииyki, Чўлпон ҳам адабиёт оламга қадам қўйиши биланоқ шу муаммога рўпара келди ва унга жавоб излашга мажбур бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, Чўлпон ўз изланишларида ёлғиз эмас эди. Худди шу даврда бошқа ўзбек зиёлилари ҳам «адабиёт надур?» деган муаммога жавоб излаб анча уринишган. Масалан, қўқонлик машҳур маърифатпарвар, «Ашъори нисвон» деган мажмуанинг муаллифи Иброҳим Даврон 1909 йилдаёқ «Туркистон вилояти газетаси»да «Шоир надур?» деган мақола эълон қилади. Ёки адабиётшунос олим Бегали Қосимовнинг таъкидлашича, 1914 йилда Мир-

муҳсин Шермухамедов билан Саидахмад Васлий ўрта-сида адабиётнинг моҳияти, вазифалари ва жамият олдигаги бурчи тўғрисида баҳс-мунозара бўлган. Қолаверса, бундай изланиш фақат туркистонлик зиёлилар ўртасидагина содир бўлган эмас. Худди шу йилларда кўшни Қозоғистонда ҳам, Озарбайжон ёхуд татарлар юртларида ҳам адабиётнинг моҳиятини излаш, унинг жамият ҳаётидаги, миллат равнақидаги аҳамиятини аниқлаш ҳаракати анча авж олган эди. Натижада, «адабиёт надур?» деган мангу саволга турли минтақаларда бир-бирига яқин жавоблар пайдо бўла бошлаган эди. Озарбайжон адиблари Жалил Мамадқулизода ёхуд Абдурахим Ҳақвердиевларнинг, татар ёзувчилари Абдулла Тўқай, ёхуд Олимжон Иброҳимовларнинг XX аср бошларида чоп этилган адабиёт ҳақидаги мақолалари фикримизнинг далили бўла олади. Ўз изланишларни оқибатида улар нақадар бир-бирига яқин хулосаларга келганини кўрсатиш учун бир конкрет мисолга мурожаат қиламан: таниқли қозоқ журналисти, маърифатпарвар ва демократ М. Сералин ўзи муҳаррирлик қилган «Айқап» журнаlining 1922 йилдаги I-сонига ёзади: «Тил ва адабиёт халқнинг қалби ва руҳидир... адабиётсиз халқ забонсиз боладай гап. Бундай бола бошқаларга ўзининг дарду қувончларини гапириб беролмайди. Халқларни бир-бирига яқинлаштирадиган энг кучли восита тил ва адабиётдир. Ўз адабиётининг ҳақиқий қадр-қимматини билган халқларнинг фарзандларигина ўз тилини чиннакам ардоқлай олади. Қозоқ халқининг ўз тили ва ўз адабиёти бор... бизнинг бурчимиз унутлиб ётган улкан хазиналарни юзага олиб чиқиш ва ҳаммаининг мулкига айлантиришдир».¹

Энди Чўлпонга мурожаат қилайлик./«Ёш мунаққид «Адабиёт надур?» мақоласида, биринчи навбатда, адабиётнинг ижтимоий моҳияти тўғрисида фикр юритади. Унинг фикрича, адабиёт миллатни тараққий эттириш воситаси, унинг маънавиятини таъминлайдиган омил. Чўлпон бу хулосанинг чинлигига шу қадар ишонганки, мақолада ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайдиган тарзда «адабиёт яшаса — миллат яшар» дея тасдиқлайди:\

«Ҳа, тўхтамасдан ҳаракат қилиб тургон вужудимизга, танзимизга сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, маншат

¹ Бу матн парчаси «Дала вилоятининг газети» деган китобдан олинди. Олма Ота. «Илм» нашр. 1990 й. 17-бет.

йўлида ҳар хил қора кирлар билан кирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса — миллат яшар. Адабиётни ўлмаган ва адабиётнинг тараққиётига чолишмаган ва адиллар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолиб секин-секин инқироз бўлур».

Бири Туркистонда, бири Қозоғистонда туриб, бири-биридан беҳабар ҳолда икки муаллиф деярли бир хил тарзда адабиётнинг моҳияти, жамият ҳаётидаги фикр юритмоқда. Бундаги муштараклик тасодиф эмас, албатта. Бу шу билан изоҳланадики, XX аср бошларида Туркистонда ҳам, Қозоғистонда ҳам улуғ Уйғониш шабадалари эса бошлаган эди. Туркистонда шу кезларда тарих майдонига кириб келган, кейинчалик «жадидлар» деб ном олган фикри очиқ, тараққийпарвар зиёлилар бу уйғонишни таъминлаган асосий куч бўлди. Улар мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон забун аҳволга тушиб қолганини, халқ жаҳолат ва нодонлик қўйнида, эрксизлик бўйинтуруғи остида иккиёқлама зулм исканжалари остида қаттиқ эзилб ётганини чуқур англадилар ва бундай ҳаётни ўзгартиш, янгилаш зарурлиги ҳақидаги ғояларни олға сурдилар. Улар халқни маърифатли қилишни, савиясини кўтариб, оқ-қорани танийдиган қилишни янгиланишнинг бирламчи шarti деб билдилар ва шу олижаноб ниятни амалга ошириш учун фидойилик билан ишга киришдилар. Улар ҳар хил таъқиб ва таъқиқларга қарамай, моддий қийинчиликларни енгиб мактаблар очдилар, дарсликлар яратдилар, газеталар чиқардилар, нашриётлар очиб китоблар чоп этдилар, турли маданий-маърифий тўғарақлар очдилар... Хуллас, қисқа муддат ичида жадидлар миллатнинг садоқатли ва фидокор фарзандлари сифатида танилди.

Чўлпон шу улуғ маърифатпарварлик ҳаракатининг қанотларида ижод майдонига кириб келди. У мустақил ўқиб ўрганиш оқибатида ғоят юксак маданий савияга эга эди. Шарқ классиклари, айниқса, турк ва ҳинд ёзувчиларининг асарлари билан, шунингдек, Оврўпа ва рус адабиёти билан пухта таниш эди. Шунинг учун 15—16 ёшларидаёқ маърифатпарварлик ғояларини қабул қилишга ҳар жиҳатдан тайёр эди. Шунинг учун Чўлпон ёшлигига қарамай, Туркистоннинг тақдирини тўғрисида, миллатнинг истиқболли ҳақида чуқур қайғуриш билан ўйлай бошладди. У ҳам жадидларга эргашиб, халқни жаҳолат ва нодонлик, эрксизлик ва қашшоқлик ботқо-

ғидан қутқариб олишнинг бирдан-бир йўли маърифат деган эътиқодга келди. Миллатни равнақ топтириш учун, биринчи навбатда, уни мустамлака асоратидан халос этиш керак, бунинг учун эса халқ ўзини ўзи таниган бўлмоғи, ҳаммани бирлаштирадиган, яқдил қиладиган миллий ифтихор туйғусига эга бўлмоғи керак. Чўлпон халқни шу даражага етказишга ёрдам берадиган имкониятлар, чора-тадбирлар излайди ва адабиёт уларнинг энг самаралисидир деган тўхтамга келади. Шунинг учун ҳам ёш мунаққид комил ишонч билан ҳатто миллатнинг яшашини адабиётнинг яшашига боғлиқ қилиб қўйди. Эҳтимол, Чўлпон бу ўринда бироз эҳтиросга берилгандир. Бироз муболағага йўл қўйгандир, лекин ҳеч шубҳа йўқки, XX аср бошларидаги Туркистон шароитида «адабиёт яшаса — миллат яшар» деган формула тўғри ва самарали формула эди. Муҳими шундаки, адабиётга бундай қараш, уни халқ ҳаётини янгилашнинг муҳим воситаси деб ҳисоблаш Чўлпон ижодида шунчаки йўл-йўлакай айтилган бир фикр сифатида қолиб кетгани йўқ, балки унинг кейинги ижоди давомида донмиш равишда раҳнамолик қилувчи дастуриламал бўлди. Чўлпон шу эътиқоддан келиб чиқиб, 20-йилларда янги ниқобга кириб олган мустамлакачиликни фош этди, халқ учун кишан ясовчи турлитуман тўралар ва афандиларни қоралади, ҳурликни, эркинликни улуғловчи оташин шеърлар яратди, кейинчалик эса халқ ҳаётининг турли қатламларини ҳаққоний ас эттирувчи роман ва драмалар яратиб, халқнинг маънавий улғайишига катта ҳисса қўшди.

/«Адабиёт надур?» мақоласининг кишини лол қолдирадиган яна бир жуда муҳим томони шундаки, 16 ёшлик мунаққид адабиётнинг ижтимоий вазифасини таъкидлаш билан чекланмайди, балки унинг спецификасига, яъни образли табиатига алоҳида урғу беради. Ёш мунаққид учун адабиёт қуруқ ғоялар мажмуаси эмас, балки, биринчи навбатда, инсон руҳияти билан боғлиқ бўлган ҳодисадир. У одамларнинг шууригагина эмас, ҳис-туйғуларига ҳам таъсир этиши, уларни қувонтириб, ёхуд маҳзун аҳволга солиб, шу орқали ижтимоий бурчини ўташи зарур. Чўлпон бу фикрларни ўзинга хос образларда бундай ифодалаган:

«Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган қаралган,
ўчган, мажруҳ ярадор кўнгилга руҳ бермак учун, фақат
вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингишган
қора балчиқларни тозалайдурган, ўткир юрак кирла-

рини ювадурғон тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равшан қиладурган, чанг ва тупроқлар тўлган кўзларимизни артуб тозалайдурғон булоқ суви бўлганликдан бизга ғоят керакдур».

Қадим-қадимлардан бери маълумки, бадий асар чиннакам санъат даражасига кўтарилмоғи учун унда ғоявийлик билан бадийлик чамбарчас бирикиб кетган бўлмоғи керак. Бадиятсиз ғоявийлик адабиётни муқаррар ўлимга маҳкум этадиган рақ касалига ўхшайди. Адабиёт фақат бадияти орқалигина, яъни теран ҳаёт-тий мазмунни, муҳим ҳаёт ҳақиқатини одамларни ҳаяжонлантирадиган, тўлқинлантирадиган бадий шаклларда ифодалаганидагина жамият эҳтиёжини қондира оладиган қудрат касб этади. Бунинг яхши намунаси Чўлпон бадиятнинг моҳиятини ўзига хос тарзда шундай уқдиради:

«...баъзи вақтда фалак бир одамни қайғуга солар, ул ўзи тушуниб, ўйлаб туриб, оҳ тортиб йиғлар. Бу ҳасратларни ўз ичига сиғдирилмас. Бировга айтса, «вой, бечора» дермукин деб, албатта, ўз қайғусини бировга айтмакка тилар. Туб тўғри айтганда ул қадар таъсир қилмас. Адабиёт ила айтганда, албатта таъсир қилар. Менинг бир ошнамнинг ўлдиги хабари келар. Мен ҳеч хафаланмайман. Бир вақтда мактуб келар, мактубда аларнинг кўрган кунлари адабиёт ила бундай ёзилур:

*Гуллар била пок қайғули маҳзун боқурди,
Кўз ёшларимиз тўхтамай тун-кун оқурди.*

Мана шунинг ўқиб албатта, бир таъсир ила аларнинг қайғусига қўшилурмиз».

Чўлпон адабиётнинг янги ғоявий мазмуни учунгина эмас, айтиш мумкин унинг юксак бадияти учун ҳам курашганида, албатта, ўша даврдаги адабий жараённинг хусусиятларига таянган. Маълумки, жадидлар XX аср бошларида маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган янги мазмундаги адабиёт яратдилар, аммо турли сабабларга кўра бу адабиёт ҳамма вақт ҳам юксак бадият билан омукта бўлавермас эди. Шунинг учун бўлса керак, Чўлпон адабиётни санъатга яқинлаштириш имконларини излади ва бунга эришишнинг энг тўғри йўли ҳаққонийликда деган хулосага келди. Ҳаққонийликнинг илдизлари эса халқчилликда. Адиб ёхуд шоир халқ ҳаётининг ичиде бўлмоғи керак ва бу ҳаётнинг ҳамма замнамаларини акс эттиришга интилиши

керак. Эҳтимол, ёш Чўлпон бундай қарашларга стихияли тарзда келгандир, лекин нима бўлганда ҳам, у «қалам аҳллари»ни халқ ҳаётига яқинроқ «аралашиб» юришга ундайди. «Адабиёт надур?»дан кейин ёзилган ва «Садои Туркистон» газетасининг 1915 йил 6 февраль сонидида чоп этилган «Муҳтарам ёзғувчиларимизга» деган мурожаатномада Чўлпон шундай хитоб қилади:

«Муҳтарам қалам аҳллари миллий маишатни ёмон деб безмай, зоҳирда бўлса ҳам тўйларда, гапхоналарда, баччабозлар мажлисида, базмларда ва шунга ўхшаш миллатнинг энг танқид қиладурган ўринларида бирга аралашиб юрмакларни керакдурки, токи комил ўша одатларни китоб саҳифаларида чиройлироқ қилиб ёзгундай бўлсунлар. Миллий маишатдан безган билан безилиб, кўмилиб кетаберадилар. Онда аралашиб юрулса, ондаги сўзларни, одатларни ўрганмоққа бўладурки, китоб бетларига кўчуриб ёзмоққа материалларнинг энг асллари халқ орасидан олинур».

Чўлпон инқилобдан кейин ҳам ўзининг эстетик принципларини шакллантириб борди. У кўпгина мақолаларида конкрет ижодкорлар мисолида ёки муайян асарлар таҳлили орқали реализмнинг турли-туман масалаларини ўртага қўйди. Жумладан, унинг мақолаларида талант ва ижодий меҳнат, ҳаётнийлик ва ҳаққонийлик, самимият ва сунъийлик, матн устида ишлаш, бадний тасвирнинг чинлиги ва рангдорлиги, табиат манзаралари ва психологизм каби масалалар қаламга олинган ва улар тўғрисида бугун ҳам аҳамиятнинг йўқотмаган қимматли фикрлар айтилган. Масалан, Чўлпон мақолаларидан бирида адабиётнинг «тугалланиши», яъни такомиллашишига катта эътибор бериб, бунга «адабиётга кира олмаган нарсаларни шафқатсиз суръатда майдондан ҳайдаш» билан ва бадний асар тилини содда-лаштириш орқали эришилди деб ҳисоблайди. Чўлпон «Чиғатой гурунги»га мансуб одамлар худди шу йўлда фаолият кўрсатганини айтади. Маълумки, бизнинг «совет» адабиётшунослигимизда бу ташкилот ҳамниша пантуркистик ташкилот сифатида, аксинлиқилобий ғояларни олдинга сурган гуруҳ сифатида қораланиб келинди. Бунинг натижасида биз бугун «Чиғатой гурунги» ҳақида деярли ҳеч нарса билмаймиз. Бугунга келиб билганимиз шу бўлдики, «Чиғатой гурунги» ҳақида айтилган гапларнинг бари бўҳтон экан. Шунинг учун Чўлпон мақоласидан олинган қуйидаги парча шонрининг чин адабиёт учун курашини кўрсатиш билан бирга, ўша тўга-

рак ҳақида қисман бўлса-да, маълумот беради: «...у жамиятга мансуб кишилар тилни соддалаштирмак мақсадини асос қилиб ушлаганлари ҳолда ўзбек адабиётининг тугалланишига ҳам катта аҳамият бердилар. Тугалланадурғон адабиёт чин адабиёт бўлмоғи керак. Шунинг учун улар адабий асарларга ҳақиқий қийматини бериб, адабиётга кираолмаган нарсаларни шафқатсиз сувратда майдондан ҳайдай бошладилар... «Чигатой гурунги» асосини маҳкам қурғонлиғи ва чинакам тўғри чизғонлиғи учун ўзи йўқ кетса ҳам, ўзбекнинг янги адабиётида янги, порлоқ, шарафли саҳифалар очди ва очмоқда давом этадир».

1918 йилда Чўлпоннинг ўзи ҳам «Чигатой гурунги» тўгарагининг фаол аъзоси бўлганини айтсак, «чин адабиёт» учун курашда унинг хизматлари аён бўлади.

Албатта, бизнинг мақоламизда Чўлпоннинг ҳамма адабий-танқидий мақолаларини тилга олиб, уларда кўтарилган масалаларни батафсил шарҳлаб чиқиш имкони йўқ. Бироқ янги ўзбек адабиёти учун унинг изчил кураши ҳақида гап борар экан, бир мақолани сира ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Бу «Улуғ ҳинди» деган мақола бўлиб, унда олға сурилган фикрлар ғоят принципиал қимматга эга.

«Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 7—8 қўшма сонида чоп этилган бу мақола бир қарашда жузъий масалага — буюк ҳинд шоири ва мутафаккири Рабиндранат Тагор сиймосини тарғиб қилишга бағишлангандай кўринади. Бироқ аслида эса Чўлпон Тагор баҳонасида ўзбек адабиётининг ривожини қай йўлдан бориши кераклиғи ҳақидаги мулоҳазаларини баён қилади. Мақолада Тагор асарлари идеал даражасига кўтарилган чинакам санъат намуналари сифатида талқин қилинган. Хўш, Чўлпон Тагор ижодини қай жиҳатдан идеал ижод деб билади? Шуниси муҳимки, Чўлпон бу тўғрида фикр билдирар экан, фақат ўзбек адабиёти ёхуд ўзбек ёзувчиларинигина назарда тутмайди, балки, умуман, янги адабиётнинг XX аср бошларида адабиётга кириб келган Шарқ ёшларини назарда тутаяди. Чўлпоннинг назарида бу ёшлар «йўлсизлик» касалига чалинган. Қолаверса, Чўлпоннинг ўзи ҳам «йўлсизлик» дардидан кўп азият чекади. Нима учун? «Йўлсизлик» деганини қандай тушунмоқ керак? Чўлпон ёзади: «Эски адабиёт билан янги адабиётнинг ўртасида қолғон шарқлик ёш чинакам чучмал бир вазиятдадир. Эски адабиёт бир ширин: янгиси яна ширин: ғарбники тағин

яна ширин. Қайси биттасига кўпроқ берилсин?»

Афсуски, Чўлпон бу ўринда эски ва янги адабиётнинг «ширинлиги» нималарда ифодаланишини айтмайди, фақат мақола давомида ёшларнинг йўлсизлиги, «бошлаб ўзи йўлсиз» эканини айтиб, унинг моҳияти нимадалигига ишора қилади:

«Ўзимнинг йўлсизлигимдан бироз сўзлаб ўтайин: Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқийман: бир хил, бир хил, бир хил... Кўнгил бошқа нарса қидирадир. Боту, Ғайратий, Олтой, Ойбек, Жулқунбойларни ўқийман: қувонтирадир, холос! Улар менинг учун ёнғон чироқлар бўлса ҳам, менинг эртам учун! Авлоний, Тавалло, Сиддиқий ва Ҳақимзодаларни ўқимайман, ўқимайман. Мени шу ҳолга солган ўшалар!...»

Бу парчада Чўлпон ўзбек намоёндаларининг номларини тилга оляпти, уларнинг ижодида бир хиллик борлигидан, баъзиларида эса бундан ҳам жиддийроқ нуқсонлар борлигидан зорланяпти. Шу парчага қараб туриб Чўлпоннинг ўзбек классикларига салбий муносабати ёхуд менсимай қарагани ҳақида гапириш мумкинми? Афсуски, мен Чўлпон ҳақидаги рисоламда шунга яқинроқ гапни айтганман ва классикларимизни ўзимча Чўлпондан ҳимоя қилмоқчи, Чўлпоннинг ўзини ҳам ўз мақоласидан ҳимоя қилмоқчи бўлганман. Мана ўша парча:

«Ўйламанки бугун Чўлпоннинг бу хулосаси билан унчалик келишиб бўлмайди — классикларимизнинг ҳар қайсиси ўзига хос қиёфага, бир-бириникидан фарқ қилувчи услубга эга экан, оламни идрок этишлари ва олам ҳақидаги қарашлари билан ҳам, эстетик принциплари жиҳатидан ҳам бир-бирларини такрорламасликлари исбот қилинади. Лекин Чўлпон уларни «бир хил, бир хил, бир хил!» деб баҳолаётган экан, бунда Шарқ шеърятининг ўзига хос баъзи сифатларини назарда тутаётган бўлиши мумкин».

Гап шундаки, Чўлпон бу мақолада фақат ўзбек адабиёти ҳақидагина мулоҳаза юритаётгани йўқ, балки у Шарқ адабиётидан ҳам, Ғарб адабиётидан ҳам кўнгли унча тўлмаслигини айтяпти, бу адабиётлар ё «ортиқча шарқчилиги» ёхуд «ортиқча ғарблилиги» билан таассуф туғдиришини изҳор қиляпти. «Тўқайдан тортиб Қави Нажмийгача — татар адабиётини, Ҳодидан тортиб Ҳ. Жаводгача — озарбайжон адабиётини (Ҳусайн Жовидни ажратиб олиб қолдим!) Номик Камолдан Али Сайфига

довур усмонли адабиётини ўқийман: ё ортиқча янглик, ғарблилик ё ортиқча шарқлилик, фақат усмонличадан Ризо Тавфиқнинг баъзи бир янги шакл билан эски руҳда айтган сўфийларча шеърларини ўқийман, шуларга дурустгина қонаман. Ундан кейин Яҳё Камолнинг «Сайдобод» руҳида баъзи нарсалари. Фақат улар шу қадар озки...»

Савол туғилади: нима учун Чўлпон бир варакайига ҳам ўзбек, ҳам татар, ҳам озарбайжон, ҳам турк адабиётларининг намуналаридан қониқмаслик туйғуларини изҳор этипти? Менимча, бунинг бирдан-бир сабаби шундаки, Чўлпон Уйғониш даврининг одами бўлгани учун адабиётнинг ҳам янгича бўлишини хоҳлаган. Янги адабиёт Уйғониш даврининг моҳиятига мос келадиган, халқ ҳаётига яқинроқ турадиган адабиёт бўлмоғи керак. Ортиқча «шарқлиликка» ёки ортиқча «ғарблиликка» берилган адабиёт эса бу талабларга жавоб беролмайди. Хўш, нима қилмоқ керак? Адабиётни, «ширинликдан», «бир хилликдан» қутултиришнинг йўли қанақа бўлади? Чўлпон бу саволларнинг жавобини Тагор ижодидан излайди. Мунаққид Тагор асарларини ўқиб, «улардан қонганини» маълум қилар экан, бунинг асосий боиси деб Тагорнинг «Шарқ ва Ғарб ўртасидаги олтин кўприк» эканини айтади. Дарҳақиқат, Тагор ижоди тўлалигича Ҳиндистон заминида ўсиб-улғайган бўлса-да, бетакрор миллий рангларга эга бўлса-да, бу ижод миллий маҳдудликдан узоқ. У ўз ижодида ҳам миллий, ҳам Шарқ, ҳам Ғарб анъаналарини бирлаштирди. Унинг шеърлятида ва романларида Шарққа хос шартлилик, кўтаринкилик, донишмандлик ҳам, Ғарбго хос психологизм, характерлар мантиғига амал қилиш, далиллаш ҳам бор. Бунинг оқибатида у ҳинд халқининг ҳаётини шундай тасвирладики, бу тасвир бутун жаҳон китобхонига — унинг миллати ва яшаш жойидан қатъий назар — баравар таъсир қиладиган кучга эга бўлди. Юксак бадиият билан таҳлил қилинган умумбашарий муаммолар Тагор асарларига алоҳида теранлик ва ўзига хос фалсафийлик бахш этдики, худди шу сифатлар уларни Чўлпон учун бағоят жозибадор қилди.

«Улуғ ҳинди» мақоласида Чўлпон Тагордан олинган сабоқ сифатида яна бир масалани қўяди. Шу муносабат билан юқорида мақоладан келтирилган матн парчасидаги бир нуқтага диққатни жалб қилмоқчиман. Чўлпон бошқаларга қараганда Авлоний, Тавалло, Сиддиқий ва Ҳамза Ҳакимзода шаънига кескинроқ оҳангда

гапиради, «мени шу ҳолга солган», «яъни «йўлсизликка». «мубтало қилганлар «ўшалар» деб, бир марта эмас, икки марта уларни «ўқимайман, ўқимайман» деб таъкидлайди.

Афсуски, бизнинг ўзбек «совет» адабиётшунослигида Чўлпоннинг бу мулоҳазаси ҳам илмий асосда холисона таҳлил қилиниш ўрнига унга сиёсий айблар тақиш учун яна бир баҳона бўлди. Ҳато, «жиддий адабиётшунослардан бири» сифатида танилган Иззат Султон ҳам шу «далил» асосида Чўлпонни айблашдан тийина олмайди. «Бу ерда совет воқелигини сўзсиз ва изчил қабул қилган шоирларга салбий баҳо берганлиги (афтидан, Ҳамза ва Авлоний назарда тутиляпти, шекилли. Унда Тавалло билан Сиддиқий нима бўлади? — О. Ш.) Чўлпон «йўлсизлиги»нинг маъносини очиб беради: у ҳали шоир сифатида янги воқеликни тушунишга ва мадҳ этишга (! — О. Ш.) тайёр эмас».

Чўлпоннинг адабиётдаги «йўлсизликдан» қутулиш йўллари излагани тўсатдан каттакон сиёсий айбга айланиб қолган. Ҳолбуки, Чўлпоннинг мақоласида на совет воқелиги, на инқилоб ҳақида гап кетаётгани, айрим шоирлар ҳақида кескинроқ руҳда гапирилаётган экан, буни Чўлпон уларнинг инқилобни «сўзсиз» қабул қилганлари учун эмас, бошқа сабаблар туфайли қилляпти. Маълумки, жадидлар адабиётдан жамиятни янгилаш жараёнида муҳим қурол сифатида фойдаланишган. Аммо айрим жадид ёзувчиларининг ижодида ғоялар тарғиботига кўпроқ эътибор берилиб, бадийят масалалари кейинги ўринларга тушиб қолган эди. Натижада санъатнинг энг муҳим шартларидан бири бўлмиш мазмун билан шакл бирлигига путур етди бошлаган, ғоявийлик бадийят ҳисобига устивор ўрин эгаллай бошлаган эди. Бу нуқсон на фақат Ҳамза, Сиддиқий ёхуд Авлоний асарларида, ҳатто жадидчилик ҳаракатининг энг йирик сиймоси Маҳмудхўжа Бехбудий ижодида ҳам кўзга ташланади. Афтидан, Чўлпон бу ҳодисани жуда чуқур ҳис қилган, унинг хавфини жуда аниқ англаган ва мақолаларида бунга қарши огоҳлантирган. Унинг айрим асарларни «ўқимайман» деб зорланишининг асосий сабаби ҳам шунда — бу асарларда ғояга урғу берилган-у, бадийят оқсаб қолган.

Шундай қилиб, Чўлпоннинг 20-йиллардаги бир қанча мақолаларида тилга олинган ва «Улуғ ҳинди» мақоласида анча тўлиқ ифодаланган масала — янги ўзбек адабиётини яратиш масаласи эди. Чўлпоннинг назарида

бу вазифани муваффақиятли ҳал қилиш учун Тагордек буюк санъаткорлар тажрибасидан келиб чиқиб, Шарқ ва Ғарб санъатларини синтез қилмоқ ва мазмун билан шаклнинг уйғунлигига эришмоқ керак, зинҳор-базинҳор санъатни қуруқ ғоялар мажмуасига айланиб қолишига йўл қўймаслик зарур.

Афсуски, 20-йилларда ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам Чўлпоннинг бу хитоби ҳеч кимнинг қулоғига етиб боргани йўқ. Чунки совет ҳокимияти йилларида амалга оширилган адабий сиёсат — чинакам санъат намуналарини яратишдан кўра ёзувчиларни ҳукмрон мафкуранинг содиқ солдатларига айлантиришга қаратилган эди. Ёзувчи ўз «ёғига ўзи қоврайлиб, минг хил ижод изтиробларини кечириб, матн устида жон куйдириб ишлаб ўтириши шарт бўлмайд қолганди — у «долзарб» мавзунини танласа, илғор ишчи ё садоқатли коммунистни қаҳрамон қилиб олса, халқлар дўстлигини улуғлаб, улуғ оғамизга мадҳиялар ўқиса, «ҳаётимиз фаровон, келажагимиз порлоқ, партияга минг раҳмат!» деган гапларни айтса кифоя эди. Бундай асар, бадиий савиясидан қатъий назар, ҳақиқий адабиёт деб баҳоланар, ортиқча тўсиқларсиз чоп этилар, бошқа тилларга таржима қилинар, ҳар хил мукофотлар-у унвонлар билан рағбатлантирилар эди. Бу сиёсат муқаррар равишда адабиётда «схематизм» деган даҳшатли иллатни туғдирди, ҳақиқий истеъдод эгаларини қадрсизлантирди, ўртамеъначиликка кенг йўл очди, санъат бобида талантсиз, лекин иғволарга, фисқу фасодларга, хушомад ва лаганбардорликка, замонага мослашишга устаси фаранглар, нафси учун виждонини сотишга тайёр одамлар сув бетида кўпикдек қалқиб юришига имкон, яратди. Афсуски, бу ғайритабиий, тескари ҳодисанинг оқавалари ҳозирги кунга қадар ҳам сирқиб ётипти. Чўлпоннинг зорланишларига ва огоҳлантиришларига эътибор бериб, ўша маҳалдаёқ бу ҳодисанинг олди олинганда, эҳтимол, аҳвол бошқача бўлиши мумкин эди, ўзбек, ёзувчиларининг асарлари ҳам ҳозиргидан кўпроқ даражада жаҳон миқёсида таъ олинган ва танилган бўлармиди? Нима бўлганда ҳам, бизни ғоят қувонтирадиган жойи шундаки, шоир ва драматург, носир ва публицист Чўлпон танқидчилик билан ҳам жиддий шуғулланиб, бугун ҳам қимматини йўқотмаган асарлар мерос қолдирган. Унинг мақолалари бу улуғ инсоннинг чинакам халқ фарзанди бўлганини, миллат равнақи йўлида астойдил қайғуриб қолишганини, ўзбек адабиётининг том

маънодаги юксак адабиёт бўлиши учун қимматли фикрлар баён қилганини кўрсатади. Чўлпон бу фикрларни баён қилиш билан, янги адабиёт яратиш йўлидаги мулоҳазаларини ўртага ташлаш билан чеклангани йўқ, балки ўзининг амалий ижодида бу эътиқодларга амал қилиб, ўзи ҳам «Ғарб ва Шарқ ўртасида олтин кўприк» бўладиган асарлар яратди.

* * *

Юқорида айтганимиздек, Чўлпон совет ҳокимияти йилларида фаоллик билан адабий-танқидий асарлар яратишда давом этди. Унинг мақолаларининг аксарияти 20-йилларда чоп этилган. Албатта, бу мақолаларнинг ҳаммаси ҳам вақт синовига дош беролган эмас. Уларнинг бир қисми бугун аҳамиятини йўқотган. Лекин бу бизга Чўлпонга менсимай қарашга, унинг танқидий меросини назар-писанд қилмасликка заррача ҳам асос бермайди. Афсуски, бугун баъзи бир ўртоқлар Чўлпонга ёндашишда яна ўша эски даврдаги хатоларга, бир томонламаликка йўл қўймоқдалар. Авваллари Чўлпон фақат қораланиб келган бўлса, эндиликда уни салкам фаришта сифатида кўрсатишга интилоқдалар. Бу йўл мутлақо хато ва ўта зарарлидир. Чўлпон буюк шоир, лекин у на авлиё, на фаришта, у жонли одам бўлган ва фавқулодда истеъдодига қарамай, жонли одамга хос заифликлардан ҳам холи бўлган эмас. Шунинг учун унинг айрим айрим мақолалари жуда теран бўлса, айримлари мундоқроқ бўлиши мумкин, баъзи мақолаларда адабий ҳодисалар мукамал ва холис баҳоланган бўлса, айримларида субъективликка йўл қўйилган бўлиши мумкин. Лекин уларнинг ҳаммаси бемустасно — қандайлигидан қатъий назар — биз учун жуда қимматлидир. Биз меросимизга, тарихий шахсларимизга, улуғ аждодларимизга холис муносабатда бўлмоқни, яъни уларга беҳуда қора чапмаслик билан бирга илоҳийлаштирмасликни ҳам одат қилиб олмоғимиз лозим. Чўлпоннинг танқидий меросидаги «мундоқроқ» мақолалар бугун биз учун лоақал шуниси билан ардоқликки, уларнинг ҳар бирида Чўлпон сиймосининг бирор қирраси жилоланган. Бу мақолалардан биз Чўлпон характерини ҳам, унинг бадий дидини ҳам, ижодий биографиясининг айрим томонларини ҳам ва ҳатто ғоявий қарашларини ҳам аниқлаб олишда фойдаланишимиз мумкин. Шунингдек, бу мақолалар Чўлпоннинг шў-

ролар ҳукуматининг амалдаги адабий сиёсатига қандай муносабатда бўлганини тўлароқ тасаввур қилишимизда ҳам ғоят қимматли манба бўлади.

Фикримизни далиллаш учун мисолларга мурожаат қилайлик:

1927 йилда «Ер юзи» журналининг 6-сонида Чўлпоннинг «Яна уйланаман» деган мақоласи босилган. Сира кутилмаганда, бу мақола Чўлпоннинг ижодий биографиясидаги бир қоронғи нуқтани ёритишга ёрдам берди. Тадқиқотчилар баъзи манбалардаги маълумотларга таяниб, Чўлпоннинг шу номда пьесаси бўлганидан хабар топишган эдилар-у, аммо асарнинг матни бўлмагани учун пьеса ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас эдилар. Мен Чўлпон ҳақидаги рисоламда «бу пьеса ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ» деб ёзишга мажбур бўлгандим. Чўлпон ҳақида анча самарали тадқиқотлар олиб бораётган Наим Каримов ҳам «Чўлпон» деган китобчасида бу пьеса ҳақида умумий гаплар айтиш билан чекланади. Афтидан, Наим Каримов ҳам менга ўхшаб китобни ёзиш жараёнида ҳали Чўлпоннинг мақоласи билан танишиб улгурмаган кўринади. Мақолада пьеса тўғрисида анча муфассал маълумот бор экан:

«Юсуфжон акамнинг ҳар қаерда неча йиллардан бери айтиб келган бир ҳикояси бор. Унда бир имомдомланинг намоз вақтида ғалати ҳийла қилиб маҳалладан икки йиллик ҳақини ундириб олгани айтилади. Юсуфжон аканинг сўзлашида бир неча оғиздан ошмаган бу ҳикоя мазмун ва мавзу жиҳатидан қизиқ ва бойдир. Режани яхши чизиб, уни бир адабий ҳикояга айлантирганда гўзал нарса чиқар эди. Мен шундай қиларман, деб ўйлаб юрардим.

... Свездлин бир мустақил асар қўймоқчи бўлди ва студиянинг кўрсатиши бўйича менга йўлиқди. Мен унга Юсуфжон акам ҳикоясининг қисқагина мазмунини айтиб бердим. Маъқул бўлди ва боши-кетига кўринишлар қўшиб, тезлик билан ёзиб беришни буюрди. Ана шу билан «Яна уйланаман» деган 3 парда 7 кўринишли асар майдонга келди».

Бу асар Москвадаги ўзбек драмтеатр студиясида ўқиётган артистлар томонидан саҳналаштирилган ва 1926 йилда жамоатчиликка намоёиш қилинган экан. Яна шуниси эътиборга лойиқки, бу спектакль ҳақида «Правда» газетасининг 1926 йилдаги 92-сонида шу газетанинг театршунос муҳаррири Февральскийнинг тақризи ҳам

босилган. Чўлпон мақоласида бу тақриздан парча келтиради. Мақола охирида эса «бу асарнинг мирзоси» сифатида «Юсуф акага, Свердловга, чолғи раҳбари Мироновга» миннатдорчилик билдиради. Қўринадики, бир қарашда жўнгинадай туюлган мақола Чўлпоннинг драматурглик фаолияти ҳақидаги тасаввуримизни тўлатиш билан бирга, «Яна уйланаман»нинг ижодий тарихи, Чўлпоннинг рус санъаткорлари билан ҳамкорлиги тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар беради.

Чўлпон мақолалари билан танишганимизда уларнинг муаллифи кўз ўнгимизда қизиқиш доираси ниҳоятда кенг, савияси юксак, ғоят кўп ўқийдиган ва кўп нарса биладиган жуда маърифатли, фавқулодда маданиятли одам сифатида гавдаланади. Албатта, Чўлпон ҳақида ёзган тадқиқотчиларнинг ҳаммаси унинг форс, араб, турк, озар, татар, ҳинд адабиётлари билан бир қаторда Оврўпа ва рус адабиётини мукамал билганини таъкидлашади. Шулардан хабардор одам Чўлпоннинг китобхонлиги ёхуд савиясининг юксаклиги ҳақидаги унчамунча гапга ҳайрон қолмаслиги керак. Шундоқ бўлса-да, айрим мақолаларида Чўлпоннинг маданий, маърифий қиёфаси шунақа қирралари билан намоён бўладики, бунга лол қолмасдан илож йўқ. Юқорида Чўлпоннинг «Улуғ ҳинди» деган мақоласини тилга олдик. Уша йили яъни 1925 йилда «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 11—12-сонида Тагор ҳақида унинг яна бир мақоласи босилган. Табиийки бу мақолаларни ёзиш учун муаллиф Тагор ижоди билан танишиб, унинг тўғрисидаги мақолалар ёхуд китоблардан ҳам хабардор бўлмоғи керак. Чўлпон бу талабга амал қилган, албатта, лекин бу билан чекланмай, том маънода илмий тадқиқот ишларини олиб борган, мақолаларни бир-бирига таққослаган, ҳатто бирор муаллифнинг мақоласи бир неча жойда босилган бўлса, уларнинг матнлари ўртасидаги фарқни ҳижжалаб аниқлаб чиққан. Қуйидаги парчани ўқисангиз, бунга ўзингиз амин бўласиз:

«1925 йилда Москвада босилган қимматбаҳо ва жуда яхши бир китоб бор, исми «Ҳиндистон истиқлоли учун кураш йўлида». У китоб мақолалар мажмуасидан иборат бир нарса бўлиб, Полович, Горко-Крашин ва Вальтман каби шарқиёт олимлари аралашқонлар. Ушанда Вальтманнинг «Тагор ва Ҳиндистон» деган 23 саҳифалик катта бир мақоласи бор. Худди ўша мақоланинг ўзи бош-оёғи бироз қирқилган ҳолда мундан бир ярим икки ойлар олдин «30 кун» («30 дней») деган ойлик бир маж-

муада ҳам ўртоғимиз Вальтманнинг имзоси билан «Ҳинд тасвирлари» («Индийские силуэты») сарлавҳаси остида босилиб чиқди. Агар янглишмасам, ўша мазмун ва ўша мафҳум бундан бир йилча бурун «Янги шарқ» («Новый Восток») мажмуасида ҳам яна ўша имзо билан ўтиб эди».

Кўряписизми, биргина китоб билан чекланиш мумкин бўлган ҳолда Чўлпон бундай қилмайди, балки ҳар мақоланинг қаерда неча марта эълон қилинганигача айт-япти. Бунга айтиш учун билиш керак, матбуотни мунтазам кузатиб бориш керак. Бунга эса ҳам вақт керак, ҳам қунт керак, ҳам китобхон олдида чуқур масъулият ҳиссига эга бўлмоқ даркор. Қани энди Чўлпондаги шу пухталиқ, кузатиш ва мулоҳазаларни обдон пишитилган пойдеворга қуриш хусусияти бугунги танқидчиларимиз учун бир ўрнак бўлса!

Чўлпоннинг пухталиғи ва билимдонлиги яна бошқа кўпгина мақолаларда мана ман деб кўриниб туради. «Маликаи Турандот» мақоласини олайлик. Чўлпон италян драматурги Карло Гоццининг бу машҳур асари италян халқ комедияси анъаналари асосига қурилганини таъкидлайди-да, кейин шу анъаналар нималарда кўриниши тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритади. Шу аснода Чўлпон Италияда оддий халқ ўртасида Панталоне, Труфальдино, Биригалла каби қизиқчилар бўлганини, улар яратган анъаналар гоят самарали эканини маълум қилиб, бу қизиқчилар образлари янги сифатлар билан бойитилган ҳолда Гоцци асарига кўчгани ҳақида мулоҳаза юритади. Чўлпон бу билан қаноатланмайди. Мақолада, «Маликаи Турандот»ни зўр маҳорат билан саҳналаштирган, оламдан бевақт кўз юмган Вахтанговнинг ижоди тўғрисида, унинг режиссерлик талқинлари хусусида, умуман, бу атоқли санъаткорнинг режиссура соҳасига қўшган ҳиссаси ҳақида батафсил фикр юритилган. Бу мақола қаторида Чўлпоннинг Меерхольд ҳақидаги мақоласини ҳам эсласак, унинг 20-йилларда жаҳон театр санъатида содир бўлаётган жараёнлардан яхши хабардор экани, ундаги турли-туман йўналишлар, хилма-хил услубий принциплар тўғрисида тугал тасаввурга эга бўлгани аён бўлади.

Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг кўпгина мақола ва тақризларида ўша давр адабиёти ҳақида билдирган мулоҳазалари, айрим асарларга берган баҳолари, таҳлил ва талқинлари алоҳида салмоқ касб этади.

Чўлпоннинг адабий-танқидий мероси бугун яна бир

жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Маълумки, совет ҳокимияти йилларида 1927 йилдан бошлаб ронпа-роса 50 йил мобайнида ҳукмрон мафкура муҳиблари Чўлпонни ашаддий миллатчиликда айблаб келдилар. Гўё унинг бутун ижоди миллатчилик оғуси билан заҳарланган, гўё у ҳамиша рус халқига, унинг маданияти ва адабиётига қарши чиққан, халқларнинг ўзаро ҳамкорлигини, дўстона алоқаларда бўлишини кўролмаган, гўёки у ўзбек халқини бошқа халқлардан ажралган ҳолда ўз қобилигига ўралиб олиб яшашга ундаган ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Чўлпон ижоди билан танишганда, хусусан, унинг мақолаларини ўқиганда буларнинг бари беҳаё тухматдан, ашаддий бўҳтондан бошқа нарса эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз. Аксинча, Чўлпоннинг бутун ижоди каби адабий-танқидий мақолалари ҳам шундан далолат берадики, шоир ҳамма халқларни бирдай ҳурмат қиладиган, уларнинг маданий бойликларини қадрлайдиган, анъаналарини эъзозлайдиган чинакам байналмилалчи инсон бўлган. У мақолаларида турли халқларнинг адабиётдаги ютуқларини, санъатдаги муваффақиятларини қувониб, яйраб тарғиб қилган. Чўлпон турк ва ҳиндилар, озарлар ва татарлар, форслар ва тожиклар ҳақида қандай эҳтирос билан қалам тебратса, руслар ҳақида ҳам, итальян, француз, инглиз, хитой адабиётининг намояндалари ва намуналари тўғрисида ҳам шундай тўлқинланиб, ҳаяжонланиб, тўлиб-тошиб ёзган. У фақат Пушкин ёхуд Толстой каби классиклар, ёки Меерхольд ва Вахтангов каби улуғ режиссерлар тўғрисидагина эмас, Горький, Леонид Андреев, Лидия Сайфулина каби адиблар ҳақида ҳам мароқ билан қалам тебратган. Шундай экан, турли халқларга, уларнинг маданиятига, ўзининг ҳурмат-эҳтиромини намоён этаётган одамни миллатчи деб бўладими? Йўқ, албатта.

Энг муҳими шундаки, Чўлпон ўзбек адабиётининг истиқболи ҳақида қайғурар экан, уни дунёнинг илғор адабиётлари қаторига кўтариш йўлларини ўйлар экан, бу йўлни фақат бир нарсада — ҳам Ғарб, ҳам Шарқ адабиётдаги етакчи анъаналарни ижодий ўзлаштиришда, уларнинг бой тажрибаларига таяниб иш юритишда деб билади. Чўлпон бу ғояларини 20-йиллардаги мақолаларида бир эмас, бир неча марта изчил баён этган. Масалан, «Ота-бола санъаткорлар» деган мақолада Матёкуб ва Матюсуф Ҳарратовлар ижоди ҳақида гапирадиган, йўл-йўлакай Оврўпа музыкасидан ўрганиш масалаларини ҳам қўяди. Бу ўринда ҳам Чўлпон ўзига хос

теранлик билан иш тутади — у Оврўпа музыкасидан қунчаки хўжа кўрсинга ўрганишни рад этиб, масаланинг нозик томонларини ҳам ёритади: «Бизга Оврўпа музыка билими ҳам керак», — деб ёзади Чўлпон. Фақат, «Оврўпа музыка билими бошланғич назариядан (нота ўрганишдан) иборат эмас, унинг гармония (оҳанг илми), контрпункт сингари жуда муҳим, лекин оғир поғоналари бор. Оврўпа музыка билими зинасининг биринчи поғонасига қадам қўйганлар нариги поғоналарга ҳам тирмашиб чиқмасалар чала билим билан музыка соҳасида кўп нарсa қилолмайдилар».

Айни чоқда, Чўлпон ижод соҳасида, театр санъати соҳасида Шарқ ҳам бениҳоя бой, раиғ-баранғ тажрибага эга эканини таъкидлаб, ундан баҳраманд бўлиш, уни ижодий ўзлаштириш энг зарур вазифалардан эканини кўрсатади. «Мей Лан Фон» деган мақолада Чўлпон Хитой классик санъатининг биз учун ибратли томонларини ажратиб кўрсатади: «Мей Лан Фоннинг театри жуда зиёли театр. Унинг директори билан директор ўринбосари профессор даражасига эга бўлган санъат олимлари Мей Лан Фонни ўзини ҳам доктор деб атайдилар. Бу — минг йилларнинг театри, бу — анъана театри, бу — юксак санъат театри. Биз эса ҳали шакл жиҳатидан ёшмиз. 15 йиллигимизни энди ўтказдик».

Бошқа халқларнинг адабиёт ва санъатидан ўрганишга даъват этувчи, уларга нисбатан эҳтиром туйғуларини уйғотишга қаратилган бундай парчаларни Чўлпон ижодидан кўплаб келтириш мумкин. Буларнинг бари Чўлпоннинг миллатчилиги ҳақидаги сафсаталарни рад этувчи далиллардир.

Ҳа, Чўлпон ҳақиқий байналмилалчи эди. Айни чоқда байналмилалчилик унга буюк миллатпараст бўлишга халақит берган эмас. Аксинча, Чўлпон табиятидаги бу икки жиҳат бир-бирини тақозо этган, бир-бирига таянган, бир-бирини тўлдирган. Чўлпон ўз халқини жуда севар эди, чунки унинг бугунини ҳам, ўтмишини ҳам жуда яхши биларди. Чўлпон дунёдаги биронта халқни камситмаган ҳолда ўзбек халқини бой тарих яратган, дунёга буюк санъаткорлар, шоирлар, олимлар, мутаффақирлар етказиб берган халқ деб биларди. Баъзи бир оврўпалик калтафаҳм ва бефаросат одамлар ўзбекларни «осиёлик» деб таҳқирлаган, уларни ярим ёввойи тарзда ҳаёт кечирадиган маданиятсиз нодонлар деб чуввос солган, «майда миллат» деб пастга урган бир шароитда Чўлпон бу халқнинг мислсиз маданияти, жуда бой ру-

ҳияти, букилмас эътиқоди ва пок имони, мазмундор тарихи учун ифтихор қилди ва бу ифтихорни кўпгина асарларида, шу жумладан, танқидий мақолаларида баралла айтишдан чўчимади. Табиийки, Чўлпоннинг оташин миллатпарварлиги уни миллат истиқболи учун қайғуришга ундарди, шунинг учун у миллат баданидаги ҳали ўчмаган кишан излари ҳақида фиғон қилар, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка бошига кўланка ташлаб турган қора булутлардан нафратланар, на оҳи, на фарёди бор, сустлашган юракларни эрк учун, инсоний қадр-қиммат учун курашга чорларди. Бир замонлар Пушкин ўз сози билан одамлар қалбида эзгулик туйғуларини уйғотганидек Чўлпон ҳам эзилганлар ва таҳқирланганлар юрагида эрка иштиёқ туйғуларини уйғотди. У мақолаларида ҳам халқ қалбида миллий ифтихор туйғуларини уйғотишга алоҳида эътибор берди, бу йўлда ҳар бир имкониятдан фойдаланишга ҳаракат қилди. Негаки, миллий ифтихор туйғусидан маҳрум одам ўзлигини танишга интилмайдди, ўзлигини танимаган одам эса инсоний қадр-қиммат учун курашмайди.

Чўлпон 1924 йилда эзилган «500 йил» мақоласида ўзбек адабиётчилари ичида биринчи бўлиб Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш масаласини қўяди ва биринчи марта ўлароқ Алишер Навоийнинг даҳо санъаткор экани тўғрисида мулоҳаза юритади. Чўлпон ўзбек халқининг Алишер Навоий тимсолида жаҳон маданияти хазинасига жуда катта ҳисса қўшганини таъкидлайди ва фикрини далиллаш учун машҳур турк ёзувчиси Шамсиддин Самибекнинг асарларига мурожаат қилади. Шамсиддин Самибек Алишер Навоийни «усмонли адабиётнинг энг улуғ вакили бўлгон Фузулийдан» юқори қўйган экан. Ўз адибларига 5—6 асрлик бир тарих яшата олган халқлар унча кўп эмаслар» деб таъкидлайди Чўлпон. Айни чоқда, ўзи ифтихор қилиш билан чекланмай, бутун халқни ҳам ғурурланишга ундайди, ўзининг буюк сиймоларини эъзозлашга чақиради ва бу борада бошқа халқлардан ўрнак олишга даъват этади: «Ватандошларимиз руслар Пушкиннинг ҳар беш йили учун катта байрамлар ясайдилар, Фарбда эса бундай байрамлар жуда катта тантаналар билан ўтказилади».

Бундай миллатпарастлик руҳи билан суғорилган даъватлар Чўлпоннинг бошқа мақолаларида ҳам кўп учрайди. Масалан, «Мирзо Улуғбек» деган мақоласида тубжой халқи бундай улуғ сиймоларни етарли ардоқламаслиги тўғрисида таассуф билан ёзади-да, уларни муносиб

тақдирлаш масаласини қўяди: «Туркистон халқи, айниқса, биз тубжой халқ ўзимизнинг шу олим кишиларимизни сира эсга олмаймиз. Унинг номига биргина, кичкина бўлса ҳам хотира, нишона йўқ. Шаҳарларда очилган мактаблар билангина у улўф олимни тақдир қилдик деб айта олмаймиз. Сира, сира айта олмаймиз».

Чўлпоннинг ҳасрат тўла бу сўзлари бугун ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. Биз бугун ҳам бой маданий меросимизни қадрлашни, авайлаб асрашни, у билан ичидан ифтихор қилишни ўрганиб олганимиз йўқ. Сўнгги йилларга қадар ҳам бир буюк олимни подшо деб, иккинчисини ҳукмдор деб, яна бирини диний-мистик деб, тўртинчисини реакцион деб чиқитга чиқариб келдик. Ҳолбуки, уларнинг ҳар бири истаган халқнинг маданиятига ҳусн бўла оладиган сиймолар эди. 1992 йилнинг охирида Маданий ёдгорликларни сақлаш жамиятининг съезди бўлиб ўтди. Съездда қилинган маърузаларда ҳар қандай одамни ҳам ларзага соладиган бир факт таъкидланади — сўнгги йиллар мобайнида ҳар хил сабабларга кўра минглаб ёдгорликларимиз бутунлай йўқ бўлиб кетипти. Демак, ҳали ҳам маданий меросимиз миллатнинг мулки, халқ бойлиги экани ҳақидаги фикр бутун вужудимизга сингиб, эътиқодимизга айланиб кетганича йўқ.

Чўлпонда миллий ифтихор туйғуси шу қадар ўткирки, у бирон ўринда миллат шаънига айтилган таҳқирли гапларни назардан қочирмайди. Биринчи қарашда, бундай таъналар ёхуд пичинглар ҳар қанча арзимас кўринмасин, Чўлпон улар ҳақида ўз мулоҳазаларини айтди ва ярагинг газак олишининг олдини олгандай бўлади. Бир мисол келтирайлик. Чўлпоннинг 1924 йилда ёзилган ва «Фарғона» газетасида босилган бир мақоласи бор. «Қаламнинг тойилиши» деб аталган бу мақола адабий-танқидий мақола эмас, бироқ у Чўлпоннинг ўз халқининг миллий туйғуларини, шаънини нечоқли сезгирлик ва ҳушёрлик билан ҳимоя қилганини яхши кўрсатади. Мақоланинг ёзилишига сабаб бўлган воқеа шуки, Москвада Главхлопком деган ташкилот пахта ҳақида бир китоб чиқарипти-да, унда «русский хлопок» деган ибора қўллапти. Тошкентда чиқадиган «Туркестанская правда» газетаси эса бир мақолада «Русский Памир» деб ишлатипти. Шунга ўхшаш биринчи қарашда ғайри мантиқий кўринган, аслида эса баъзи бир шовинистларнинг ўзбек халқига менсимай қараши, Туркистонга отасидан қолган мулкидай муносабатда бўлишини

ифодаловчи иборалар Чўлпонни қаттиқ ғазаблантиради. «Русский хлопок» дейиш мумкин бўлса, нима учун «русский Туркистан» дейиш мумкин бўлмасин?» дея истеҳзо билан сўрайди Чўлпон ва мақола давомида рус чоризмининг мустамлакачилик сиёсатини оқлашга уринувчиларни қаттиқ фош қилади. Чўлпон ўз мақоласида Туркистон иқтисодий шўроси чиқарган «Статистический ежегодник»дан қуйидаги парчани келтиради: «Туркистонни олган рус подшолари уни мустамлака қилмоқ учун муайян режа билан иқтисодий зарурат орқасида олғонлари йўқ. Балки Россияга чегарадош бўлгон қабилалар рус савдо карвонларини талаб, ҳа деб бесаранжом қила бергандан кейин, шуларни босамиз деб айланашиб келиб қолгон». Чўлпон чоризмининг бунақа ҳимоячиларини фош қилар экан, Туркистоннинг мустамлака бўлганини Октябрь идеологлари ҳам тан олганини эслатиб ўтади.

Чўлпон бошқа масалаларда ҳам, жумладан, маданият борасида ҳам халққа ўринсиз таъналар қилувчи, асосиз равишда унинг «нодон»лиги ёки «маданиятсизлиги»ни пеш қилувчи одамларни ҳам танқид қилади. Бунда ҳам Чўлпон учун арзинайдиган гап йўқ, у йўл-йўлакай айтилган гап-сўзларга жавоб беришни ҳам бурчи деб билади. 20-йилларда ҳам баъзи спектаклларга томошабин кам қатнаган кўринади. Шу сабабдан бўлса керак, «халқ театрга юрмайди» деган гап тарқалиб, айбни маданий савиянинг пастлигига қўймоқчи бўладилар. Чўлпон бунга кескин жавоб беради: «Халқ театрга юрмайдир» деган гап тўғри эмас. Халқ юрадир. Лекин театр-томоша исмида бўлатургон қўғирчоқ ўйинларига, ўз руҳига ёт бўлган, унга англашилмайтурган таржималик «ғарбий» асарларга юрмаса ҳақи бордир. Йўқ эса, ўзини қизиқтирадиган заминларда ёзилган ва яхши ўйнала-тургон томошаларга халқ юрадир».

Чўлпоннинг миллатпарастлиги, миллий ифтихор туйғусининг ўткирлиги унга маданият, санъат, адабиёт ходимларини объектив баҳолашга халақит берган эмас. Керак ўринларда Чўлпон маданий сиёсат бобидаги нуқсонларни кескин танқид ҳам қилган, халқ турмушидаги, урф-одатларидаги, дидидаги кемтикларни очиқ айтишдан ҳам сира тортинган эмас. Демак, Чўлпоннинг 20-йиллардаги мақолаларида намоён бўладиган миллатпарастлиги шунчаки ғайри шуурий, стихияли, «биологик» туйғу бўлган эмас. Ундаги миллий ифтихор туйғуси реал замин асосида шаклланган туйғу ва у ўз навбатида Чўлпоннинг байналмилалчилигига қанот бўлган.

1935 йилда «Гулистон» журналида Чўлпоннинг «Ашулага ишқибоз» деган мақоласи босилди. Бу мақола истеъдодли ёш хонанда Ҳалима Носировага бағишланган эди. Чўлпон Ҳалимахоннинг қўшиқчилик санъати ҳақида теран бир самимият билан завқланиб ҳикоя қилар экан, уни порлоқ истиқбол кутаётганини башорат қилади. Чиндан ҳам Чўлпоннинг башорати тўла амалга ошди — кейинчалик Ҳалима Носирова ўзбек санъатининг энг порлоқ юлдузларидан бири бўлиб қолди. Аммо гап ҳозир бу тўғрида эмас. Мақолани ўқиётган бугунги китобхон бир нуқтага етади-ю, равон йўлда бехосдан қоқилиб кетган одамдай сапчиб тушади: «Инқилобнинг файзли қўллари тегмаса, Ҳалима бугун кўриб турганимиз таланти бошқа кўп ноёб талантларимиз сингари тўрт девор орасида қолиб, забун бўларди».

Ғалати гап-ку? «Инқилобнинг файзли қўллари» нима дегани? Наҳотки Чўлпон ҳам истеъдоднинг рўёбга чиқиш-чиқмаслигини инқилоб самарасига боғлаб қўйса? «Ҳаётда нимаики ижобий нарса бўлса ҳаммасига Октябрь шарофати билан эришдик», деган гап совет ҳокимияти йилларида кенг сингдирилган бир афсона-ку?! Наҳотки Чўлпондай одам ҳам шу афсонага лаққа тушган бўлса, наҳотки у ҳам ўз эътиқодларига хиёнат қилиб, Шўронинг дўмбирасига ўйнаган бўлса? Еки бундай муросасозлик Чўлпон мақолаларида фақат бир марта учрайдиган тасодифмикан? Ундай десак, бунга ўхшаш мулоҳазалар бошқа мақолаларда ҳам учраб қолади. Масалан, «Эпизодик роллар устаси» (1934) деган мақолада, Чўлпон «яхши театрлар ёлғиз «катта» ролларда ўйновчи актёрлар билангина яшамайди», деган тўғри мулоҳазани айтади-да, сира кутилмаганда ва бирон-бир ички заруриятсиз давом этади: «Айниқса, бизнинг буюк элимизда!.. Ғарбда санъаткор тақдир этилмак учун мутлақо «юлдуз» бўлмоғи керак, ё гўзал хотин! Бизда эса ҳар кимнинг қуввати ва қудрати истеъдод ва ҳунарига яраша жой ва ҳурмат таъмин этилган!»

Бундай таққослар совет ҳокимияти йилларида жуда кенг тарқалган бўлиб, «кеча ва бугун», «бизда ва уларда» деган шаклларда қилинар ва ҳар гал «кеча ёмон эди, бугун яхши», «уларда ёмон, бизда зўр» деган мазмунга эга бўларди. Бу ҳам ҳукмрон мафкура томонидан совет турмуш тарзининг «улуғлиги»ни тасдиқлашга хиз-

мат қилувчи сохта ривоятлардан бири эди. Хўш, бунни қандай тушуниш керак? Демак, Чўлпон ҳам ҳукмрон мафкуранинг хизматини қила бошлаган экан-да?!

Албатта, юқоридагига ўхшаш парчалар бугун бизга эриш туюлади, бизнинг Чўлпон ҳақидаги бугунги тасаввуримизга тўғри келмайди. Лекин бунда бевосита Чўлпоннинг айби йўқ. Бунга кўпроқ биз — адабиётшунослар айбдоримиз. Чўлпонга нисбатан ўтмишда йўл қўйилган адолатсизликлар ва жабр-зулмни бироз бўлса-да ўртадан кўтариш учун бугунги адабиётшунослар Чўлпонга алоҳида меҳр-муҳаббат билан иш юритмоқдалар. Бу муҳаббат мутлақо қонуний ва ўринлидир. Бироқ айрим ўринларда муҳаббат зўрайиб кетиб, объективликка путур етказиб қўяётганга ҳам ўхшайди. Биз баъзан фактлардан ҳам кўз юмиб, Чўлпонни идеаллаштиришга, ўзи яшаган заминдан узиб олиб, замонавийлаштиришга ҳаракат қилияпмиз. Бунинг оқибатида бугун бизда Чўлпон ҳақида муайян тасаввур шаклланиб қолди. Унга кўра Чўлпон ҳеч қачон совет воқелигини қабул қилмаган, ҳеч қачон ҳукмрон мафкура таъсирига берилмаган, замонасозлик қилмаган, тузум билан муросан мадорага бормаган. У яккаш миллатпараст бўлгац, яккаш исёнчи бўлган ва совет тузумини ағдарилшга чақириб ўтган. Менимча, Чўлпонни бундай қиёфада кўрсатиш уни сохталаштиришдан, пардозлаб, жонли одам қиёфасидан маҳрум қилишдан бошқа нарса эмас. 70 йил мобайнида ҳукмрон мафкурага сидқидилдан хизмат қилган адабиётшунослик «илми» адабиётимиз тарихини етарли даражада сохталаштириб келди. Шоирлар ва адиблар сийратини эса пардозлаб, авлиё сифат қилиб тасвирлади. Бунинг натижасида адабий жараён ҳақида ҳам, ёзувчи ва шоирлар тўғрисида ҳам бир томонлама, нотўғри ва ҳатто сохта тасаввурлар шаклланди. Сўнгги йиллардагина бу илмда ҳаққонийлик ва ҳолислик принципларига амал қилиш имконига эга бўлдик. Шундоқ экан, бугун эски хатоларни такрорламаслик керак, ҳатто яхши ният билан бўлса-да, Чўлпон ва унга ўхшаш санъаткорларни идеаллаштирмаслигимиз зарур. Ҳақиқий истеъдод эгаси ҳеч қачон жўнгина формулага тушадиган юзаки одам бўлмайди. Унинг ҳаёти ҳамниша ошкора ва пинҳона курашга, кашфиётларга ва йўқотишларга, драмалар ва фожеаларга тўла бўлади. Чинакам истеъдод эгаси мунтазам изланишда бўлгани учун, ҳамниша ҳақиқат қидириб яшагани учун бирда инсоннинг улуглиги олдида боши кўка етгунча ғурурланиб кеккайса, бир-

да инсоннинг разолати ва тубанлиги қаршисида ҳафсаласи пир бўлиб, умидсизликка тушмоғи мумкин. Ҳақиқий адабиётшунослик эса санъаткор шахсиятидаги ана шу мураккабликни, силжишларни, кўтарилиш ва тушишларни, фазилатлар ва қусурларни топиб кўрсата билмоғи лозим. Одамларга санъаткорнинг юзида холи бўлганми-йўқми, неча марта уйланган, майшатни яхши кўрганми-кўрмаганми каби тафсилотларнинг унча қизиғи йўқ, аммо замон тегирмони санъаткорни эзиб юбордими ёхуд санъаткор ундан устун келдими, у инсон ҳақида қандай изланди ва бу изланишлари жараёнида қандай изтиробланди, унинг маънавияти қандай босқичларни бошидан кечирди — мана бу масалалар ҳамма учун ибратли. Шунинг учун Чўлпонни ҳам реал шахс сифатида, инсонга хос фазилату нуқсонлардан холи бўлмаган одам сифатида қабул қилмоғимиз керак. Муайян замонада, муайян жамият қўйнида яшаган ва табиийки, бу жамиятдан ташқарига чиқиб кетолган эмас. Чўлпонга объектив ёндашиш, унинг шахсиятини, ижодини холисонлилло баҳолаш уни мутлақо камситмайди, балки бизнинг юракларга яқинроқ қилади. Шундоқ экан, Чўлпоннинг бадиий ижодидаги ёхуд адабий-танқидий мақолаларидаги ҳукмрон мафкура ғояларига ён берилган ўринларни, Чўлпон ижодининг бошқа саҳифаларига зидроқ келадиган парчаларни кўрганда бир сапчиб тушиб, унинг номига маломат тошларни отишга шошилмаслик керак. Билъакс, уни тушунмоққа ҳаракат қилайлик. Бу мулоҳазалар фақат Чўлпонга эмас, балки Ойбек, Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир каби кўп йиллар мобайнида адабиётимизнинг чинорлари ҳисобланиб келган, кейинги йилларда эса ўринли-ўринсиз таъна-дашномларга рўпара келаётган одамларга ҳам тааллуқли.

Чўлпон ҳам бошқа кўпгина истеъдод соҳиблари каби совет ҳокимияти йилларида тўрға илинган балиқдай ҳукмрон мафкура домига илиниб, ундан қутулиш илинжида таҳликада типирчилиб яшашга мажбур бўлган. Айниқса, большевиклар тузуми мурватларни қаттиқроқ бураганда, тизгинлар қаттиқи тортилганда чўлпонлар омон қолмоқ учун замона зайлига қараб иш юритишга мажбур бўлган. Агар 20-йилларнинг бошларида ҳали адабиёт ва санъат соҳасида нисбатан жиндай эркинлик мавжуд бўлган бўлса, ҳали адабиётда бир-биридан фарқ қилувчи оқимлар яшаётган ва улар бир-биридан фарқ қилувчи ғояларни олға сураётган

бўлса 20-йилларнинг иккинчи ярмида жиндай-жиндай тоза ҳаво кириб турган тешиклар батамом ёпиб ташланади. Айниқса РКП(б) Марказий Комитетининг 1925 йил 18 июнь қароридан кейин «пролетар адабиётининг гегемонлиги» учун кураш жуда қизғин тус олди. Бунинг оқибатида ижодда ҳар қандай эркинликка чек қўйилди. Янги пайдо бўлган РАПП ташкилоти ҳам ўзининг вульгар социологик қарашлари билан ҳукмрон мафкуранинг тегирмонига сув қуйди. «Мафкуравий соғломлик учун», «Ёт мафкураларга қарши кураш» шиори остида адабиётдаги ва санъатдаги ҳар бир мустақил куч, ҳар бир йилт этган истеъдод эгаси шафқатсиз тазйиқ остига олина бошлади. Бунга бўй бермаган, бўлар-бўлмас ривоятларни, ёлгон-яшиқ афсоналарни қабул қилмаган адабиётчилар боши устида эса ҳеч муболағасиз ўлим хавфи қанот ёза бошлади. Ҳукмрон мафкура ўз ақидаларини НКВД-ю, ГПУлар орқали зўрлик билан, қурол кучи билан ўтказа бошлади. Бундай шаронгта ҳар қандай ижодкор ҳам табиий равишда жонини сақлаб қолиш йўлларини қидира бошлайди. Баъзилар кўпроқ, баъзилар камроқ даражада замонасозлик йўлига ўтади. Шулар қаторида Чўлпон ҳам бор эди. Хўш, бунинг учун Чўлпонни қоралаш мумкинми? Нега у мардона равишда ўзини ўққа тутиб бермади? — дея унга таъна қилиш мумкинми? Менимча, йўқ. Чунки ўз-ўзини сақлаш инстинкти — инсоният табиатида, қоннида, шуурининг аллақайси пинҳона пучмоқларида. Ҳар қандай одам ҳам хатарга, ўлим хавфига дуч келганда, ҳатто истамаса ҳам, ҳимояланиш, ўзини асраш йўлига ўтади. Ижодкор одам ҳам бундан мустасно эмас. Буни ўз эътиқодидан чекинмиш деб қараш керак эмас. Чўлпон эътиқодидан чекингани йўқ. Аввало шунини айтиш керакки, мустабидлик тузуми авж олиб, ҳукмрон мафкуранинг ҳуружлари кучайган сари, айниқса 30-йилларнинг бошидан бошлаб, адабиётда «Совет воқелигини мадҳ этиш, партиянинг раҳбарлик ролини улуғлаш, доҳий образини яратиш» деганга ўхшаган ҳодисалар жуда кенг қулоч ёйди. Бу йўлга кирмаган шоиру ёзувчилар очиқдан-очиқ аксининқилобчи, миллатчи шоирлар сифатида қараларди. Буни қарангки, Чўлпон бутун ижоди давомида биронта шеърда Сталиннинг номини тилга олмади, ҳатто бир неча йил қантаргач, созини яна қўлга олиб, яъни «Совет позициясига» ўтиб ёзган шеърларида ҳам бундай қилмади. Тўғри, «Соз» тўпламига кирган шеърлар ичида «ғоявий» шеърлар ҳам

бор — уларнинг айримлари инқилобга; партия қурул-
тойига, янги ҳаётга бағишланган. Бироқ улар бадий
жиҳатдан Чўлпоннинг асл шеърларидан заифроқ бўлса-
лар-да, ошкора хушомаддан ёхуд ҳамду санодан узоқ
шеърлар. Афтидан, Чўлпон битта яхши шеърини яра-
тиш учун ўша шаронгда ҳукмрон мафкурага жиндай
ён бериб, икки-учта «ғоявий» шеърлар битган кўринади.
Унинг адабий-танқидий мақолалари ҳам шунақа. Фақат
баъзи мақолалардагина, юқорида кўрганимиздек, у
ҳукмрон мафкуранинг баъзи бир «қўшиқлари»ни куйла-
ган бўлса эҳтимол. Бунинг учун Чўлпонни қоралаш,
унинг меросининг айрим қисмидан воз кечиш мумкин
эмас.

Баъзи мақолаларда эса Чўлпон «бисмилло» ўрнида
айтилиши лозим бўлган ривоят ва афсоналарни атайин
четлаб ўтгани шундоққина сезилиб туради. Масалан,
Чўлпоннинг Горький ҳақидаги икки мақоласини олиб
кўрайлик. Буларнинг бири 1936 йилда ёзилган «Қатта
мактаб эгаси» деган мақола, иккинчиси эса 1937 йил 18
июнь куни — Чўлпон қамоққа олинишидан бир оз аввал
«Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган «Устоднинг
хислатлари» деган мақола. Тўғри, бу мақолаларда бир-
икки оғиздан Ленин ва Сталин шаънига мақтов айтил-
ган — бу билан Чўлпон боши устида қуюқлашиб бора-
ётган қора булутларни жиндай бўлса-да тарқатмоқни
ўйлагандир. Аммо мақолаларни тўлиқ ўқиб чиқсак,
Чўлпоннинг ўз эътиқодларига содиқ қолганини, «ғоя-
вийлик» ва «партиявийлик» деган иллатлардан юқори
турганини кўрамиз. Гап шундаки, 1934 йилдан кейин
ҳукмрон мафкура Горькийни «пролетар адабиётининг
доҳийси», «социалистик реализм методининг асосчиси»,
«энг яхши совет ёзувчиси», «партиясиз большевик адиб»
сифатида кўкларга кўтара бошлади. Бу йилларда ёзил-
ган ҳар бир мақолада Горькийнинг бу сифатлари так-
рор-такрор тилга олиниши ва шу йўл билан унинг са-
доқатли партиявий адиб экани ҳақидаги афсонага ҳақ-
қонийлик шаҳодатномасини бермоқ керак эди. Чўлпон
ҳар иккала мақолада ҳам бирон ўринда на «социалистик
реализм» деган иборани ишлатади, на Горькийнинг
пролетар адабиётининг асосчиси тарзидаги сифатларини
тилга олади, на унинг инқилобчи қаҳрамонлари шаъни-
га ҳамд-санолар айтади. Аксинча, мақолада биринчи
ўринга Горькийнинг санъаткорлиги, бадий маҳорати
қўйилган. «...наsr тилини тарашлашни мен бошлаб
Горькийдан ўргандим, — деб ёзади Чўлпон биринчи ма-

қолада.— У, менимча, ўзи ишлатадиган тилни жуда яхши кўради, уни ҳар қандай қийинчиликдан озода ҳолда кўрмак истади. «Она»нинг тили мана шундай бир тил. «Она» мен учун катта бир мактаб бўлди. Ўзимнинг «Кеча ва кундуз» романимда мен ҳам шу буюк услубчининг унумли таъсирини доим сезиб турдим».

Орадан бир йил ўтиб ёзилган мақолада эса Горькийнинг санъаткорлиги янада чуқурроқ очилади.

«Горький — шоир. Унинг асарларида фақат бир насрчи (романчи) кўринмайди, ҳар ер-ҳар ердан позик кўнгилли, гўзаллик севгучи ва табиат мафтунни бир шоир келиб чиқади.

Мен ўзим ҳар қандай насрли асарда (роман, ҳикоя) гўзал ташбеҳлар ва табиат тасвирларини яхши кўраман. Горькийда бу нарса кўп эмас, оз: унинг ширинлиги ҳам шундан. Улар жуда кўп бўлиб кетса, рассомнинг санъат асари қолмайди-да, бўёқчи (сирчи)нинг андозасиз ва санъатдан маҳрум чизма чизиғи қолади».

Мақола давомида Горькийнинг табиат манзарасига қандай қилиб жон ато қилиши тўғрисида батафсил фикр юритилади. Кўринадики, Чўлпон ҳаётининг энг оғир дақиқаларида ҳам, адабий ҳаётда мафкуравий зуғум чекдан ошган пайтларда ҳам умумий оқимга тушиб қолмасликка, манқуртлик тақдирини бўйнига олмасликка интилган. Ҳукмрон мафкура тўхтовсиз ҳамла қилиб, Чўлпондай буюк истеъдод соҳибининг «ўжарлигини» ҳар қанча синдиришга уринмасин, унинг шуури ва қалбини афсуслар асоратига олишга тиришмасин, шоир айрим ўринларда унга жиндай ён-бергандай бўлиб, аслида ўзининг ўзлигини, руҳиятнинг дахлсизлигини сақлаб қола билди.

Шу ўринда баъзи ўртоқлар «ие, шошманг, ахир, Чўлпоннинг шўро ҳукуматини олқишлаган, унинг адабий сиёсатини кўкларга кўтарган мақоласи ҳам бор-ку! Унга нима дейсиз?» дея эътироз билдирсалар мумкин. Бу ўртоқлар «Шўро ҳокимияти ва саное нафиса» мақоласини назарда тутсалар керак, албатта.

Чиндан ҳам бу мақола атрофлича мулоҳаза юриштириши ва жиддий шарҳлашни талаб қилади.

Бу мақола адабиётшуносларимизга анчадан бери маълум. У ҳатто 60-йилларнинг ўрталарида «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида эълон ҳам қилинган. Адабиётшуносларимиз шу пайтга қадар мақола ҳақида турли фикрлар айтиб келишган. Мен ўзим ҳам мақола ҳақида бир неча марта ёзганман. Гарчи уни мукамал

тахлил қилмаган бўлсам-да, бу мақолани Чўлпоннинг Октябрь инқилобини ижобий кутиб олганининг далили деб баҳолаганман ва ҳатто мақола бевосита Лениннинг айрим асарлари таъсирида ёзилган деган тахминни ҳам айтганман. Мақолага бундай муносабатда бўлишликнинг боиси бор албатта. Маълумки, кўп йиллар мобайнида совет адабиётшунослиги ёзувчини баҳолашда унинг Октябрь инқилобига муносабатини асосий меъёр қилиб олганди. Бу ақидага кўра қайси шоир «Яша шўро!» деган бўлса, у яхши, қайси шоир ё адиб индамаган бўлса, у ёмон, душман деб ҳисобланарди. Чўлпон ҳам кўп йиллардан бери «ёмонлар» қаторига киритиб қўйилганди. У инқилобни қабул қилмаган, уни қоралаган, унга қарши курашган дейиларди; унинг пешонасига «аксилинқилобчи» деган тавқи лаънат ёпиштирилган эдики, ўша кезларда уни бу маломатдан қутултиришнинг иложи йўқдай кўринарди. Мен эса Чўлпоннинг совет шоирлари қаторида бўлишини жуда-жуда истардим. Негаки, ўша пайтда ҳам, ундан кейин ҳам кўп йиллар мобайнида «совет» дегани «энг яхши, энг аъло, энг тўғри, энг покиза» дегани эканга ишониб келган эдик-да! Чўлпоннинг мен билган шеърлари эса чиндан ҳам яхши шеърлар эди. Шундай шароитда қўлимга «Шўро ҳукумати ва саное нафиса» мақоласи тушиб қолди. Уқидим-у, жуда хурсанд бўлиб кетдим. Чунки менинг ўша пайтдаги тасаввуримга кўра, мақолада шўро ҳукумати мазлум халқ ҳокимияти деб таърифланган, унинг сиёсати қўллаб-қувватланган, бинобарин, Чўлпон Октябрга ижобий муносабатда бўлган эди. Мақоланинг 1920 йилда 7 ноябрь куни, яъни Октябрь инқилобининг 3 йиллиги нишонланган куни «Иштирокиюн» газетасида босилгани ҳам шундан далолат берарди. Чўлпоннинг мақоласида «Шўро ҳокимияти саное нафисани халқники қилди, энди санъат ёзилган меҳнаткашларга хизмат қилиб, уларнинг кўнглини олади» деганга ўхшаш гап бор. Шу гапга қараб тахмин қилиш мумкинки, Чўлпон мақолада Лениннинг айрим фикрларига таянган. Эсингизда бўлса, Ленин 1920 йилнинг 2 октябрида комсомолнинг III съездида «Ёшлар союзининг вазифалари» мавзуида доклад қилади ва докладда пролетар адабиёти мутахассисларнинг калласида туғилган эмас, балки меҳнаткаш халқ оммаси яратган маданиятнинг қонуний давоми эканини айтади. Албатта, бу доклад ўша кезларда матбуотда эълон қилинган ва кенг кўламда тарғиб қилинган. Афтидан,

Чўлпон у билан яхши таниш бўлган-у, мақоласида Ленин гоёларига ҳам асосланган. Хуллас, бу мақола Чўлпоннинг 1920 йилдаёқ узил-кесил совет позициясига ўтганидан далолат берувчи муҳим ҳужжат эди.

Кейинги йилларда кўпгина янги материаллар билан танишиш натижасида бу масалага қарашим ўзгарди ва Чўлпоннинг ижодий эволюциясини ҳам, миллатпарастлигини ҳам, инқилобга муносабатини ҳам, бадий ва адабий-танқидий асарларини ҳам бошқача баҳолай бошладим. Шу жумладан, «Шўро ҳокимияти ва саное нафиса»ни ҳам бугун Чўлпоннинг совет позициясига ўтганини кўрсатувчи мақола деб билмайман. Тўғри, юқорида айтганимиздек, мақолада шўро ҳукумати шаънига айтилган мақтовлар йўқ эмас: Чўлпон шўро ҳокимиятини эзилган ишчи-деҳқонлар ҳукумати деб ҳисоблайди, мамлакатни чулғаб олган қонли фуқаролар урушини эзилганларнинг «ўз эгалиklarини қуриш» учун олиб бораётган кураши деб билади. Кўриниб туриптики, инқилобнинг биринчи кунлариданоқ Октябрь тўнтариши ва янги ҳокимият ҳақида большевиклар томонидан тарқатила бошланган ёлғон-яшиқ гаплар ҳатто Чўлпондай одамни ҳам ўз асоратига ола бошлаган. лекин у ҳали тўлалигича асир бўлиб улгургани ҳам йўқ.

Афтидан, мақола газетанинг топшириғи билан муайян тазйиқ ва талаблар асосида ёзилган бўлиши мумкин. 1918—1919 йилларда шўро ҳукумати на фақат марказда, балки чекка ўлкаларда ҳам зиёлиларга қаттиқ тазйиқ ўткази бошлагани, уларга қарши ҳам жисмоний, ҳам маънавий террорлар уюштиргани бугун яхши маълум. Айрим ҳолларда эса янги ҳокимият зиёлиларнинг фикрлаш тарзига таъсир ўтказиш учун қурол ишлатишдан ҳам сира ийманмаган. Жумладан, Фитрат 1929 йилда ёзган «Ёпишмаган гажаклар» мақоласида «Чиғатой гурунги»нинг баъзи мажлислари қуролли қизил гвардиячиларнинг кузатувида ўтганини ёзади. Бундай йиғинларда Чўлпон ҳам иштирок этган. Эҳтимол, шуларнинг таъсиридадир, мақолада Чўлпон Лениннинг ёшлар съездидаги гапини маъқуллаб, санъат шўролар замонида халқники бўлиб қолганини айтади. Лекин менинг назаримда бу мақолада Чўлпон жиндай «қувлик» қилган. Мақоланинг кўпгина жойи киноявий оҳангга эга, гўё муаллиф ўша пайтларда марказий матбуотда кўплаб босила бошлаган «совет руҳидаги» ташвиқий мақолаларга пародия ёзгандек. Чўлпон, айниқса, санъатнинг «синфийлиги» ҳақидаги таълимот

устидан ошкора кулаётганга ўхшайди. Мана, ўзингиз кўринг:

«Бутун умрини ишламай, бекор ўтказатурғон бойлар, бойбаччалар, тўра болалари, хонзодалар бекорчиликдан зерикмас учун саное нафисага берилар: чалғи чалар, ўйинга тушалар, севги шеърлари тўқийлар, ўқийлар эди. Буларнинг устига катта шаҳарларда 5—6 та бизнинг «Қолнзей»дай театрлари бўлар, шуларда пул билан, олтун билан санъатни сотиб олиб, завқланар эди».

Парчани ўқиганда ундаги юзакиликка таажжубланмаслик мумкин эмас. Наҳотки, ўтмишда санъатнинг ўрни оқсуякларнинг зерикмаслигига хизмат қилиш билан ўлчанади деб жиддий ўйлаш мумкин бўлса?! Наҳотки, санъат ялписига «олтунга» сотилган бўлса?! Хўп, бунга ҳам кўна қолайлик. Мана, инқилоб бўлди, мана, шўролар ҳукмронлигида уч йил ўтди. Хўш, нима бўлди? Эндиликда санъатнинг аҳволи қанақа? Унинг ўрни қандай?

«Саҳна бу дунёда юқори синфларнинг тум-тароқли турмушларини кўрсатмайди эмас, кўрсатадир, бироқ шу турмушнинг аччиғ ва жиркантирадурғон ҳидини томошачиларга ҳидлатмак учун кўрсатади. Чалғининг қиллари яна боягидай чертиб турур, бироқ бойлар кайфи учун ўйнаганга йиғлаб эмас, чарчағон халқнинг кўнглини очқони учун севиниб, эзилган халққа эзилув даврларини эслатмоқ учун йиғлаб чертилар».

Хўш, бу парча сизга бирон нарсани эслатадими? Менимча, ундан, айниқса, 1920 йилда юқори пардаларда «хониш қилган» ортодаксал пролеткультчиларнинг нафаси яққол сезилиб турипти. Бир лаҳза ўйлаб кўрайлик — наҳотки 16 ёшидаёқ «Адабиёт надур?»ни ёзган Чўлпон орадан олти йил ўтгач, олти йил мобайнида ҳаёт қозонида обдан пишиб, янада кўпроқ нарсаларнинг сиру асрорини идрок этадиган даражага етгач, шу тарзда юзаки ва схематик фикрласа? Наҳотки, «Гўзал» дек дурдона шеърни ёзиб қўйган даҳо шоир адабиётнинг вазифасини юқоридагидек примитив тарзда изоҳлаб берса? Бу — ҳеч қандай мантиққа тўғри келмайди. Ниҳоят, унинг шу йилда ёзилган ва шу йилнинг ўзида эълон қилинган «Марҳум Тавфиқ Фикрат» ва «Чин севиш» каби мақолаларини эслайлик. Буларнинг иккови ҳам жуда юқори савияда ёзилган бўлиб, ҳеч қайсида юқоридагига ўхшаш мулоҳазадардан асар ҳам йўқ. Адабиётнинг «синфийлиги» ҳақидаги бундай бадбуруш та-

саввурни Чўлпон 20-йилларда ёзган мақолаларида ҳам давом эттирган эмас. Шунинг учун ҳам бу мақолани киноявий оҳангда ёзилган пародия деб қараш мумкин. Албатта, менинг бу фикрим баҳсли бўлиши мумкин. Лекин мен Чўлпон ижодини ва шахсиятини чуқурроқ ўрганганимдан кейин, аввалги қарашимдан кечиб, шундай хулосага келдим.

* * *

Чўлпоннинг адабий-танқидий мероси эндигина ўрганила бошланди. Ҳозирча шу нарса аён бўлдики, бу мероснинг жуда зўр фазилатлари ҳам, ўзига яраша қусурлари ҳам бор. Уларда Чўлпон босиб ўтган мураккаб йўл муҳрланиб қолган. Бу мерос ўзининг жаминики фазилатлари ва қусурлари билан адабий тафаккуримиз тарихининг қимматли саҳифасини ташкил қилади.

ОЗОД ШАРАФУДДИНОВ

АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ МАҚОЛАЛАР

АДАБИЁТ НАДИР?

! Адабиёт ҳар бир миллатнинг ҳисли кўнгул тарихининг энг қоронғу хоналарида маишат (тирикчилик)нинг кетишига қараб ҳар хил тусда ва рангда етишган, файзли тил бирла тақдир этула олмайдиргон бир гүлдир. Ушбу яшадигимиз муҳит доирасинда аиннг тўлқуни одамнинг ҳар хил маишатиға қараб ўзгарадир:

! Ҳар синф, халқнинг ўзига махсус оҳанги, ўзига таъсир қиладургон зори бўлур. Мана шул муҳит бўшлигинда бўлган қатъий тўлқуннинг бир-бириға бирлашмагидан ҳар одамға ҳар хил шодлиқ ва ё кўб аччиқ таъсир этмагидан одамнинг кўнглида ўзи билмасдан ўрнашуб қолгон ва ҳар вақт, умрининг охириға қадар сақланатургон қайғуланмак ва ё кўкрак кериб кўб дам олурдай оҳ урмаклар — ҳамаси кўнгилда ҳар хил рангда, ҳар хил кайфиятда тўлуб ётқон адабиёт хосасиндан саналур. [Киши баъзи вақтда шодликдан кулур ва баъзи вақтда кўз ёшин тўкуб йиғлар, оҳ тортар. Одамнинг мундоғ ҳар хил кайфиятға кируб турмоғи ўз ихтиёри ила бўлмай, балки маишати йўлида ҳар вақт учраб турадургон фалокатнинг анга баъзи вақтда зулм кўрсатмоғи ва баъзи вақтда бир яхшилик кўрсатуб суюндирмоғидин келуб — яхши кўрганда суюниб, ёмонлиқ кўрганда йиғлаб — шундоғ бўлуб икки турли ўзгаруб турар, баъзи вақтда фалак бир одамни қайғуга солар, ул ўзи тушуниб, ўйлаб туруб, оҳ тортуб йиғлар. Бу ҳасратларни ўз ичига сиғдиrolмас. Бировға айтса, «Вой бечора» деюрмукин, деб ўз қайғусини бировға айтмакка тилар. Тўп тўғри айтганда у қадар таъсир қилмас. Адабиёт ила айтганда албатта таъсир қилар. Менинг бир ошнамнинг ўлдиги хабари келар. Мен ҳеч

хафаланмайман. Бир вақтда мактуб келар, мактубда аларнинг кўрган кунлари адабиёт ила бундай ёзилур:

*Гуллар била пок қайғули маҳзун боқурди
Кўз ёшларимиз тўқтамай тун-кун оқурди.*

Мана шуни ўқуб адбатта бир таъсир ила аларнинг қайғусига қўшулурмиз. } Бир бола ўхламаса алла айтарлар. Бола тез ухлаб кетар. Чунки ул андин бир лаззат ҳис қулур. Эски боболарининг бир маъшуқа учун Қошғар тарафларига яёв борганини ва йўлда ўғрилар тарафидан ўлтурулгани ғоят яхши оҳанг билан айтилуру. Ул вақтда бола таъсириндан ухлаб кетар. Шунга ўхшаш ўзининг шавкат ва ғайрати ила замонасида бутун дунёни ҳавор ва даҳшатга солгон жаҳонгирларининг ўтказган кунларин ва даврларин тарихларда кўрса ва эшитса ҳар киши юрагида бир ботирлиқ ва бир фидоқорлик ҳис этар ва қаҳрамонона умидларда бўлинуру.

Мана шундай қаҳрамонона умид, қаҳрамонона ҳис ва қаҳрамонона ғайрат — барчаларни тарихий адабиётнинг натижасидан бошқа нарса эмасдир. } Хеч тўхтамасдан ҳаракат қилуб тургон вужудимизга, танимизга сувҳаво не қадар зарур бўлса, маншат йўлида ҳар хил қора кирлар ила кирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдир. } Адабиёт яшаса — миллат яшар. Адабиёти ўлмагон ва адабиётининг тараққийсига чалишмаган ва адиблар етишдирмагон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолуб, секунсекун инқироз бўлуру, Муни инкор қилиб бўлмас. Инкор қилгон миллат ўзини инқирозда эканун билдируру.

↓ Биздан бошқа миллатларга кўз солсак кўрамизки, аларнинг олти ёшдан олтинч яшар қариларинна қадар адабиётдан бир лаззат олуб охир умрига қадар адабиёт ўқуб эшитмакни вазифан миллиясидан ҳисоб қилуру. Мана шунинг учундирки, Оврўпонинг ҳар шаҳар ва қишлоқларида ҳар кун, ҳар ҳафта адабиёт кечалари қилинуру, адабиёт ўқилуру, нутқ сўйлануб халқ кўб кируб таъсирланурулар. Мана тотор қардошларимиз йилда бир дафъа бўлса ҳам шаҳар ва қишлоқларида «Адабиёт кечалари» қилуб халқга руҳ беруру кўб олқишлар, офаринлар олдиғини газеталардан ўқуб турмакдамиз. Бизлар эсақ адабиётдан лаззат олмақ бир тарафда турсун, ҳатто боболаримиз ва болхоса «Ислом маданияти» замонинда катта рўл ўйнагон ва аларнинг маншатларин

кўрсатган таърих умумийларни ўқуб англамоқдин ҳам кўб йироқ турамыз.

Бизни уламо ва эшонларимиз тўн киймакдан, авомларимиз чойхоналарга чиқуб чой ичмакдан ва зиёлиларимиз эса Оврупо кийумликларидан ва қийматлик папирусларидан лаззат олуларки. «адабиёт нима?» десанг, жавобида юқорида айтилганча «яъни, масалан» дан бошқа жавоблари йўқдир. Мана шунинг учундирки, кундан-кунга руҳимиз тушуб, келадирғон истиқболимизга умидсиз қараб, бошқа миллатлар каби шод ва умидли яшамаймиз ва бизда шодлик ва руҳ бўлмагани учун бир ишни қиламиз деб энди ўйлаганимизда ўй йўқ — фикрлар чочилуб, ақлларимиз наришон бўлуб кетар.

Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган қаралган, ўчган, ярадор кўнгилга руҳ бермак учун, фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингншган қора балчиқларни тозалайдирғон, ўткур юрак кирларини ювадурғон тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равшан қиладирғон, чанг ва тупроғлар тўлган кўзларимизни артуб тозалайдирғон будоқ суви бўлгонликдан бизга ғоят керакдир.!

Энди, эй, қардошлар! Адабиёт ўқуйлик. Адиблар етиштирайлик, «адабиёт кечалари» ясайлик. Руҳ, ҳис, туйғу, фикр, онг ва ўй олайлик, билайлик. Агарда «баёз» ва бемаъни бир-икки дона китоблар ила қолсак, маъву инқирозий бўлурмиз. Юрагимиз кундан-кун тошдан ҳам қаттиғ бўлур. Юракни эрттайлик, руҳ берайлик, инқироз бўлмайлик. Меним бу ожизона фикрима қўшилтурғонлар бўлса адабиётнинг фойдаси тўғрусида «Оина» ва «Садо»ларимизга тарихий ва адабий мақола ва шеърлар ёзсунлар, китоблар тартиб берсунлар. Ҳозирда бизга бирдан-бир лозим бўлгон нарса — адабиёт, адабиёт, адабиёт...!

МУҲТАРАМ ЕЗГУВЧИЛАРИМИЗГА

Маълумдирки, ҳар нарса ўз аҳли (яъни ўз касбкорлари — У. С.) тарафиндан ёзилса яхши ёзиладур¹.

¹ *Муҳтарам китобхон! 20—30-йилларда ўзбек тили орфографиясининг ягона шакли ишлаб чиқилмаганлиги сабабли театр, роман, пьеса каби кўпгина сўзлар турли нашрларда ҳар хил босилган. Биз оригинал матни сақлаш мақсадида уларни ўз ҳолича қолдирдик (тўпловчилар).*

Шукрлар ўлсунки, бизнинг орамизда ҳам сўнгги йилларда миллий тиётр ва рўмон китоблари ёзилуб босдирилувлар кўрилмакга бошлади... «Падаркуш» ёзилгондин кейин ёшларимизда катта бир рағбат ҳосил бўлуб ҳар шаҳарнинг саҳналарида ўйналди. Тошканд, Самарқанд, Хўқанд каби марказларда 2—3 маротаба ҳам ўйналди. Ишта булар миллатнинг интибоҳига хайрли бир фолдир. Аммо мунинг илагина суюниб ўзимизни юпатмайлуқ. Ҳали бизга кўб тиётр ва рўмон китоблари ёзмоқ керакдурким, бу қарз бир ҳовуч зиёли ёшларимиз ила аҳли қаламимиз устларига тушадир.

Муҳтарам қалам аҳллари, миллий маишатни ёмон деб безмай, зоҳирда бўлса ҳам тўйларда, гапхоналарда, баччабозлар мажлисида, базмларда ва шунга ўхшаш миллатнинг энг танқид қилатургон ўринларинда бирга аралашуб юрмаклари керакдурки, токи комил ўшал одатларни китоб саҳифаларида чиройлироқ қилуб ёзгундай бўлсунлар. Миллий маишатдан безган билан безилуб, кўмилуб кетаберадир. Онда аралашиб юрулса, ондаги сўзларни, одатларни ўрганмоққа бўладурки, китоб бетларига кўчируб ёзмоққа материёлларнинг энг асллари халқ орасидан олунадир. Оврупонинг катта-катта муҳаррирлари ўшал ўзларининг яхши-ёмон одатлари орасида юрубдирлар. Сўнгра қўлларига қалам олуб, яхшисини яхши, ёмонини ёмон кўрсатуб ёзубдурлар. |

Ишта муҳтарам ёшларимиз машаққат бўлса ҳам халқимизнинг ичида оралашуб юруб китоблар ёзувга материёллар тайёрласалар. Бу йўлдаги ихтиёжни бир қадар адо қилгон бўлур эдилар.

| Бизим бу арзимиз бир муҳаррирларгагина эмас, муҳтарам артистларимизга ҳам бордир.

Улар ҳам саҳна керакларини халқ орасида юруб ўрганмаклари лозимдир. |

Ожизона бу фикримни ҳурматли ёшларимизга арз қиламан.

ШУРОЛАР ҲУКУМАТИ ВА САНОЕ НАФИСА

Саное нафиса деган сўзни онглағувчилар бизнинг орамизда ҳам кўпайиб қолди. Илгари оддий бир томоша (театр)ни ҳам тушунмаган, драм билан кулгуни ажрата олмагон халқ ҳозир саное нафисанинг худди ўзига ҳам

тушуниб келадир. Ишнинг ўзи ҳам шундоғ бўлмоғи керак эди; чунки меҳнаткаш, қўли қабарғонлар ҳокимияти бўлгон шўролар тартибнинг юзага чиқишига бугун 3 йил бўладир.

3 йилдирки, эзилганлар эзганлар устида, маҳкумлар ҳокимлар тепасида ҳукумат сўралар.

3 йилдирки, ишчи ва деҳқонлар ер юзининг хийла зўр бир бўлимида ўз эгалликларини қуруб, ўзини бўғмоқ учун келган ёвлар билан дам олмасдан ёқалашалар.

Қонлар тўкула, жонлар кета, ўлимлар қайнайди.

Бу ҳолда гўё ҳеч бир оғиз ёйиб кулишлик мумкин эмас кабилди.

Гўё ҳар нарса ёлғиз мотам, ёлғиз қон, ёлғиз аччиғ ва ғазабдан иборатдир.

Бу ҳолларни биз тарихда ўқуғон бўлсак, ўйлар эдикким, ул даврда қаҳру ғазабдан бошқа нарса бўлмагандир. Ўюн-кулги деган нарсани кишилар унутқонлардир, деб...

Лоқин бу ўзгариш, бу 3 йилдан бери бўлиб келатқон талаш, кураш бир тарафда бўлиб ётадир. Қонлар тўкилиб, жонлар берилладир.

Бироқ иккинчи тарафда кулалар, ўйнайлар, шодланалар. Кўнгил очалар, ҳам шундай бир ўйин-кулгиким, тарих мунинг сингарисини сира кўргани йўқ.

Неча минг йиллардан бери бўлуб келган эски дунёни оғдармоқ, янги дунё тузиб, они тамом бошқа бир рангга бўямоқ иши тобширилгон ўзгаришчилар турмушнинг ҳар бир жузъида, ҳар бир бўлагида ҳаракат қилалар. Турмушнинг ҳар ёғин, ҳар тарафини ўзгарталар.

Шул ўзгаришлар нчига ўйин-кулги ҳам кируб қоладир.

Илгари ҳам ўйнаб кулганлар. Бироқ бу кундагидан бошқачароқ бир йўлда. Саное нафиса эски замонда бойлар, подшоҳлар салтанати замонида ҳам бор эди. Бор эдингина эмас, жуда юксалган, авжига чиққон эди.

Яқин замонлардағина туғилгон саное нафисани буржуазия хаёлчилари жуда нозиклашдирганлар, хаёлийлашдирганлар эди.

Бутун умрини ишламай бекор ўтказатургон бойлар, бойбаччалар, тўра болалари, хон, хонзодалар бекорчиликдан зерикмас учун саное нафисага берилалар; чолғи чалалар, ўйинга тушалар, севги шърлари тўқийлар, ўқийлар эди. Буларнинг устига, катта шаҳарларда бир

эмас, 5—6 бизнинг «Колезей»дай театрлари бўлар, шуларда пул билан, олтун билан санъатни сотуб олуб (яхшироқ тушунингиз: санъатни сотиб олуб!) завқланурлар эди.

Қисқаси саное нафиса эски дунёда бир қисм халқнинг завқи, айш ва ишрати учун ишлайтургон бир нарса эди.

Унга юрагида, кўнглида бир севги, бир интилув сезиб, берилган қанча паст синф, тубан қисм, эл болалари ўша бой ва бойбаччаларни завқландириш йўлида вақтсиз жон бердилар. Қурбон бўлдилар, жинни бўлгон чолғичилар, варам (сил касали)нинг аччиғ панжасига тушган мумассил артист ва мумассила артисткалар саногсиздир.

Энди бу ёққа, янги дунёга, меҳнаткаш ва эзилганлар оламига кўз солсак, ўша саное нафиса, ингичка ҳунарни тағин кўрамиз. Бироқ мунда кўбгина бошқалиқ бор.

Театр-томошалар бор, локин улар илгаригидай биргина бой болалари, бойлар ва тўразодаларнинг кайфи, лаззати учун эмас, бутун эл, бутун халқ, ҳамма ишдан бўшағоч кўнгили очмоқчи бўлгонлар учундир.

Саҳна бу дунёда юқори синфларнинг тумтароқли турмушларини кўрсатмайди эмас, кўрсатади, бироқ шул турмушнинг аччиғ ва жиркантиратургон ҳидини томошачиларга ҳидлатмак учун кўрсатади. Чолғининг қиллари яна боёғидай чертилиб турур, бироқ бойлар қайфи учун ўйнағониға йиғлаб эмас, чарчагон халқнинг кўнглини очқони учун севиниб, эзилган халққа эзилув даврларини эслатмак учун йиғлаб чертилур. Шеър ҳам, ашула, қўшиқлар ҳам ёзилурлар. Бироқ бойларни, уларнинг хаёлий саройларини мақтаб эмас, очиқ, тортинувсиз равишда кўнглидагини айтмак, элнинг ўз турмушини ўзига ингичка қилиб кўрсатмоқ учун ёзилур.

Меҳнаткашлар саное нафисаси кенгдир, мунда буржуазия тақлидчилиги йўқдир; унда ўздан чиқарув, ўздан сочув бордир. Унинг йўли кенгдир.

Саное нафиса бу дунё ва шаҳар учунгина эмас, ма на шу ер, шўролар идорасининг энг улуғ хосиятидир. Саное нафиса ўзини туғдирувда кўб рўл ўйнайтургон қишлоқ ва қишлоқ меҳнатчилари учун кўб ишлагусидир. Бироқ бу кунгача тегишинча бўла олмагон экан, бунга 3 йиллиқ турмушнинг талашув, курашув ва ғавғолар ичда ўтуви сабабчидир.

Ҳозир бир Туркистонда, Туркистоннинг Тошканд

шаҳридаги ишларни кўз олдига келтирганда ҳам, Шўроларнинг саное нафисага қандай зўр аҳамият билан қарагонлиқларини кўрмак мумкиндир. Тузуккина бир труппаси бўлмагон эски Тошканд букун яхши бир яхшигина икки труппага моликдир. Расмий бир тотор труппа украинали, ёхудий, озарбайжонлилар ҳам бирар теварак, бирар тўн бўлиндиралар. Мундан сўнг тағинда яхшилантирмоқ учун ҳозиргача баъзи жойларда театр ишларининг бошига чиқиб кўб ишларга қаршилиқ ва зарар қилиб тургон эски дунё «йўғонлари» билан кураш борадир; шуларнинг натижаси Туркистонда саное нафисани ҳам энг юқори даражага кўтаргусидир. Шўролар ҳукумати, ишчилар эгалиги — саное нафисаниннг энг суюкли, муҳтарам бобосидир. Ул бобонинг тарбияси саное нафисани осмонларга чиқаргусидир, бироқ жабр йўли билан эмас, ишқ берилув ва севги йўли биландир.

Шўролар саное нафиса ила Шарқни қул эмас, ҳур қилгусидир.

Шарқ саное нафисаси келгусида Фарбники билан бир бўлгон ҳолда ўзининг ишчи болаларининг кўнгиллариини очуб, руҳларини юксалтиргусидир.

ИККИ ИҶҚОТИШ

Сўнги йиллар, ўзбек ёшлиғи, тараққийпарварлиғининг бир мунча чолишқон, пок кўнгилик йигитларини — ер таги оламига судраб олиб кетди Ҳаммасини бир-бир санаб эсдан ўткармак шу чоқда мумкин бўлмагонлиги учун, юзакигина бир ўй юргизиш билан ҳам Аъламуф, Исмоилзода, Султонуф, Собир, Фафур ва бошқалардан чизилгон бир қатор теграли садаф донларини кўрмак мумкин бўладур. Маҳмудхўжа отамиз билан Муфтизода Абдирахмон ва Аъзамжонлар садаф донларининг имоми бўлуб кетдилар. Айниқса, Маҳмудхўжа отамиз билан бир қаторда тургон Мирзо Фозил (ўшлиқ), тарихимизга қайтиб кетган ҳар бир чоғимизда ўзини сездириб қўядир.

Вақти билан чорнинг темир қўллик жондори билан курашиш даврида, шу бир ҳовуч ботурлар, не самимий, не берилган йигитлар эдилар. Улганларининг ўрнига юзлар, минглар билан ўринбосарлар етишиб, кўнглимизга умид ёғдулари ёғдиргон тунларда-да кетганлар-

нинг хотиралари кўб аччиғ ва заҳарлик таъсир этмакдадир.

Хўқанддан келган ўшандоқ йигитларнинг бири ёнакки йўлдошнинг орамиздан йўқолгонлигини хабар берди. Яқин орада Хўқанд ва умуман Фарғона ёшларининг катта оталари, боболари ҳукмида бўлгон домла Йўлдош Мавлавий билан ишлик ёшлардан ва тараққийпарвар шонрлардан Иброҳим (Даврон) вафот этганлар.

Домла Йўлдош Мавлавий — Туркистон ва умуман ислом уламоларининг ҳақиқатга қарши кўр бўлишларидан таъсирлангани ҳолда ўзининг табиати асари ўлароқ бошқа ёшлар каби улар билан курашишликдан ожиз бўлгонлигидан бир чеккага узлат қилиб, чиқиб кетган олимлардан эди. Хўқанддаги «Усули жадида» ҳаракатига бошдан-оёқ оралашқон бу муҳтарам зот, ҳур фикрли ва ринд қаландар бир киши эди. Ўзи сўнг чоқларига қадар дарс айтишини ташламагон бўлса-да, бошқа кўб мударрислар каби шу восита билан Қорун хазинасини тўпламоқ каби йўлга ҳам кетмаган эди. Бурундан бери йўқсул ва қашшоқларча яшаб келди. Ўлганида ҳам мерос номига бир нарса ҳам қолдирмагон. Ҳатто, ўзи оғриқ экан... оғриқдан тузалиш чораларини ҳам кўрмаган ва истамаган.

Юртимизнинг илмсизлиқ орқасида кетиб боргон йўлнинг охири қандоғ қўрқинч эканини ортиқ чуқур тушунар эди. 13—14-йилларда зиёратига кирганимда шу масаладан кўплаб гаплашиб ўлтуриб «мен бу кетишимиздан кўб қўрқаман», деган эди. Ушал вақтдаги аҳвол ва шароитни яхшилаб билган кишилар бу сўзнинг даҳшатини кўб чуқур тушунар эдилар. 63 ёшинда вафот этган бу зот, араб адабиётининг улуғ олимларидан эди, шу адабиёт баҳслари устида «Шўро» муҳаррири Ризо қози билан муҳорабаси бор эди. Туркча (ўзбекча) ва форсча шеърлар ҳам айтар шеърда (Жовид) отини қўллар эди.

Марҳум Хўқанд ёшлари тарафидан шаънига лойиқ бир суратда дафн этилган ва асарларини текширмак учун ёш уламолар томонидан 3 кишилик бир ҳайъат юзага чиқарилгон.

Иброҳим Даврон — (Аъзамхон Иброҳим ўғли) 48 ёшида вафот этган. Бу йигит Хўқанд ёшлари орасида нашриёт ишлари билан танилгон бир киши бўлуб ниқилобгача Хўқандда янги китоблар ва газеталарни тар-

қатар ва ёзғучилик билан шуғулланар эди. Унинг «Миллий жумбоқлар» ва «Ашъори нисвон» отлиқ босилган икки асари бордур. Аввалгиси бизнинг миллий тобишмоқларимизни тўплагон бир асар бўлуб, иккинчиси ўзбеклардан етишган баъзи бир шоираларнинг шеърлар мажмуаси эди. Улуғ аҳамиятга эга бўлгон сўнгги асари, таассуфга қарши майдонда кўрулмайдир. Ҳолбуки, Арбобий томонидан текширилатургон бир нарса эди.

Марҳум расмга ҳам ҳаваслик бўлуб, ўз асарлари учун расмлар ишлаган ва 1914 йилда Туркияда ҳам саёҳат этгандир.

«Садоийн Туркистон» газетасининг доимий ёзувчиларидан бўлуб, унда шеърлар ёзғучи эди. (1914). Бу-да кўп йўқсуллик билан ўлган.

Унинг бир жуфт шеъри эсимда қолгонким, ўқуманглиқга қарши ясалгон бу исён — (ўз вақтида) кўб катта исён эди (ўзича).

*«Жоҳил падарим, жоҳил модар эса мутлоқ
Ҳайрон қолурам куфр айлайман орасинда».*

МАРҲУМ ТАВФИҚ ФИКРАТ

Усмонли адабиётини оз-моз ўқуганлар, унинг билан бир даража ошно бўлганлардан қайси бириси бу исми билмайди, қайси бириси мунини таннмайди.

Усмонлиларнинг «адабиёти жадида» (янги адабиёт)-чиларининг пир ва устози бўлган Тавфиқ Фикратбек бутун янги насл туркларнинг юракларина гўзал, нафис ва латиф шеър букетлари қадамишдир. Унинг кенг хаёли равон (тез) ва енгил ифодаси кимни, қайси бир шеър ва адабиёт муҳибини тасхир этмас? Хусусан унинг «Рубоби шикаста» (синиқ дутор)си, ундаги баланд ва латиф йўллар нақадар жозибали ва завқли нарсалардир!

Тавфиқ Фикрат «Рубоби шикаста»си ила қанча танилган бўлса, унинг ила қанча нафосат суювчиларни ўзига мафтун этган бўлса, «Тарихи қадим»и, у даҳшатли фарёди ила одамларнинг қалбинда буюк-буюк ўзгаришлар вужудга келтирмишдир. «Тарихи қадим» «Рубоби шикаста»дай эмасдир: «Рубоби шикаста» дунё кўрмишдир, матбаъда темирлар орасинда қисилмиш, қоғоз бетларинда неча минг нусха босилмишдир. Локин, «Тарихи қадим» маҳфийдир, қўлдан қўлга кўчирилуб, ёзи-

луб юргизиладурган нарсадир. У тарихнинг жиноятлари каби сирлидир, ҳар кимга «мана мен!» деб кўруна бермас. Уни босдириш мумкин бўлмади. У олий фикрлар бечора Шарқнинг кўҳна, чирик миясига сиғмади; забун, эзилган шарқлининг кенг қалбинда жой топа олмади; бир вақтлар Умар Ҳайёмнинг энг аччиғ ва даҳшатли фикрларига майдон берган Шарқ муҳити, асорат ва қуллик остинда шу қадар эзилмишдирки, буни, бу қийматли асарни ўзига сиғдира олмади... Эҳтимол, энди Шарқнинг четлар султонидан қутулуб ҳақиқий инқилобга яқинлашуб келаётган вақтларида буюк шонрнинг улуғ фиклари дунё юзи(ни) кўрса...

Тавфиқ Фикратбек ўзининг бу буюк руҳи ила, у:

*Дин шаҳид истар, осмон қурбон,
Яна қон, ҳар тарафда қон, қон, қон!*

(«Тарихи қадим»)

деган, қонга, зулмга, жиноятга қарши кўпурган жони ила — бу жиноят уяси бўлган «эски дунё»да зўрға-зўрға тоқат қилуб чидаб турди. Охирда, у неча миллиён гуноҳсиз жонларни ютуб, кўб мамлакатларни вайрон қилуб келган «маданийт уруши» (Оврупо мухорабаси)дан сўнг чндай олмади; одамлар у ваҳший «ҳайвон»лар ичиндан чиқди. Истанбулнинг бир чекасида, бир жаъра гўшада 1—2 йил ёлғиз бошига дарвешлардай умр ўтказди. Охирда Оврупо «ўлум машинаси»нинг энг тезлаган ваҳшат оташининг энг қизигон бир вақтида кетди тинч, роҳат дунёга кетди.

Бу «ваҳшатобод»ни тарк этди.

Энди унинг қабри бутун усмонли ёшларнинг зиёратгоҳидир. Дунёнинг ваҳшатига ўч, лекин ўзи каби дарвешлардан бири, файласуф дўқтур Ризо Тавфиқ унинг қабрини зиёратига боруб қабри устинда айтадир: (босилмаган асарлардан).

ФИКРАТНИНГ ҚАБРИНДА

*Дейдиларки, эссиз қолан тирбангда
Ваҳший гуллар очмиш, кўрмая келдим;
У боғ жаннатинг ҳокина банда,
Ҳасрат-ла юзимни сурмая келдим!
Дейдиларки, сенга амал боғлаян*

*Қабрингда диз чўкуб бир дам оғлаён
Бир мурод йлурмиш, банда бир замон
Оғлаюб мурода эрмая келдим!
Шу ҳижрон йилининг сўнг баҳоринда
Чолалар титраган чаманзоринда
Кун буғмазди банда мозорингда,
Мотам чечаклари дермая келдим!
Сени онгдим бутун ғам чеканлар-ла
Ишқ ҳақ ўғринда ёш дўканлар-ла
Сориғинча вайрон шу деганлар-ла
Тошингга бир чаланг урмая келдим!
Ёдинг ўлум каби бир сир мубҳам
Нашъа шу долли бу ҳис исм.
Руҳимда на фусун айладинг илҳом
Бу кун сенга кўнгул вермая келдим!*

Шундай қилиб, улуғ бир шонр дунёдан кетди. Уни билганлар йнглаб қолдилар, билмаганлар — яна илгаридай.

Дунёнинг ваҳшатлари бўлса яна ҳамон давом этмакда, мазлумлар инқилобигина ниҳоят бермаса бошқа нажот кўрилмайди.

Роҳат, масъуд ёт қабрингда эй улуғ пир!..

БОШҚАРМАҒА ХАТ

«УЗУН ҚУЛОҚ БОБО» ТУҒРИСИДА

Менинг «Узун қулоқ бобо» номлиқ 2 пардалик кулги асаримни оққа кўчуруб ўзбек труппасига топширмақ шарти билан мазкур труппанинг энг муқтадир бир артисти олгон эди. Ҳозир шул асарнинг мазкур артист қўлида борлиғи шубҳалик бўлуб қолди. Эшитганимга кўра, бечора асарим Самарқанд санъат ҳаваскорларига «тортуқ» қилиниб, бериб юборилгон эмиш. Шунинг учун газета орқали эшитдирмакчи бўламанким, бутун ҳақ ва ҳуқуқ ўзимда бўлгон ул асар қайда бўлса ҳам босдирилса ёки саҳнага қўюлса, шунга алоқалик кишиларни ҳукмга тортғумдир.

РИЗО ТАВФИҚБЕК

Ризо Тавфиқбекни танимагон қайси турк қавми бор?
Жаҳон урушидан бурун турк матбуотини таъқиб

қилғонлар, унинг тўғрисида жуда кўп нарсаларга йўлиқарлар эди

Унинг ошиқ тарзида ҳижо вазнида ёзгон тасаввуф ҳидли шеърлари баъзи бир танқидлари, фалсафий асарлари унинг ўзини ҳар ерда, ҳар кимга яхши таътиқон эди. Жаҳон урушидан бери яна кўб нарсаси чиққондур. Лекин, биз, машҳур шоир Абдулҳақ Ҳамид тўғрисида ёзилгон «Ҳамиднома» отлиқ танқид китоби билан, сўнг замон содда адабиётчиларининг 8 китобдан иборат шеър мажмуаларида қисқа-қисқа, лекин маънолик бир-икки шеърларидан бошқа нарсасини кўра олмадиқ.

50—60 жилдлик (ёки жузлик) «Қомус фалсафа» ёзгон эмиш деган ривоятлар эшитилди, у тўғрисида ҳам аниқ бир хабарга йўлуқмадиқ.

Шундай қилиб, Туркияда бу киши кўб катта ҳурмат қозонгон эди. Адабиёт оламида унинг эътибори жуда зўр эди. Бир вақтлар, бир иш тўғрисида қамоққа олиниб, қамоқхонадан сўроқхонага келтурулар чоқда аҳолининг қўллари устида кўтарилиб келтурулган; қамоқхонадаги ҳужраси бир зиёфат дастурхонига айланган. Сўзнинг қисқаси, жаҳон урушининг сўнггигача унинг шуҳрати, ҳурмати ва эътибори катта эди.

Иккилоб — гоят кучлик бир омил экан. Қандай зўр шуҳратлар ерларда судралмади?

Бечора Ризо Тавфиқ ҳам шундай шуҳратларнинг бири бўлди.

Туркиянинг янги шоирларидан энг кучлиги бўлгон Яҳё Камолбек билан Истанбул дорилфунунининг форс (эрон) адабиёти мударриси Ҳусайн Донишбек орасида миллият жанжали бошланиб кетгандан сўнг, Эрон миллиятпарвари бўлгон Ҳусайн Дониш тарафидан Ризо Тавфиқ ҳам турк миллиятпарвари бўлгон Яҳё Камолга қарши чиқди. Даъвосини исбот қилиш учун, бу муқтадир файласуф машҳур Фузулий Бағдодий тўғрисида дорилфунун саҳнида бир лексия ўқуб, Фузулийни турк эмас, эронли (форс) қилиб чиқарди.

Фузулийнинг асарларини Эроннинг машҳур бир шонридан олгонлигини даъво қилди. Мана шу кундан тортиб Ризо Тавфиқнинг шуҳратда, ҳурматда пастлаши бошланади.

Жаҳон уруши тугагандан кейин Франциянинг Севр шаҳрида мағлуб Туркия учун бир муоҳада ҳозирландиким, у муоҳадани Туркия матбуоти «Турк миллилати учун ўлум муоҳадаси» деб, жуда тўғри айтган эди. Шул хўрлағучи муоҳадаги имзо қилатурғон бадбахтлар Тур-

кияда тезгина топилмади. Ҳар ким, шу разил вазифани бўйнига олмоқдан бош тортар эди. Шу вақтда ўша кўнларнинг аён-аъзоси бўлгон Ризо Тавфиқ майдонга отилиб чиқди ва индамасдан бориб муоҳадага қўл қўйиб келди. Шу ҳодисани франсузларнинг бир газети жуда кулги қилиб ёзгон эди. Бу иш бечора файласуфнинг эътиборини тамом тушурди.

Истанбулга Мустафо Камолнинг голиб ўрдулари киргандан сўнг шу масалалар яна бир дафъа қўзғалиб, турк матбуотида файласуф ҳақида кўб қаттиғ нарсалар айтилиб ўтди. Бир вақтлар, дорилфунун талабалари уни мударрислигидан ҳайдадилар.

Яқинда олингон бир хабарга қарағонда, бу бечора файласуф дорилфунундан чиққондан сўнг бўлса керак, Истанбулдаги Амриқо қўллежига (қуллиясига) кириб, талабаларнинг ғалваси орқасида ундан ҳам кетмакка мажбур бўлгон экан. Ундан чиққач Зунғулдоқ деган жойга бориб у ердаги бир қўллежда турк тили ва адабиётни дарсларини бера бошлагон экан у қўллежнинг талабалари ҳам уни ҳайдашга уруна бошлагонлар.

Шундай қилиб, Туркиянинг адабиёт ва илм олмидаги энг катта бир кишиси, замоннинг қизигон қонли ёшлари билан чиқиша олмасдан, кенг фикрини мия ҳуржунига солиб, саёқлик-дарбадарлик кўчасига кириб қолгон...

500 ИИЛ

(ЎЗБЕК БИЛИМ ҲАЙЪАТИ ЭЪТИБОРИГА)

Чигатой адабиёти ва тилига Навоийнинг қилгон хизмати жуда улуғдир. Бу кунги янги ўзбек адабиёти ва унинг бу кунги содда шеваси, менимча, ўша чигатой шевасидан ўзга эмасдир. Баъзи бир кишилар, Навоийдан анча кейин чиққан адиб ва шоирларимиздан бириккита соддароқ ёзгонларини ушлаб олиб, уларни ҳаддан ташқари кўтармак билан наригини бир қадар туманлашдирмоқчи бўлсалар ҳам, Навоий ўзбек тили ва адабиётида тегишлик юсак мавқеъини олгондир. Усмонли адабиётининг энг улуғ вакили бўлгон Фузулийни машҳур усмонли ёзғучиси Шамсиддин Сомибек Навоийдан кейинга қўйиб, кўрсатадир. Мана бу ҳам, Навоийнинг биргина ўзбек қавми адабиётида эмас, умум турк халқи адабиётида ҳам ўзига яраша жой олгонини кўрсатадир.

Тарихларнинг кўрсатишига қарагонда шу бир йил — бир ярим йил орасида улуғ Навоийнинг вафотиға 500 йил тўладир... 500 йил ўзбек-чиғатой адабиёти тарихига аллақанча нарсалар берган, унда қанча ўзгаришлар ясагон, жуда узун бир муддатдир. Ўз адибларига 5—6 асрлик бир тарих яшата билган халқлар унча кўб эмасдир. Демак, бизга ҳам шу бир йил орасида шундай катта бир шодлиқ, катта бир байрам ўтказишга тўғри келадир. □

Ватандошларимиз руслар Пушкиннинг ҳар 5 йили учун ҳам катта байрамлар ясайдириллар. Фарбда эса ундай байрамлар жуда катта тантаналар билан ўтказиладир. Бу тўғрида гапни чўзиб ўлтириш ҳожат эмас. Кўз билан кўрганимиз ҳам етиб ортарлиқдир. □

Шунинг учун мен айтмоқ истайманим, Навоийнинг 500 йиллигини биз ҳам тегишлик даражада тантана билан ўтказишга шу топдан ҳозирлана бошлайлиқ. Бу йўлда мен қуйндағи чораларни таклиф қилиб, ўзбек билан ҳайъатининг диққатини шунга жалб қилур эдим:

1. Ҳозирдан бошлаб яралиқ кишиларимиздан бир ҳайъат ташкил қилиб, 500 йиллик байрамни мумкин қадар тантана билан ўтказиш йўлини топмоқға ўшал ҳайъат вакил қилинсун.

2. Ҳайъат Навоийнинг босилмагон асарларини топиб, босдиришга лозим кўрулгонларини байрамгача босдириш чорасини кўрсун.

3. Навоийнинг мукамал таржиман ҳоли ёздирилсун.

4. Навоийнинг шеваларидан терма бир асар тузуллуб, нафис қиллиниб босдирилсун.

5. Навоий номиға юқори ўқуш юртларининг адабиёт-тил факультетларида ўзбек талабалари учун стипендиялар очилсун.

6. Ўзбекистоннинг пойтахтида Навоийға ҳайкал тикилсун.

7. Баъзи бир ўзбек шаҳарларининг кўча исмлари Навоий отиға қўюлсун.

ТАРИХНИНГ ЗАРАРЛИК ТАҚАРРУРИ

Дунёнинг кетиши, турмушнинг оқишида шундай воқеалар пайдо бўладирким, у воқеаларға ўхшаш ҳоллар ундан бурун ҳам кўрулиб ўтади.

Ана шу вақтларда маҳмадона, чечан кишилар чиқиб «тарих тақаррур қилаётир», деб шовқун-сурон қилиб юборадилар.

Мен маҳмадона ҳам эмасман, чечан ҳам. Шовқунсурон қилмоқ ҳам қўлимдан келмайди. Мен, ўзинг билган Фарғонанинг баъзи бир аҳволларини, эски котибларнинг қалами қандай секин юрса, шундай секинлик билан ҳовлиқмасдан, шошилмасдан сизга ор қилиб этмакчиман.

Шу холос.

Фарғонанинг 1919 ва 20-йиллари эсингизда бордир. Фарғонада оққон ҳақли ва ҳақсиз қонларнинг ҳиди Тошкент, Самарқандларни эмас, Москва, Ленинградни ҳам тутиб кетди. Шунча қон тўкилган жойда, албатта, воқеа эмас, ҳодисалар бўлуб турадир.

Ҳодиса ва воқеалар шу қадар тез ва шошилишлиқ билан юз кўрсатадирларким, уларни тарих бетларига жўйлаб қолмоқ ҳам жуда қийин бўладир.

Фарғонада ҳам шундай бўлди. Кечаги воқеалар бугун эсдан чиқди. Эртанги воқеа олдида илгари кунгиси ҳеч нарса бўлмай қолди. Ақллар, ҳатто шу воқеаларга гувоҳ бўлатурғон бир тарих борлигини ўз доираларига сиғдира олмай қолдилар.

Шундай вақтда бизнинг буюк бир ҳиссиётли адиб ва шоиримиз чиқиб, ўшал воқеаларнинг ҳаммасини адабий томоша, нафис пьеса ҳолида тарих бетларига нақш қилиб қолмоқчи бўладир. Журъатни, жасоратни қаранг!

Ҳамза Ҳакимзоданинг 6—7 бўлакдан иборат валуолалик (сенсационный) «Фарғона фожеалари» ана ўшал ҳовлиқишнинг мевалари эди. Томошачи муаррихимиз ўз асарларини ўшал вақтда «тарих учун оддий бир матриёл» деб ўйлагон эмас. Ҳатто, мунн даъво қилиб чиққанлардан жуда қаттиқ хафа бўлғон. «Фарғона фожеалари» муаллифининг фикрича Шекспирнинг «Ҳамлет», «Мақбет», «Рўмеў ва Жулет» ларининг ўзбек ва Фарғона муҳитидан етишганларигина эди; шунинг учун унда юксак мафқурали қизлар, юқори тушунчали аллақандай Талъат афандилар бор эди.

Ўшал вақтнинг оммаси халқи ҳам қизиқ. «Фарғона фожеалари» дедими, 5000 киши сиғатурғон кенг саҳналарга ҳам одам лик тўла берган. Мунн кўрган муаллиф, «қимматлик, «нафис» асарларини кенг Туркистоннинг у бошидан бу бошигача кўтариб бориб, ўйнатиб юрган...

Орага «Чигатой гурунги» деган бир жамият чиқиб қолди. У жамиятга мансуб кишилар тилни соддалаш-

тирмак мақсадини асос қилиб ушлаганлари ҳолда, ўзбек адабиётининг тугалланишига ҳам катта аҳамият бердилар. Тугалланидурғон адабиёт чин адабиёт бўлмоғи керак. Шунинг учун адабий асарларга ҳақиқий қийматини бериб, адабиёт кира олмағон нарсаларни шавқатсиз суратда майдондан ҳайдай бошладилар. Ана шул ҳаракатнинг зарбига учрағонлар орасида, Хуршид Шарафнинг «Кичик аскар»и (ўзича: «Кучук аскар») билан бирга бизнинг «Фарғона фожеалари» ҳам бор эди.

«Чигатой гурунги» асосини маҳкам қурғонлиғи ва чизиқни тўғри чизғонлиғи учун — ўзи йўқ кетса ҳам ўзбекнинг янги адабиётида янги, порлоқ, шарафлик саҳифалар очди ва очмоқда давом этадир.

Лекин, қуруқ воқеаларни ингичка, нозик адабий йўл билан кўрсатмак истаган «Фарғона фожеалари» ўшал вақтларнинг ўшал вақтдағи хабар (хроника) ларидан бошқа нарса бўла олмадилар. Шунинг учун 20-йиллардаёқ мотамсизгина кўмулдилар.

Тарихнинг такарруримикан?

Яқинда Қўқон (Фарғона музофотининг пойтахти) шаҳарининг кўчаларида бир хитобнома қадар узун, Бухородағи «Анас» ёки «Улуғ Туркистон» газетасининг тилидек «қурама» бир эълон ўқудим. Эълонда: бир-икки соатлик муқаддима (тўғриси, реқлам!) дан сўнг «Фарғона фожеалари»нинг саҳнага қўйилғуси хабари берилган. Ҳайрон бўлдим, шошдим. Нима учун шошднинг дейсизми? Бу дунёда «ўликларнинг қайтадан тирилишига» ишонмағоним учун! Шу учун ҳайрон бўлиб шошқон эдим, локин «Раҳимбоев» тиётрининг пардаси очилиб, «босмачи» ва «дошноқ» сўзлари эшитилгандан сўнггина «ўликларнинг тирилмағи мумкин бўлғонлиғига» ишондим.

Пьесада гапириб ўлтурмайман, пес ва мохов қилиб ўйнолғонидан ҳам сўз очмайман. У кунги ўйинга ўшал ўзингиз билган «атоқли актриса» Кузнецова ҳам ора-лашғон эди. Овруро асарларида бир овруполи қиз рўлини қандай ўйнаш лозим бўлса бир ўзбек қизи рўлини Фарғона саҳнасида шундай ўйнағон Кузнецова у кун саҳна олдиға чиқиб гапирган бир ўртоқ томонидан жуда кўб махталди. Шу жойни сизга билдириб ўтмасам бўлмайдир. Ўзи оддий бир хизматчи бўлғони ҳолда, «Истамбул дорилфунуни муаззинлари» дек гапиратурғон бир дошноқ армани рўли ҳам бор. Бу рўлни

ўйнаган «Уста» артист арман-озарбайжон тилларининг хусусиятидан шу қадар хабарсиз эдики, ўшал вақт дош-ноқларининг зулмларини кўрсатмак билан эмас, тилларини бузуб, масхара қилиб гапирмак билан уларнинг адабини берган бўлди... Баракалла, бу ҳам катта ҳунар!

Мен, у тўғрида кўп гапирмоқчи эмас эдим. Баъзи бир удур-будур ерларини кўрсатиб ўтаман деб, хийла вақтингизни олдим. Меним асл тўхталмоқ истаган нуқтам шудирким, шу пьесани шу ҳолда ўйнамоқ билан ишга киришган шу театр тўдаси, маҳаллий маблағнинг таъминотига ўтказилар эмиш деган гап бор. «Фожеалар»нинг муаллифи ва тўданинг руҳи бўлгон Ҳамза Ҳакимзода ўртоғимиз, атай шу иш учун Хевадан чақирилиб келтирилган. Ҳамза ўртоғининг ўзи ҳам хусусий бир гаплашиш вақтида «шу тўғрида 20—30 кишилик исмета тузиб музофот ижроқўмига топширмоқчи бўлгонини» айтиб ўтди.

Ўзбек театрини тиргизмак, ўзбек санъатини яшатмоқ йўлида Фарғона музофот ижроқўмининг жиддий ҳаракат кўрсатиши — олқишга лойиқ иш. Лекин шунин билмак керакким, ўзбек театр ва санъати бу хил санъатдан йироқ асарлар ва санъатга 1919 йил кўзи билан қарайдургон тўдалар томонидан тиргизилиб, яшатила олмас. Бу муҳим ишни ёш кучларга, санъатни тўғри кўриб таний оладургон кучларга топширмоқ керак.

Шубҳасиз, Ҳамза ўртоқ ўзбек театрининг, ўзбек санъатининг юксалишида муҳим бир омил бўла оладир, уни бу соҳада ишлатмак керак. Лекин унга билдирмак, тушундирмак керакким, ўзбек театрини, Туркистоннинг марказида собиқ «Карл Маркс» тўдаси бошлагон тўғри йўл билан олиб бормоқ керак. Бу тўғри йўлга тушгани унамасалар тарихни қурамаслиқ билан «такаррур» қидирмоқчи бўлсалар, саҳнани воқеаларнинг қуруқ бир хабарлар бобидан иборат қилмоқ истасалар — уларга хоҳ маҳаллий маблағ ва хоҳ бошқа маблағдан бир чақа бериш керак эмас.

19-йилнинг «фожеафурушлиқ» даври ўтган ва тарихнинг бу «такаррури» биз учун зарарлик!..

«ШАҲНОМА» НИНГ ТУРКЧА ТАРЖУМАСИ

Эрон-форс адабиётининг отаси бўлгон улуғ Фирдавсий ёлғуз биргина асари, яъни «Шаҳнома»си орқасида

бутун ер юзига танилди. Оврўпо тилларининг кўпига назм ва наср билан таржума қилиниб «Тус»ли Абулқосимнинг шуҳратини офоққа ёйгон — ўша «Шаҳнома»-дир.

Фақат таассуфлар бўлсунким биз, шу чоққача Фирдавсийнинг у улуғ асарини турк шеваларининг ҳеч бит-тасида — тугал ва назм билан таржума қилинган ҳолда — кўра олмадиқ. Мундан 10—15 йиллар илгари Тошкент шаҳарида босилган бир ўзбекча таржумаси бордирким у ҳам наср билан ва фақат моддий манфаат кузатиб — таржима қилинган. Тош босмада босилган у таржума ҳали ҳам меҳмонхоналаримизни обод қилиб турадир. Ўзбек шеvasида назм билан бир-икки парча бўлса ҳам таржума қилинганлигидан хабаримиз йўқ. Бошқа турк шеваларида ҳам назм билан тугал таржума қилингани бизга маълум эмас. Фақат, Озарбайжон шеvasида машҳур Собир томонидан тажриба шаклида бир нарсa бошланган бўлса ҳам, унинг бемаҳал ўлими билан чала қолиб кеткан эди. Яна Озарбайжон шеvasида «Шаҳнома» нинг «Суҳроб» га тааллуқли қисми назм билан таржума қилиниб, Тифлисидаги «Ғайрат» босмахонасида босилиб чиққан эди. «Мулла Насриддин» мажмуъасининг бурунги суратчиси (рассоми) «Рўттер» томонидан у таржумага иккита сурат ҳам тортрилиб берилган эди. Уша вақтларда форс ва рус адабиётларидан хабардор бир кишига ҳалиги таржумани кўрсатиб фикрини сўраганимда — «бу таржумадан кўра, рус шоири Жукуфский томонидан қилинган таржума яхшироқ; лекин «Рўттер» нинг тортқон расми уларнинг икковидан ҳам яхшироқ», деган эди. У одамнинг шу фикри тўғрими, йўқми — бу тўғрида ақли бўлган одамлар ўзларича бир ҳукм чиқара олсунлар деб, ҳалиги назмли таржумадан тўрт йўл мисол кўрсатиб ўтамен:

Фирдавсийники:

*Хилоф маромам гар ояд жавоб,
Ман у чурзу ўз майдон Афросиёб.
Агар шоҳро буди падар,
Ба сар барниҳоди маро тожи зар.*

Таржума қилинғони:

*Хилоф мароим гелурса жавоб,
Манам гўрзу майдону Афросиёб.*

*Шоҳ ўлсайди шоҳнинг отаси агар,
Қўёрди маним бошима тожи зар.*

Мана шу саналгонлардан бошқа — хоҳ тугал ва хоҳ парча ҳолида ҳеч бир таржумага шу чоққача учрамагон эдим. Уткан ёз ойларида хусусий бир иш билан Марғилон шаҳрига бориб қолиб, ўшанда оддий бир тасодиф орқасида «Шаҳнома» нинг назм билан қилингон тугал таржумасига йўлуқиб қолдим. Вақтим оз бўлгонлиғидан чала-чулпа шундай бир қараб чиқдим. Уша чала-чулпа қараб чиқишининг натижасини шу ерда ёзиб ўтамен:

Таржума қўл ёзма — эски нусхалардан. Тили — ўзиниз билган «Муҳаммадия» китобининг тилида. Бошдан-оёқ назм билан ёзилиб, фасллар (ҳикоялар) нинг сарлавҳалари «Шаҳнома» нинг ўзидаги каби — наср билан қўйулгон. Таржума мутаржимнинг ўз қалами билан ёзилгонми ёки асл нусхасидан кўчурилганми — бу тўғрида ҳеч бир ишорат кўрулмади. Фақат шу қадариси очик кўруладирким, таржуманинги шу нусхаси 2—3 котибнинг қўлидан чиққан. Яримларигача пухта ва пишиқ, лекин ўқулиши қийинроқ бир хат билан — жуда диққат ва нўтино қилиниб ёзилган. Қолгон ярми (назм қисми) яна бошқа бир котиб томонидан нўтиносизроқ ва хомроқ кўчурилган. Охирроқларида «Ҳикоя дар хотимаи китоби» сарлавҳаси билан Султон Маҳмуд Ғазнавий тўғрисида бир ҳикоя бошланадир. Бу ҳикоя тугалмай қоладир ва ундан ҳеч нарса онглаб бўлмайдир. Айниқса, охирги йўллари (мисралари) жуда шошилишлиқ билақ (опил-топил) ёзилгон.

Энди таржуманинги қачон ва ким томонидан қилингонлиғига келайлиқ. Қачон ва қайси йилда қилингонини ҳеч қайда рақамлар билан очик-ониқ кўрсатилмайдир. Лекин 906 нчи ҳижрийда Мисрдаги чаркас хонларидан «Фурий Қонсухон» (?) замонида бўлгонлиғига мана бу байтларда ишоратлар бор: (ўзича) 19-бет).

*Тўққуз юз олти йил ҳижратдан эй жон,
Эришмишдики Фурий Султон.
(Аслида сакта бор).*

*«Жаҳон Султони Фурий Қонсухон,
Замонинг айини ичра ўлди инсон.
(Аслида сакта бор).*

Шаввол ойида ийднинг аввалида бу таржумага кўшиш бошланғони мана бу байтдан маълум бўладир:

*Наҳорийид шаввол аввалиндан,
Муборак ўлди бу фол аввалиндан.*

Мутаржим, «Черкас хонлари» (милук чарокса) дан бир нечасини битта-битта ҳикоя қилиб келиб, уларнинг бир оз умр суриб ўтканликларини айтиб ўтадир. Охирда золим бир хондан гап очиб, уни ёмонлайдир. Мутаржимнинг сўзича, у хон, «Малик Одил» деган киши бўлиб, Жонпўлот («Жонплад») ни ўлтирадир. Унинг тўғрисида мутаржим мана шундай дейдир:

*Жавониди ўзи юзи кўкчак,
Сўрди улув кечи они бешак.*

*«Вале айш айламади тахта лойиқ,
Ўзин сўмди ул учун халойиқ.*

Мутаржимнинг сўзича халқ у хоннинг зулмидан кўп дод-фиғон қилғон; охирда халқнинг «Ноласи асар қилиб» Малик Одилнинг ўрнига ҳалиги Ғурий Қонсухон ўтурғон ва «Шаҳнома» ни «туркча қил!» деб мутаржимга ўша Ғурий Қонсухон буюрғон. Бу одамнинг тўғрисида мутаржим бир мунча «мадҳиялар» ёзадир, чунончи:

*Мисрда вор эди бир улу султон
Ки ул эди қаму султонлара хон.*

*Жанон айлади додила Жаҳони,
У етмишдир замонинда замони. (20-бет)*

*Скандар мартабат Жамшид рубат,
Фаридун шавкат ва Хуришд талъат.*

*Азалдан саздоға (анго) ўлмиш муқорин
Билур Шом эмишнинг бир-бир диёрин.*

Малик Одилнинг зулмларидан гапириб келиб, унинг ўрнига Ғурий Қонсухоннинг ўлтириши тўғрисида мана шундай дейдир:

*Утуруб тахта ўлди улу султон,
Улуб чавкону тўби тутди майдон.*

Фурий Қонсухоннинг бир исми «Қайитпой» бўлгон бўлса керакким, у тўғрида мана мундой дейдир:

*«Қайитпой эрди ул султоннинг оди,
Жаҳонни тутмишиди адлу доди.*

Мутаржим Ғурий Қонсухонга бир оз насиҳат ҳам қилиб ўтадир. Сарой шоирларига хос «лаганбардорлиқ» билан айтилган у насиҳатлар мана булар:

*Чалап чун верди санит бу мақоми (чалап—
тангри).*

Мақома адлла вергил низоми.

*Киши қолмаз жаҳонда қолур оди,
Кишининг оди қолмоқдир муроди.*

Ғурий Қонсухон аввал «Шаҳнома»ни таржума қил деб, ўз хазинасида сақланиб ётқон камёб бир нусхасини қолдириб чиқиб берганда, бизнинг мутаржим бир оз «ноз» қилгон. «Қўлимдан келмайдир, фалон» деган. Сўнгра «қўлингдан келгани қадар қил» деб қистағоч «ночор-нонлож» қабул қилгон. Таржумага бошлар чоқда ўзининг «камтарин», «ожиз» ва «ҳақир» лиғидан гапириб келиб ўша ҳолига мана бу байт билан мақтаниб ҳам қўядир:

*Диламаз кимса муфлис йўлчидан бож,
Хирож ўлмаз хароба ердан ихрож.*

Сўнгра ўзига хитоб қилиб гап бошлайдир. Ана ўша гапларидан биз унинг исмини ҳам билиб оламиз. Мана у байтлар: (21-бет)

*Расулнинг олийсан чўғ айлама ол,
Қўғдири бу китоби алинга ол.*

*Кел эй сайид қу¹ даъвонинг мақомин,
Биз арз айла «Шаҳнома» каломин.*

Таржума «Шаҳнома» асосий қисми «Омадани нома ба Саъд Ваққос» деган фасл билан тугайдир. У фаслнинг сўнг байтлари мана булар:

¹ Қўй.

*Буроя эрди сатранж ҳикоят,
Бу навъа айлади ровий ривоят.
Бу сатранжа демишлар неча абёт.
Дигар ҳар бириси бир уртулу от.*

Юқорида айтилиб ўтилган «Ҳикоя дар хотимаи китоб» сарлавҳали ҳикояси мана бу байт билан тугайдир:

*Бу фикр ичинда саргардон ҳайрон,
Ки амр этмиш эди Маҳмуд Султон.*

Сўнгра наср билан султон Маҳмуд Ғазнавий билан Фирдавсий ўртасида бўлиб ўткан маълум воқеа ҳикоя қилинадир. Мутаржим у ҳикояни наср билан ёзғонини ҳикоя қилиб туруб, дейдир:

«Бази «Шаҳнома»ларнинг зоҳиринда бу ҳикояти ажам дилинжа нашрила ёзмишлар, биз доҳи ул тартиб узра туркия дўндирмий баён айлуризмиз».

Бу ҳикоя ҳам икки хил қалам билан ёзилгон. Охирларида хатларини ўқуш қийинлашадир. У қийин хатлар, бир хил эрон ёзма хати билан усмонлича ёзманинг ўртасида — мужмал бир хат. Энг охирида яна бошқа бир қўл билан (сўнгроқ қўшулгон бўлса керак) худди ёш болаларнинг чизиб ўйнашлариға ўхшатилиб мана бу нарса ёзилгон.

*Қанда ворам сарви сарафрозим воркан,
Ё кима қул улойим сиз афандим воркан...*

УЛУҒ ҲИНДИИ

«Шу нарсани юрагим дук-дук уриб туруб ёздим» десам ё ишонасиз, ё ишонмайсиз.

Лекин, юрагим «шамол теккан япроқдай қалтирайдир...» Бир хил завқ — «нашъа» билан қалтирагон юрагим, бутун танимни силкитадир ва қўлим ҳам шу орада енгилгина чайқалиб турадур. «Бу нимадан келди?» десаёғиз, англатай:

Шу сўзларнинг энг юқорисида «Улуғ ҳиндий» деб қўюбмен-ку, ана ўша улуғ зот, яъни Робиндранат Тагур деган киши, ёшроқ вақтларида бутун дунёнинг энг баланд тоғларидан бўлган Ҳимолаянинг ҳайбатли ён-бағирларида отаси билан бирга саёҳат қилиб юрган экан. Уша вақтларда ҳам ниппа-ниназин (яъни балодек) шоир бўлган бу буюк зот ҳеч нарса ёза олмабдир. Шундай улуғ Ҳимолаянинг кўклар билан ўпишган чўққиларида, тун қоронғисидан ҳам қалин ўрмонлар қўйнида, шундай катта шоир бир оғиз нарса дея олмаса, биргина шеър парчаси ёза олмаса-я? Муни қаранг! Уз тирикчилигига оид китобида ўзи шундай деб ёзгандан кейин танғирқаб — ҳайрат ёқасини ушлаб қолдим...

Русчага таржума қилиниб, босилган асарларининг кўпини ўқуб ўтганимдан кейин, шу улуғ ва қийматбаҳо одамни ўз элимга танитмоқчи бўлдим. Шу ният билан қўлимга неча маротаба қалам олган бўлсам, ҳаммасида ҳам қалтироқ босди, тўқтадим... Фақат, менинча, у қалтироқ босишларнинг ва у юрак қалтирашларининг «сирри» ҳам шу орада билинди, шундайким:

— Ҳинд доҳийсининг Ҳимолая тоғларида ҳеч нарса ёза олмаслиги у тоғнинг жуда ҳайбатли, азамат ва улуғ бўлуб ақлини шошириб қўйишлигидан бўлса, менинг у азим зот тўғрисида ҳеч нарса ёза олмай қалтироқланишим ҳам у одамнинг Ҳимолая тоғлари қадар ҳайбатли ва улуғ бўлишидан келган экан!

Эски адабиёт билан янги адабиётнинг ўртасида қолган шарқли ёш чинакам чучмал бир вазиятдадир. Эски адабиёт бир ширин, янгиси яна ширин, фарбники тагин — яна ширин. Қайси биттасига кўпроқ берилсин? Бири биридан ширин ахир!

Бизнинг ўзбеклар учун ҳали ҳозирга у хил чучмаллик йўқ. Нимага десангиз, ўзбеклар эскидан — ҳеч сабабсиз! — аразлағон, хафа; янгига — эндигина суқулиб кирмоқда. У адабиёт майдонида янгилликка нисбатан: ёш бола, гўдак, чақалоқ, эскиликка нисбатан: етим, кимсасиз; беспризорный, ўзбошли! Журъат қилиб: «йўлсиз» деб юборайин деймену, қўрқамен; негаким бошлаб... ўзим йўлсиз!

Узимнинг йўлсизлигимдан бир оз сўзлаб ўтайин:

Навой, Лutfий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқиймен: бир хил, бир хил, бир хил!

Кўнгли бошқа нарса — янгилик қидирадир: Боту, Ғайратий, Олтой, Ойбек, Жулқинбойларни ўқиймен, кувонтирадир, холос! Улар менинг учун ёнғон чироқлар бўлса ҳам, менинг эртам учун! Авлоний, Тавалло, Сиддиқий ва Ҳакимзодаларни ўқумаймен, ўқумаймен. мени шу ҳолга солғон ўшалар!..

«Нечун очилди кўзим. Қайда кетди уйқуларим?..»

Тўқайдан тортиб Қави Нажмигача — татар адабиётини, Ҳодидан тортиб Жаводга қадар Озарбайжон адабиётини (Ҳусайн Жовидни ажратиб олиб қолдим!), Номиқ Камолдан Али Сайфи (А. Сайфи) га довури усмонли адабиётини ўқуймен: ё — ортиқ янгилик, ғарблиқ, ё ортиқча шарқлилик! Фақат усмонличадан Ризо Тавфиқнинг баъзи бир янги шакл билан эски руҳда айтган суфийларча шеърларини ўқуймен; шуларга дурустгина қонамен; ундан кейин Яҳё Камолнинг «Саъдобод» руҳида баъзи нарсаларни. Фақат — улар шу қадар озки...

Ана шу вазиятда экан, ҳалиги улуғ зот менга йўлуқди. Шундан кейин чинакам қондим!

Қўлим қалтираса ҳам, юрагим ўйнаса ҳам, қудратим етмаса ҳам ўша «Шарқ ва Ғарб ўртасидаги олтуни кўпрук» ни элимга танитмоқчи бўлдим. Мундан ортиқ бир нарса демак, чинакам, қўлимдан келмайди. Менинг қўлимдан келгани: у муборак одамнинг баъзи бир нарсаларини наср билан русча орқали таржума қилиб берниш бўлди. Шу ҳам — катта гап.

Қуйида унинг «Уроқ ой» деган асаридан учта шеърнинг таржумаси босилди. У шеърлар тўғрисида фақат шунигина айта оламанким, улар ёш бола, яъни гўдак аҳволи руҳиясини кўрсатишда бир-бирлари билан пойга қўйишадирлар. Шуларни ўқудим, қайтиб-қайтиб ўқудим, ундан кейин Ҳожи Ражабнинг Шукур ва Ҳабиб деган кичкина-кичкина болалари билан гаплашдим ва бирга-бирга... ўюн қилишдим! Шунда билдимким, ўшаларнинг ҳар бири: бир Тағур, бир улуғ Ҳиндий!

ТАГУР ВА ТАГУРШУНОСЛИК ТАГУРНИ ҚАНДАЙ ТАНИЙЛАР?

Ҳиндистон ва балки бутун дунёнинг бу кунги улуғ адиб ва шоири бўлган Рабиндранат Тағурни маданий оламнинг ҳаммаси танийди. Маданий оламга нисбатан анча кетда бўлган бугунги турк-тотор шўро жумҳуриятлари халқлари ҳам уни анчадан бери танийди.

Мундан роса 12 йил бурун (1913 йилда) чиққан «Шўро» мажмуаси дунёда энг уткур аднога берилатурғон Нўбил мукофотининг ҳиндистонли Тагўр деган кишига берилганини ёзиб чиқади. Мундан 6—7 йил бурун Қозон шаҳрида Шарқнинг улуғ шоирлари тўғрисида бир рисола чиқди, ўша рисолачада—агар янглишмасам—Умар Хайём билан бирга Тагўрдан ҳам гапирилган ва унинг баъзи бир парчалари таржима қилинғон эди. Бокуда чиқатурғон «Маориф ва маданият» мажмуасининг мундан 2 йил бурунги нусхаларида дўқтур Саъдитдин томонидан Тагўрнинг баъзи бир нарсалари сочма йўли билан таржума қилинди ва ўзи тўғрисида бироз маълумот берилди.

Бизнинг ўзбек ўқиғучилари эса мундан бир йилча бурун «Инқилоб» мажмуасининг бир сонда маоли Тагўрдан олинғон «Чироғлар» деган шеърни ўқудилар. Ундан кейин мана бу мажмуанинг ўтган сонда каминани Тагўр тўғрисидаги мулоҳазаси билан бирга унинг болаларга атаб ёзғон шеърларининг сочма таржимасини кўрдилар. Лекин, бизнинг ўзбек ўқиғучилари Тагўрнинг кимлигини, зотини ва аслини ҳали била олғонлари йўқ; газета ва мажмуаларнинг ўз сўзи билан айтсак, ўзбек тилида Тагўрнинг «таржумаи ҳоли» чиққани йўқ. Бу сафарги мусоҳабамиз ўша камчиликни тўлдирмоқ ниятида ёзиладир.

Тагўрнинг «таржумаи ҳоли»ни топшиш кўп қийин бир иш бўлди. Нимага десангиз, унинг ҳамма асарлари дегундай англизча орқали таржума қилиниб неча маротабадан босилиб турғон ўрус тилида тузук қуруқ бир «таржумаи ҳоли» йўқ.

Ўрусча китобларнинг бозори ҳам жуда қизиқ: бир Тагўрнинг бир асари неча мутаржим томонидан неча хил таржума қилиниб, ҳар ном билан босдирилиб чиқариларди. Чунончи, унинг кичкина адабий ҳикоялари энг аввал ўша ҳикоялардан биттасининг номи билан — «Бахтли кеча» бўлиб чиқди, ундан кейин ҳикоялардан битта-яримтаси туширилиб ўрнига битта-яримта янгиси қўшулди-да, «Янги ҳикоялар» исми билан чиқди, энг охирида яна ўша ҳикояларнинг ўзлари ораларидан биттасининг бўлакча номи билан — «Ташна тошлар» бўлуб чиқди... Унинг баъзи бир пьесалари ҳам ўрусча китоблар бозорига неча хил кийим кийиб чиқдилар.

Тагўрнинг асарлари устида бўлғон бу ҳангама унинг ўз тўғрисида ёзилғон мулоҳазалар устида ҳам

бўлуб келадилар. Чунончи: Францияда Тагўр билан Гандҳини (Ҳинд миллатчиларининг бошлиғи эди, вафот этди) севган бир адиб бор, исми Роман Роллан. Бу киши Тагўр билан Гандҳини парастини қилар даражада яхши кўрадир. Унинг «Маҳатма Ганди» деган китоби Гандҳи билан бирга Тагўрни ҳам осмонларга кўтариб ёзилгон нарсадир. Ана шу одам Тагўрнинг франсузча босдирилгон асарлари учун узунгина бир муқаддима ёзиб берганким, у ҳам бошдан-оёқ мақташ, билан тўладир. Ана ўша муқаддимани Тагўрнинг ўрусча ноширлари «афандининг қуши»дай қиладилар. Яъни: биттаси у муқаддимани бутун ҳолида босдирадир, бошқа биттаси унинг бош томонидан бирмунча жойини олиб қўйиб яширадир, яна битта чиқиб ундан ҳам кўпроқ тушуриб қолдирадир-да, бир «чимдим» қилиб босдирадир ва ҳоказо!..

Бу тўғрида яна битта асл (оригинални) мисол келтирай: 925 нчи йилда Московда босилгон қимматбаҳо ва жуда яхши бир китоб бор, исми: «Ҳиндистон, истиқлол учун кураш йўлида». У китоб мақолалар мажмуасидай бир нарса бўлуб Палўвич, Гўрку-Крашин ва Вельтман каби шарқийёт олимлари оралашқонлар. Ушанда Вельтманнинг «Тагўр ва Ҳиндистон» деган 23 саҳифалик катта бир мақоласи бор. Худди ўша мақоланинг ўзи бош-оёғи бироз қирқилгани ҳолда мундан бир ярим-икки ойлар бурун «Ўттуз кун» (30 дней) деган ойлик бир мажмуада ҳам ўртоғимиз Вельтманнинг имзоси билан «Ҳинд тасвирлари» (Индийские снлуэти) сарлавҳаси остида босилиб чиқди. Агар янглишмасам, ўша мазмун ва ўша мавҳум мундан бир йилча бурун «Янги Шарқ» (Новый Восток) мамжуасида ҳам яна ўша имзо билан ўтуб эди...

Узун сўзнинг қисқаси шуким, Тагўрнинг асарлари ва ўзи устида бўлгон шунча ҳангамалар орасида унинг «Таржуман ҳоли»ни топиш жуда мушкул бўлди. Ҳатто Тагўрнинг ўзи ҳам ўз ҳаётига оид ёзгон «Хотиралар»ида бир адабий ҳикоя бошлагондай — силлиқ ва текис бир шеър бошлаб кетадир-да, бизга лозим бўлгон «таржуман ҳол» қолаверади. У «Хотиралар»ни бошдан-оёқ ўқусак, Тагўрнинг болалигидан тортиб сўнгги вақтигача ўтказган ҳамма саргузаштини биламиз, лекин қайси йил туғулгонини яна билмай қоламиз.

Тагўрнинг «Таржуман ҳоли»ни тузук-қуруқ топиб ёзгон киши ўрусларнинг тил-адабиёт олимларидан

Грузинскийдир. Унинг 1918 нчи йилда босилгон асари бор. Тагўрнинг 3—4 асарида териб олинғоч шеърлар ўша Грузинский томонидан ўрусчага тизма (назм) билан таржума қилиниб босдирилғонлар. Таржума текис англарилик, равон, лекин оҳанги ва қофия-вазн эътибори билан, албатта, аслига тўғри келмайди; буни мутаржимнинг ўзи ҳам айтиб ўтади.

Ана ўша асарни, сўнгра Тагўрга онд ўрусчада босилғон бошқа баъзи бир асарларни дастак қилиб туриб бу сафар мен мажмуа ўқиғувчиларига Тагўрнинг «таржимаи ҳол»ини тақдим қилмоқчи бўлдим.

ТАГЎР ҚИМДИР

1913 нчи йилгача на Оврўпо ва на Русия, дарҳақиқат, Тагўр тўғрисида ҳеч нарса билмайди, уни тақир танимайди. Ҳиндистонни ҳокима ва у ерга «маданият киргизувчи» бўлғон англизлар унинг тўғрисида ҳаммадан кўб ва ҳаммадан бурун, ҳаттоки Ҳиндистон билан баб-баробар билишлари лозим эди. Ҳоланки англизларча «Муҳит ул маориф» (энциклопедия)нинг 1911 нчи йилги босмаҳонасида ҳам Тагўр тўғрисида ҳеч нарса йўқ. Ўша «эўр» асарнинг «т» бобини бошдан-оёқ қараб чиқинг, Ҳиндистоннинг тил ва адабиёти тўғрисида ёзилғон жуда кўб мақолаларни ўқуб чиқинг яна Тагўр тўғрисида ҳеч нарса топа олмайси. Ҳолбуки, Тагўрнинг шеър майдонида ишлай бошлогонига ўша вақтда 30 йил бўлғон ва у ўз ватанида улуғ шухратга эга эди.

Оврўпо уни биринчи маротаба 1913 нчи йилда танийди. У йилда унинг «Гитанжол» деган муножотлар мажмуасининг англизча таржумаси босилиб чиқади. У таржимани Янтс номли бир англизнинг ёрдами билан шоирнинг ўзи қилғон. Асарга ҳалиги англиз бир муқаддима ёзиб, шоирни асарини осмонларга кўтаради ва ҳинд шоири тўғрисида кўпгина маълумот беради.

Англизча таржумаи ҳол мажмуаларидан биттасининг 1915 нчи йилда берган маълумотиға қарағонда, «Рабиндранат Тагўр» Қалкутта дорилфунунининг адабиёт дўқтириди. 1861 нчи йилнинг 6 майида магаринш (аллома) Дибиндранат Тагўрнинг сулбидан дунёға келган Дорканат Тагўр деган шахзоданинг набираси-

1. Бир ривоятда 1883 йилда уйланган. Ч.

дир. 1885 нчи йилда (24 ёшида) уйланган. Бир ўгли ва икки қиз бор. Бангала вилоятида Болпур шаҳрининг яқинида Шанти Некитон деган жойда турадир.

Болалик ва ёшлиги Қалкуттада ўтган. 1901 нчи йилда «Шанти некитон»да бир мактаб таъсис қилди, у мактаб ҳозирга қадар унинг ҳаётида катта бир иш бўлуб келади. 1912 нчи йилда Англияни зиёрат қилди ва «Гитонжоли» китобчаси англиз тилида босилиб чиқди.

1913 нчи йилда Нўбилнинг адабиёт мукофотини олди. Бангала тилида 30 қадар тизма (шеърли) асарлар, 28 та сочма асарлар (ҳикоя, мақола, нутқ ва драмалар) бостириб чиқарди.

1913 нчи йилда ҳам англизча таржумаи ҳол мажмуаси мундан ортиқ маълумот бермайдир.

Тагўр қадим наслли бир брахман оиласига мансубдир. У онла Қалкуттада «Тагўр»¹ номли кўчада 150 йилдан кўпроқ бир замондан бери истиқомат қиладир.

Тагўрлар онласи қадим замонлардан бери Оврупо билан муносабат қилиб, унинг урфонини ўрганиб келган, Рабиндранатнинг катта бобоси Дорканат Англия ва Францияга бориб, ўша вақтнинг қироллари (Виктория ва Луи Филипплар) билан кўришган. Ўз отаси «аллома» маъносида бўлгон «магаринш» лақаби билан лақабланган. Ўзининг таржумаи ҳолини ёзгон ва у асар англизчага таржума қилиниб босдирилгон. Унинг бир биродари шуҳратли рассом бўлиб, ҳунарлари Англиянинг расм кўргазмаларига чиқади. Яна бир биродари Суриндрама Гун 1875 йилда Қалкуттада ҳинд мусиқаси тўғрисида англизча бир китоб босдиртқон.

Тагўрнинг энг катта ва Шарқ руҳи билан Ғарб асосини бирлаштирган асари «Шанти некитон»да очқон мактабидир. У мактаб 1901 нчи йилдан бери давом қиладир ва ўзи ўрмонлар орасида, отасининг ёлғиз қолиб ўйлашни севган жойида очилғондир. Дарахтлар орасига томи майса кўкатлардан ёпилгон олачиқлар (капалар) тикилган, улар—шогирдларнинг ётоқхоналаридир; муаллимларнинг уйлари ҳам ўшанда, шогирдларнинг адади 200 га етадир. Мактаб тамоман ҳинд тарзидадир, ўқитғучи ва ўқиғувчилар — кийим, яшаш, урф-одат ва англаш жиҳатидан асл ҳиндилардир. Дарслар очиқ ҳавода бўладир. У мактабга Англия ҳукумати моддий ёрдам бермакчи бўлғонда Тагўр рад қилғон ва мунинг

¹. «Тагўр» — англизча айтилишидир. Асл бангалча ҳиндчаси «к» билан «Такўр»дир. Ч.

сабабини шоирнинг ўзи бир зиёратчига тинч бир жилмайиш билан жилмайиб туруб, мана мундай кўрсатган: «Улар менинг болаларимни искамня (курси) ларда ўлтуришқа мажбур қилар эдилар, менинг фикримча улар дарахтлар остида ва бўйралар устида ўлтуруб ўқусалар яна яхшироқдир». Мактабда шу миллий хусусиятлардан бошқа бу кунги Фарб мактабларининг меҳнат ва мухторият асоси ҳам татбиқ қилинадир. Чунончи уй ишларининг ҳаммасини — то кир ювишгача болаларнинг ўзлари қиладилар, рўзғор, хўжалик ишларини болалар орасидан сайлангон қўмита бажарадир, мактаб мудирини ҳам муаллимлар ўз ораларидан сайлайлар. Тартиб ва интизомни катталар суди билан кичиклар суди амалга қўядир ва иккаласи ҳам сайланиб қўйиладир.

Тагўрга «ўлим»нинг зарбаси ҳам жуда қаттиғ бўлгон. Шунинг учун унинг асарларида «ўлим» тўғрисиға кўб учратиладир. 1885 нчи йилда биродарининг хотини ўладир; 1902 нчи йилда хотини, ўғли ва қизи ўладир; 1905 йилда кичик ўғли ва отаси ўладир. 1918 да яна бир қизи ўладир.

Тагўрнинг шеърлари ҳаммаси дегундай куйли, куйлари — халқ куйи. Унинг ҳар бир шеъри ўз куйи билан халқ орасида ўқуладир, у ўз шеърларига куйлар ҳам топадир, нўта ҳам ёзадир. Бу улуғ киши тўғрисида узунроқ ёзишни бирорта жиддий асари ўзбекча чиқар вақтқа қолдириб, бу сафар унинг бир ашуласини тизма йўли билан таржума қилиб берамиз (адабиёт бўлумида).

КЎЛАГАДА ҚОЛҒОНЛАР ТЎҒРИСИДА

Бизнинг адабиёт соҳасида, таассуфга қарши, кўлагада қолиб кетган, тўғриси, кўлагада қолдирилиб келган! — бир тоифа бор. Бир чеккаси ўзим ҳам шу тоифага мансуб бўлганимдан шу тоифанинг аҳволини кўпчиликка билдириб ўтай дедим. Йўқса, у тоифа аллакимлар томонидан — атайлабми, ё бепарволик натижасидами — ҳалигача кўлагада қолдирилиб келади. У «аллаким»ларнинг бу ғалати қилмишлари бир системага айланиб бораётир. Шу учун ҳам товуш чиқариб «қоровул» деб қўйиш лозим, зарур!

Мен — шўрлик таржимонлар, адабий таржимонлар, сахна таржимонлари тўғрисида гапирмоқчиман. Агар адабий таржима иши ўша аллакимларнинг ўйлаганидай, осон ва энгил бўлсайди, ндамасак ҳам бўларди. Фақат

яқинда бир дарслик учун баъзи нарсалар, таржима қилишга тўғри келади. Ушанда қандай қийналғонимни ўзим билман, ҳам ўша таржима қилинган материал билади! Бизнинг бу гўзал ва буюк ватанимизда 17 йилдан бери шундай бир қонун ҳукм сурадики, ҳар ким ишига яраша, меҳнатига, уринишига лойиқ мукофот олади, тақдир қозонади. Аммо, ҳалиги кўлагада қолган шўрликлар шу неъматдан, одам болалари тарихидаги энг буюк ва ҳақли инқилобнинг меваларидан тўла фойдаланиб келадиларми? — Йўқ! Шу «йўқ» сабабидан мен бу сатрларни қоралаб ўлтурибман. «Қуруқ гап қулоққа ёқмайди», десангиз, мана фактлар, ўжар ва қайсар фактлар:

Кечагина севимли Академик театримизнинг режиссури ўртоқ Виттнинг «Ревизор» қўйилиши тўғрисида мусохабасини ўқидингиз. Бошидан-оёқ диққат билан ўқиб чиқсангиз сизда шундай бир таъсир ҳосил бўладики, бу буюк ўлмас асарни улуғ Гогол ўзбек тилида ёзганда ўртоқ Витт тайёр пиесани саҳнага қўяётир! Фақат, ҳақиқат ундай эмас-ку. Уни Гогол рус тилида ёзган. Рус тилидан украин тилига (бир-бирига яқин бир тилга) ағдарилган вақтда ҳам «таржима» деб аталиб таржимоннинг номи ҳар ерда кўрсатилади. Айниқса шундай асарни қўювчи катта киши санъаткор мусохаба берган вақтида таржима тўғрисида сўз бўлмаслиги мумкин эмас. Фақат бизнинг театрларда бизнинг ҳурматли санъаткорларимиз шу тўғрида, нечикдир, «паст хотир, унутувчан» бўладилар. Аксари либосчиға қадар унутмасдан реклам қилганлари ҳолда шу қадар бой ва ишланган тиллардан анча камбағал ва ҳали ишланиб етмаган тилларга таржима қилганларни дарров унута қоладилар. Буларнинг бу унутишлари эски мадраса мударрисларининг «лашай» (ҳеч нарса) ларини эслатади... Газеталаримизни батартиб ўқуб борганлар бу унутқоқлик «одати»нинг кўп-кўп саҳна асарлари, кўп-кўп режиссур ва қўювчиларда бор бир касал бўлганини яхши билдилар.

Мен шу «Ревизор» таржимаси тўғрисида бир кун ўртоқ Витт билан бир-икки оғиз гаплашиб эдим. (Таржима Санжар ўртоқниқи.) Таржиманинг баъзи жойларидан норози бўлиб гапиради. Демак, таржима тўғрисида (ёлғиз камчилигини олиб бўлса ҳамки) гапириш учун асос бор эди. Буни ўртоқ Витт билмас эди десак, албатта хато бўлади. Асарнинг тилидан ҳеч нарса билмаган одам уни саҳнага қўя оладими? Йўқ! Шу ҳолда

ўртоқ Витни унутқоқликдан бошқа нарсада айблаб бўлмайди. Мен демак истайманки, бу ҳам кичик айб эмас. Театр афишасида (эълони) бошқа масала. Майли, унда фақат қўювчи билан администратор ва ғайри-ғайрилар кўрина берсин (гарчанд бу ҳам қонуний эмас!) Лекин жиддий асарнинг жиддий қўйилиши тўғрисида жиддий санъаткор томонидан жиддий сўз кетаётганда охирга қадар жиддий бўлиш керак!

Ҳанри Барбюсни билмаган ким бор? Сотсиалистик инқилобнинг ва сотсиалистик ватанимизнинг бу оламшумул буюк мудофаачиси «Ўт» (олов) номли бир роман ёзган. Уни бизнинг давлат нашриётимиз бостириб чиқарди. Аслида франсузча ёзилиб русча орқали ўзбекчага таржима этилган бу асарнинг ўзбекчасидан таржимон исмини ахтарсангиз анча овора бўласиз. Умидсизланмасдан варақлай берсангиз асарнинг тиражи ва заказ нумери ёзилган жойда жуда кичик (ажинадай) ҳарф билан қаторасига уч унвон ўқийсиз: масъул муҳаррир, техника муҳаррири, сўнгра... таржимон. Шу ерга етганда сиз биласизки, асарнинг таржимони Буюк ўртоқ экан. Балки Буюкнинг таржимасида кўп камчиликлар бордир. Шундай бўлгани тақдирда ҳам уни бир бурчакка беркитиб ўтиш лозимми? Нега ёзувчининг ёни-берига жойлаштириб, сўнгра шунга яраша у танқид қилинмасин? Бу «дардни яшириш» эмасми?

Мирзакалон ўртоқ Толстойнинг катта бир асарини таржима қилиб чиқди. Асар босилди, сотилди. Мирзакалоннинг яна бошқа катта таржималари бор. Нима учун ўша таржималар, уларнинг тили, услублари тўғрисида яхши текширишлар, танқидлар, тақризлар йўқ? Шекспирнинг «Ҳамлет»ини айтиб ҳам ўлтурмайлик...

Хуллас, нашриётларда ўлтурган аллакимлар ёзувчи билан техника муҳаррирларини; театрларда ўлтурган аллакимлар ёзувчини, ўзларини, администратор ва либосчини билдилар. Иккиси ҳам ўйлайдики ўз ишларида шундан бошқа аралашувчи йўқ. Бу агар фақат унутувчанлик натижаси эса, демак, унутувчанлик бир касалга айланиб боради. Совет адабиёти ва саҳнаси турли касаллар билан курашиб ва енгиб келган, буни ҳам енгиб ташлашга гумонимиз йўқ.

УВАЙСИЙ

Классик мақомлар орасида кўпчилик ичига энг кўп ёйилгани, шубҳасиз, «Ироқ» куйидир. Уни Вухоронинг

шашмақомчи ҳофизларни кўп айтар эдилар. Тўйчи ака ва унинг жўралари ҳам уни бошқача қилиб ишлаб, омма орасига ёйдилар. У, саҳнамизда энг аввал «Ҳалима» воситаси билан жаранглади. «Ҳалима»нинг биринчи — дастлабки вариантда «Ироқ» куйи йўқ эди, кейинча ишесани бир қадар ишлашга тўғри келган вақтда Ҳалима (қиз) нинг арияси бўлиб саҳнага чиқди. «Ҳалима» ишесасида уни марҳум Турсуной, сўнгра Ҳалима Носир қизи, Назираойлар; айрим нўмер ўлароқ Абдулҳақ Султонов, Раҳимберди Бобожонов, Бобораҳим, Қарим Зокирий, Қўлдошев ва бошқалар айтдилар. Кўпчилик ёқтирди ва у, том маъноси билан гражданлик қозонди.

«Ироқ»ни айрим нўмер ҳолида ўқувчи ҳофизларимиз у куйга Увайсийнинг:

*«Забонингни кетургил, эй шакарлаб тўти гуфтора,
Нечикким марҳамат бўлсин неча мандек дилафгора»¹*

деб бошланатурғон машҳур ғазалини ўқуб келадилар.

Ана ўша ғазални ёзган Увайсий Умархон даврида яшаган аёл шоирлардан бўлиб, номи Жаҳон отин эди. У, «эваз» баҳрли бир ғазалининг охирида ўз таҳаллуси (шоирлик номи) ва исмини мана бундай қилиб билдиради:

*Йўқотиб ўзни фано мартабасига ета кўр,
Вайсий номим менинг ул номи Жаҳонимга эваз»²*

Жаҳоний асли ўзи Марғилонлик бўлган. Умархон ўрдасида хоннинг ўзи бошлиқ бир неча шоир бўлганини (Фазлий, Адо, Ҳозик, Гулханий ва бошқалар), уларнинг тез-тез тўпланиб мушовара қилишганларини эшитгандан кейин, ўша шоирлар мажлисига кирмак ҳавасига тушадди. Бунинг учун Қўқонга бормоқчи бўлиб отасидан ижозат сўраганида отаси унинг талабини қайтармаса-да, қизнинг саройдаги шоирлар мажлисига киришига ёрдам кўрсатар деган умид билан Қўқондаги обрўли одамлардан бир дўстининг ҳовлисига юборади. У одам, қизнинг шоира бўлса ҳам ҳали ёш эканини кўриб, иккиланади:

— Бу ҳолингизда бориб киролмассиз. Биронта қари хотин қиёфасида бориб кўрсангиз,— деди.

¹. *Эй шакар лабли тўти, тилингни сўзга келтиргилки, менга ўхшаган қанча кўкси ярилиларга марҳамат бўлсин.*

². *Ўзлгдан кечиб йўқлик даражасига эриш, менинг «Вайсий» деган номим, Жаҳон деган номимнинг ўрнидадир.*

Жаҳонийи қари кампир кийимларини кийиб, эски паранжи ёпиниб ўрдага боради. Уни киритмайдилар.

Сўнгра, у, юқорида кўрсатганимиз «Забонингни» дея бошланган ғазалидан мана бу икки йўлни ёзиб шоирлар мажлисига киритади:

*«Мени «Латақхули» деб маҳрум этма боғбон аҳли,
Азал дегони бағрим қонини тўккан бу гулзора».*

Шундан сўнг уни шоирлар мажлисига киритадилар. Фақат у ерда унинг қари кампир эмас, ёш бир жувон экани билингандан кейин, бирор «фитна» чиқмасин деб бўлса керак, уни дарҳол сарой ичкарилигига киритиб юборадилар. Шу бўйича Жаҳонийи Умархон саройида қолиб кетади ва сўнгра «Жаҳон отин» деб шуҳрат чиқаради.

Саройда яшаган даврида Марғилоннинг Қаландархона деган жойига яхши сиркорлик бир уй солдирган экан. Уша уй ҳали ҳам сақланган дейдилар.

Унинг «Карбалонома» си, «Девон»и ва ҳам Муҳамадали хонга (Умархоннинг ўғли, шоир) бағишланган «Хитой сафари» номли асарлари бор.

Жаҳон отинга бир кун, дастурхон устида анорни кўрсатиб, шу тўғрида бир нарса демаски илтимос қилганлар. Жаҳон отин ўша минутнинг ўзида анор тўғрисида тўрт йўллик бир шеър ёзган. Бадеҳағўлик (экспромт) йўли билан ёзилган бу тўрт йўллик байт анорни қандай гўзал ва санъаткорона тасвир қилади:

*«Бу на гумбаздир, эшиги туйнугидан йўқ нишон,
Неча гулгунпўш¹ қизлар манзил айлабдир макон,
Синдириб гумбазни қизлар ҳолидан олсам хабар:
Юзларига парда тортиғлик, турурлар бағри қон».*

«Юзларига парда тортилган «қизларнинг» бағрлари қон» бўлганини айтган, сарой чўриқизларининг охи зорини тасвирлаб берган.

БОШҚАРМАГА ХАТ

«Қизил Ўзбекистон» нинг шу йил 27 июл сонидан ўртоқ Назир Тўрақуловнинг «Ҳамлет» таржимаси тўғрисида бир мақоласи босилиб чиқди.

Мазкур мақола муносабати билан қуйидаги уч нарсани кўпчиликка билдиришга шошиламан.

¹. Қизил кийган.

1. Назир ака «Ҳамлет» таржимасини келтирган мисолларига қараганда русча таржималарининг тизилмаслиги (назмлиги) билан солиштирган. Ҳолбуки мен таржима қилган нусха сочмалли (насрли) бўлиб инқилобдан бурун босилган. Мен таржимага киришганимдан бурун у нусхани инглиз адабиёти билгичларидан ўртоқ Лан инглизчаси билан солиштириб чиқиб, кўп жойларини мумкин қадар аслига яқинлаштириб берган. Мазкур нусха ҳали ҳам ўртоқ Ланнинг кутубхонасида сақланади. Мен, ана ўша нусхадан бўлган таржима учунгина жавобгарман.

Таржима билан таржима орасида, айниқса тизмалли билан сочмалли орасида катта фарқ бўлади.

2. «Ҳамлет»дай бир асарнинг таржимасида бир неча хато кетмасдан иложи йўқ. Уша хатоларни хайрихоҳлик асосида кўрсатувчиларга ташаккуримни билдириб, келажакда тузатишга ваъда бераман. Бир неча тўғри кўрсатилган таржима хатоларни Назир ака мақоласида ҳам бор; бунинг учун у кишига ҳам ташаккур.

3. Ўртоқ Лан қўлидаги нусхани олдириб мен қилган таржиманинг оригиналига солиштириб чиқиб, натижасини матбуотда эълон қилиш керак. Бунинг учун яхши-яхши таржимонлардан иборат бир кўмисия тузилса яхши бўларди. Кўмисия тузиш вазифасини мен Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг республика кўмитасидан сўраб эдим.

КАТТА МАКТАБ ЭГАСИ

Буюк Горькийни кўриш ва сўзларини эшитиш шарафига эришганларданман. 1935 йилнинг март ойида эди шекилли (агар янглишмасам), СССР совет Ёзувчилари союзининг пленумида Горькийнинг сўнги сўзи бўлди. Ўзи қариган сари руҳи ва инқилобий ғайрати орта борган бу улуғ чол, кучли олқишлар остида минбарга чиқди. Олқишлар ниҳоят тўхтади-да, секин ва паст овоз ҳамда Нижгород лаҳжасининг баъзи бир таъсирлари билан, сўзга бошлади. Овозида қарилқ таъсирларни ўзини кўрсатарди, яъни орқа қаторлардан товушини эшитиш қийинроқ эди. Бу кекса овоз билан айтилган сўзларда ажойиб бир ёш жонлилик бор эди. Бу жонлилик ҳатто жуда кичкина, оддий кўзга майда каби кўринатурғон нарсаларда ҳам кўринарди. Чунончи, у инқилоб душманларининг қишлоқлардаги бир ифвосидан гапирди. Улар

тракторга қарши ташвиқот қиларкан, трактор овозидан қўрқиб баъзи бир қушларнинг қочиб кетганларини, ҳолбуки, уларнинг қишлоқ хўжалигида зарарли ҳашорот билан курашувчи фойдали қушлар бўлганини айтар эканлар. Улуғ устоз, совет ёзувчиларини душманнинг кураш тактикасидаги шундай кичкина жиҳатларига ҳам кўз юммасликка чақирди. Бу, нотиқнинг турмушни қандай яхши билганини кўрсатиб турар ва бизларни ҳам шунга ўргатиб турарди.

Мен Горькийнинг энг зўр ва тўнғич асарларидан «Она» ни таржима қилиш шарафига ҳам эришганларданман. Таржиманинг сифати тўғрисида бошқалар гапирар. Мен ўзим фақат шунини айтаман: наср тилини тарашлашни мен бошлаб Горькийдан ўргандим. У, менимча ўзи ишлатадиган тилни жуда яхши кўради, уни ҳар қандай камчиликдан озода ҳолда кўрмак истайди. «Она» нинг тили мана шундай бир тил. «Она» мен учун катта бир мактаб бўлди. Ўзимнинг «Кеча ва кундуз» номли романимда мен ҳам бу буюк услубчининг унумли таъсирини доим сезиб турдим.

Совет ёзувчилари унинг инқилобий руҳини, пролетарча мардлигини, жаҳоншумул гражданлигини, сўнгра классик тили ва услубини, ҳатто таржима орқали бўлса ҳам доим ўзларида сезажаклар.

УСТОДНИНГ ХИСЛАТЛАРИ

Менга М. Горькийнинг энг яхши асарларидан «Она» ни таржима қилиш шарафи тушган. Мен уни анча узоқ муддат ичида таржима қилдим. Чунки севардим, севганим учун бутун кўнглимни шунга қўяр ва шунга қўярдим. Асар ўзи одамни жуда қизиқтиради, шунингдайки, таржима қилатуриб ўзим асарнинг мафҳумига берилиб кетаман-да, таржимани унутиб, асарни ўқиб кетаман. Шундай ҳоллар менда кўп бўлди ва бир неча марта ўқуғон жойларимда бўлди. Мен равшан сезаманки, улуғ устод Горький ўзининг классик ижоди билан менга ўша ижоднинг мафтун таржимонига ўзим сезмаганим ҳолда, таъсирини ўтказиб қўйғон. Бу таъсир менинг рўманларимда ўзимга кўруниб туради.

Горький — одам дўсти. Бизнинг инқилоб раҳбарлари Ленин ва Сталин, одам болаларининг ҳаққий душманларига қарши омонсиз бўлган бу зотлар, асл инсонлар-

ни қандай олижаноб бир севги билан севадилар. Бунинг далили мингларча. Фақат бир Лениннинг, ўша очлик ва қаҳатчилик йилларида, ўз номига келган (унинг ўзига атаб, олис вилоят ишчилари томонидан атайлаб юборилган) галлани ўша бўйича гўдак уйлари ва мактабларга бериб юборганини эсласак кифоя. Улуғ Сталин тоғлик қизи Мамлакат билан кўришаркан бу ғамхўр отанинг юзидаги чин севинч оловининг алангаларини эслайлик! Шу биргина мисолнинг ўзи кифоя. Бутун мазлум башариятнинг неча юз, минг йиллик севгисини ўзида акс этдирган у юз ифодасига дўст қувониб, душман куяди. Ўша севинч олови, одам боласига бўлган ҳақиқий муҳаббатнинг у жилваси Горькийнинг асарларида тўлиб ётади. «Она» да Опанинг образи, София, касал (мум заводдаги сил касал) ва бошқа-бошқалар одам боласини севишда ёзувчининг кўнгли ноёнсиз бир денгиз эканини кўрсатади. Горький одам боласига мунча меҳр ва муҳаббат кўрсатган бўлса, бу унинг ўз кўнглидаги одам севиш хислатидангина келиб чиққан субъектив бир нарсаси эмас. Бу — ёзувчи мансуб бўлган Улуғ синфнинг умумий хислати. Буни «Она» да Горький жуда ширин қилиб айтади. Ишчилар бировга бир оз озор берганлар. Шу ҳақда улар орасида гап боради:

— Биз билан улар ўртасидаги фарқни кўрдингми: бировни сал уриб қўйибди-ю (бизникилар—Ч) энди кўнгли кир бўлиб, уялиб, озор чекиб юрибди. Ҳаммадан ҳам кўнгли кирлигини айт! («Она», 1-бўлим, 27-боб).

Горький — шоир. Унинг асарларида фақат бир насрчи (романчи) кўринмайди, ҳар ер—ҳар ердан нозик кўнгулли, гўзаллик севгучи ва табиат мафтунни бир шоир келиб чиқади. Мен ўзим ҳар қандай насрчи асарда (роман, ҳикоя) гўзал ташбеҳлар ва табиат тасвирларини яхши кўраман. Горькийда бу нарсалар кўп эмас, оз; унинг ширинлиги ҳам шундан. Улар жуда кўп бўлиб кетса, рассомнинг санъат асари қолмайди-да, бўёқчи (сирчи)нинг андозасиз ва санъатдан маҳрум чизма чизғи қолади.

Горький ҳар қандай табиат манзарасини жонлантириб, унга жон киритиб, уни кўз олдимизга шундоққина келиб тўқтайдигон қилиб оладир. Унинг жонли романлари у ёқ бу ёқда юборадилар: у тасвирлаган оловнинг алангаси ёниб турган қуруқ ҳаво эмас, у ўйнайди, ўйнаб, қимирлаб сиз-бизга ўхшаган яшаб туради: «У ўт яна туташди, лекин бу дафъа илгаригидан кучлироқ, ёруғроқ; кўлагалар яна ўзларини ўрмонга урдилар. Яна ўт

тегарасига ёприлиб келдилар ва гулхан атрофида, ун-сиз, ёвлар ўйинини бошлаб, қалтирашга тушадилар. Хўл шохлар ўтда жавраб дод-вой қиладилар. Илиқ ҳавонинг тўлқинлари билан безовта қилинган япроқлар бир-бирлари билан қучоқлашиб, дам сариқ ва дам қизил рангларга кириб ўйнашар — учқунларини соча-соча, юқориларга кўтарилишар, куйган барглар учушар, кўкдаги юлдузлар эса учқунлани имлашиб, уларга табас-сум қилишарди».

Горький ишчилар синфи етиштирган энг буюк санъаткор, санъат устоди.

ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОИЙ ШҲРОЛАР ЖУМХҲ-РИЯТИНИНГ ИККИНЧИ ҚУРУЛТОЙИ МУХТАРАМ РАЕСАТ ҲАЙЪАТИГА ЧЎЛПОН (АБДУЛҲАМИД СУЛАЙМОН) ТОМОНИДАН ЭЪТИРОЗ

Муҳтарам қурултойнинг ишларига маъзур важҳлар билан бўлиб, яқиндан аралаша олмаганим учун таассуф қиламан ва сиз муҳтарам ҳайъатдан ўтинаманким, менинг қуйидаги аризамни муҳтарам қурултойга етказ-сангиз экан.

Улуғ Октябрнинг аввалларидан бери ишчи-деҳқонларнинг инқилобий ҳукуматлари томонида бўлиб маориф ва маданият соҳаларида қўлимдан келган қадар самимият билан ишлаб келганим маълумдир. Ватандошлар урушининг энг қизғин давларида, шонли қизил аскарнинг «Перекоп» музаффарияти дамларида коммунистлар фирқаси томонидан ишлатилган бир газетанинг (ўша вақтнинг энг сўл газетаси) — «Ростанинг бошида туриб, қўлдан келган қадар инқилобга ва унинг енгшишга хизмат қилганман. Бу Тошкентнинг ҳамма шўро ва фирқа ишчиларига маълумдир. Ундан сўнг бошқа газета, журналлар ва ниҳоят театр ишларида ҳам, шу ишларнинг раҳбари бўлган сиёсий идоралар назоратида, ўшаларнинг кўрсатган йўллари билан ишлаб келганман. Булар ҳам ҳар қайсиси ўз кишиларига маълум.

Сўнги икки-уч йил орасида шонрлик ва ёшлик майллари билан баъзи бир хатоларим бўлди. Чунончи, миллатчилик ва ватанпарастлик руҳида шеърлар ва нарсалар ёзиб, баъзи жойда шу йўлда сўзлаганларим ҳам бўлди. Сўнг вақтда, айниқса, Москвада ўқиган вақтларимнинг сўнгида ўз хатоларимга ўзим ҳам тушундим.

У ёзган нарсаларим ва сўзлаган сўзларим, камбағал ва йўқсуллар душманларининг фойдасига хизмат қилганини билдим. Башариятнинг умумий саодати, эзганлар ва бойларга қарши эзилганлар ва йўқсулларнинг курашида эканини англадим. Дунёда асосан икки қарама-қарши жабҳага бўлинган бойлар билан камбағалларнинг курашида ҳақ ва ҳақиқатнинг камбағал ва йўқсуллар томонида эканига қаноат қилдим. Мундан сўнгги ишимда шу қаноат ва ишончимни асос қилиб тутмакка қарор бердим.

Мундан сўнг шу йўлдаги азимни иш билан кўрсатиб, иш орқасида ҳалиги хатоларни ишчи-деҳқоннинг кўнглидан кетказишга ҳаракат қиламан.

Мундан сўнг ўз фаолиятим учун ўзим севган театр соҳасини олиб, унда яқинда (шу йил) РҚП(б) Марказий Комитети ташвиқот-тарғибот шўъбаси ёнида бўлган театр маслаҳат мажлисининг қарори асосида, ўшани дастур қилиб иш қилганимни арз қиламан.

ТЕАТР ТАҚРИЗЛАРИ

ЧИН СЕВИШ

(Фитрат асари)

Яқинда ўзбек саҳнаси улуғ ва улуғлиги қадар юксак ва гўзал бир томоша (пнеса) кўрди.

Мен ўзум иқрор қиларга тейишманким, унинг ўзини ва ўйналишини тегишинча танқид ва ё тақриз қилувни мен бажара-олмайман. Бироқ бу йўли ва тўғрида ёзмоқлик вазифаси менга тушканликдан кўб чуқур бўлмағон қарашимни ёзиб кетамен.

Воқеа Ҳиндистондадир. Ҳиндистон ўзгаришчиларидан бўлғон Қаримбахшхоннинг ўқимишли ва гўзал қизи Зулайҳоға икки киши бирдан ошиқдир: бири ўзгаришчи, юртчи шоир Нуриддинхон. Иккинчиси — эгри юракли, англизпараст — Раҳматуллахон. Қизнинг отаси ўзгаришчи ва ҳинднинг буюк шоири бўлган Нуриддинни суяр ва қизини унга бермак истар; қизнинг онаси эса, ўйдан, армондан кўра кийим ва қиёфатка кўз солгонлиғидан ёмон кийингувчи ва дарвеш каби юргувчи Нуриддинга эмас, яхши кийинувчи ва соддаларни алдай олувчи Раҳматуллахонга бермакчи.

Қизнинг ўзи-да Нуриддинни севар.

Нуриддин қизни «чин севиш» билан суйганлигидан қизга ҳурмат қилиб, «суйдим» деб айта олмайди. Раҳматуллахон эса ундан илгари ҳам бир неча ёш қизларнинг бошига етканлигидан муни қўлга туширувга ҳам қўлидан келгани қилади: қизнинг онаси билан сийқа муносабатда бўлинади. Нуриддин бор вақтда қизнинг кўнмаслигини билиб Нуриддинни орадан кўтармак истаб, ёлғон бир тухмат билан англиз қамоғига олдиради. Унда-да бўлмағоч, ўлдирмак учун одам ёллаб зиндонга юборади. У одам зиндонга кириб Нуриддиннинг ича-

тургон сувиға оғу солса ҳам, Нуриддин Зулайхонинг хаёллари билан ўралашиб, ичмай қоладир. Ҳинд ўзгариш қўмитаси зиндончи билан келишиб Нуриддинни қутқарадир ва Каримбахшхоннинг уйида яширин бир жойга жойлайдир. У ерга жойланғоч, Нуриддин билан Зулайхонинг ораси «василат» жойиға етадур. Гўзал-гўзал шоирона сўзлар билан иккаласи ҳар вақт сўйлашлар.

Бир кун бунлар бир неча киши (ичларида Зулайҳо ҳам) «Ўзгариш қўмитаси»нинг мажлисини кўруб, Ҳиндистоннинг ҳар ерида англизларга қарши ялпи қўзғалиш ясов тўғрисида сўйлашиб тургонларида Раҳматуллахон бошлиқ англизлар пўлисалари келиб босалар. Кучли олишмадан сўнг бирмунча англиз пўлисалари билан бирга Зулайҳодан бошқа ҳамма ўзгаришчилар ўладидир: Зулайҳони олиб кеталар.

Англиз пўлисалари Зулайҳони тутмоқ истаркан, Раҳматуллахон: «теймангиз, у меним суйгилимдир» дегач, англизлар «қўмитачими сенинг суйгилинг» деб ўзини ҳам отиб ўлдиралар.

Бу улуғ томошанинг энг оғир вазифалари икки кишида эдиким, бири Зулайҳо, бири — Нуриддин. Ундан қадар кучли бўлгон Раҳматуллахон вазифаси, асосан унларча оғир эмасдир.

Боя айтганимдай Нуриддин «чин севиш»га еткан бир ошиқдир ва шунинг учун у хаёллидир, Машрабдир, Девонадир. Зулайҳони у не қадар суйгани ҳолда, «суйдим» деб кўб чоғларғача айта олмагон. Ёлғиз йироқдан «эсон-мисиз?» деган, суюклиси ҳам «эсон-мисиз?» деса чидай олмагон. Қочқон. Бекиниб-бекиниб йиғлагон. Ҳўнграган. Ўзи суйиб, куйиб ётқони ҳолда, ўзи зўр бир дардга айлангон ҳолда, «ишқ дард эмас, даводир», дейдир ва ҳар срда шуни айтадир.

Бу рўлни атоқли ўхшатғувчимиз Уйғур мунн яхши ўйнади. Айниқса, учинчи пардада кўрсаткан қилиғлари тўғри ва жойли эдилар. Тўғрисиини айтмоқ керак бўлса, 4 нчи пардада Нуриддин рўли етарли чиқмади: аллақандай кўзга ярашмаган ва оддий қилиғлар кўрилди. Мунда кўпроқ айб бизнинг саҳнамининг камбағаллигига тушадир. Негаким, ўзининг амплуласи ботир — қаҳрамон рўллари ва ўткур кулги бўлгон Уйғур севгига, севгидан қийнала билувға юмшоқдир. Бироқ севгувчи файласуф табиатли ишларни 3 нчи пардада яхши кўрсатуб эди.

Зулайҳо ҳам яхши: бироқ унга кўброқ севги ҳаракати

бермоқ керак эди. Тушунув, узоқ вақт сўзсиз тушунув (биринчи пардада) тўғри ва табиий эмасдир. У нарса Нуриддинга келишар. Уни ўйновчи Саъдия Туташга бундан ҳам оғирроқ (агар бўлса!) ва кўб ҳаракатли роллар бериб, унинг ўхшатувчилик кучини ордирмак керакдир.

Ундан кейинги Раҳматуллахон ролини ўртоқ Қори яхши ўйнади ва тўлуғ бир тип (тус) бера билди. Бошқа қаҳрамонларда ҳам бўлгон майда камчиликларни айтув ортиқча. У биринчи пардада юмшоқроқ эди. Шоирона айтмак истаган сўзларини тегишинча таъсирлик қилиб айта олмади. Иккинчи пардада унинг қилиғлари кўб гўзал эди. Айниқса, қизнинг отасидан битик келгач чиқиб кетиб, қайтиб киришлари — бу ўхшатувчини тўлуғ тип берганлар орасига киритадир.

Ўзгаришчи Сарвар билан Нуриддиннинг оғаси чин ўқимишли ёш йигитлар тусини тўлуғ бера олурлар эди, агарда бир оз оғир ва шошилмай қимирласалар.

Нуриддинни қаматдиргон ва ўлдирмакка юрган йигит тўғриси, у қадар хонн тоифали эмас эди.

Қизнинг отаси (Ўктам) зўр бир оила эгаси. Мунинг устига, юқори фикрли юрт болаларини ўз ўғли каби кўра билатургон ўзгаришчи бир муҳтарам ота тусини кўрсатди.

Раҳматуллахоннинг ўртоқларидан Аюбхоннинг рўлини олгон ўртоқ О. жуда бўш ва янглиш чиқарди. Айниқса ролини билмаслиги на зўр камчилик!

Бошқалар кўмакчи бўлушуб, теккиз ўйнадилар. Пўлисалар таппончани ўз бошлиқларига дўлайдилар; бу энг зўр эътиборсизликларнинг бири. Саҳна орқасидан отилувлар ўз вақтида чиқмади ва шунинг натижасида Раҳматуллахон ўқ тегмасданоқ ўла берди.

Умуман, сўнг пардада руҳли бўлишка тегиш экан, руҳсиз чиқди.

Ўзбек саҳнаси ёшдир. Унинг учун мундай зўр нарсалар балки оғир бўлур эди. Шундай бўла туриб «Карл Маркс» тўдаси ўртоқ Уйғурнинг тинмаслиги ва беришлиги орқасида зўр нарсаларни ҳам саҳнага чиқара ва яхши муваффақ бўладир.

Асар тўғрисида фикр юритувдан қочмоққа ва ўзимни тортишга мажбурман. Негаким — шу ёзилгонлардан ортиғи меним учун ортиқдир.

«Карл Маркс» бу асарни тағин 1—2 мартаба такрорларга керакдир. Халқ, томошачи халқимиз буюк армонли, соф адабий нарсаларга ҳам тушуниб келади. Бу ўзбек саҳнасининг зўр энгиши, мундан фойдаланув керак.

Энди бу бир қўйилиб ўткан ва қўшилиб, бутунланиб босдирилгон ўртоқ Ғози Юнуснинг «Заҳдоки морон»ини кўришга тилаймиз. Бу асарнинг қўйилганига кўб бўлди. Халқ сўғингондир. Шунингдек, зўр нарсалар яна ёзилиб туралар шекилли, «Чин севиш»нинг ёзғувчиси унинг давоми дейилса бўлатургон «Ҳинд ихтилоли»ни ёзиб битирган. Яна бошқа кишиларда бошқа нарсалар ҳам бир эмиш.

Саҳнамиз жонлана, юксала. Бироқ Эски шаҳар халқининг бошида тургонлар қишлиқ яхши бир бинони қайғуртмасалар, чиндан жиноят қилгон бўлурлар...

АБО МУСЛИМ

13 декабрда «Турон» қишлиқ биносида улуғ адибимиз Фитратнинг 5 парда 7 кўрунушлик «Або Муслим Хуросоний» номлиқ томошаси ўйналди.

Томоша — аралашқучу қаҳрамонларнинг кўблиги ҳам тарихнинг энг чувалашқон давридан олиниб ёзилғони учун томошанинг сўнгига унинг натижасини тўла кўреататургон бир кўрунуш ортдирилгон. Бу кўрунуш хийла муваффақиятлик тузулган. Айниқса, Марв беги қизининг бир тўда «ёввойи» кишилар орасида қолгон чоғидаги шошқинлиги, одам болаларининг ахлоқ вазидан қандай қуйи даражаларга тушганлиги тўғрисида халққа қаратиб қилгон хитоблари ҳам ул кишиларнинг ҳар бирини битта-битта таъриф қилиши жуда ўткурдир.

Умуман томошада Фитратга хос сўз усталлиғи хийла кучлик. Бу жиҳатдан томоша катта бир адабий аҳамиятга моликдир.

Энди ўйнағучиларга келсак, Або Муслим рўлида Абдор томошанинг бошдан-оёғиғача бир текис олиб бора олмади. Очиброқ айтганда, биз исломият тарихида жуда улуғ довруқларга сабаб бўлгон темир вужудлик, пўлат продалик, мудҳиш Або Муслимни кўра олмадиқ. Абдор эпчил артисимиздир, шу тилагимизни бу сафар бўлмаса, бошқа бир сафар бера олишига ишонамиз. Охирги кўрунишида аббосийларнинг биринчи халифаси рўлини Сайфи қорн жуда юмшоқ ўйнади. Айниқса, Або Муслим билан Марв беги қизининг ўлишлари чоғида, кароматчи шайх чопони остидан ҳоваржларнинг жосуси Заҳдоқ чиқиб

келган вақтда, ўзининг катта ва тузалмас хатоларини англагон дамларда шу қадар кам ҳаракат эдиким, сира қўя қолинг! Сайфи қорининг ампуласи (йўнайтургон ўюнлари) белгуликдир. Режиссур шуни кўзда тутуб уни фоят жиддий бўлгон шу хил рўлларга чиқармаслиғи керак.

Бизнинг Туркистонда «доғули айёр» деб ном чиқаргон Заҳҳок рўлида Уйғур бошдан-оёқ яхши. Кўзга илинар-илинмас сустлик ва руҳсизлигини санамасак, Марв бегининг қизи Гулнор рўлида Масъума хоним яхши. Або Муслимнинг вазири Холид рўлида Ўктам, Марв беги рўлида (аввалларда Сайфи қори) Амир Али рўлида Шокир, Язид рўлида Олим, Гулнорнинг энагаси рўлида Робия Туташ текис ўйнайдилар. Нарсиёр рўлида чиққан Босит билан Язид рўлидаги Олимнинг юксак руҳ билан вазият ва аҳволға ёндаштириб ўйнашларини айтиб ўтмак керак. Бошқа кичкина вазифалар ҳам дуруст бажарилди.

Умуман айтганда, бу асарнинг бу сафарги ўйналишини жуда текис ва завқли ўюнлардан бўлди десак, сира янглишмагон бўламыз.

Бизнинг қашшоқ ва эсдан чиқиб кетган саҳнамизга хос бўлгон камчиликлар (жиҳоз, декоратсия ва кийимлар камлиги), албатта бу йўла ҳам бор эди. Бунларнинг тўлдирилиши, тугалланиши — Марв бегининг бир саволига қарши Заҳҳокнинг берган жавобидек: «Тева қафасга кирганда бўлатургонга ўхшайдир...»

Халқ зич, тўла эди.

«Халқ театрга юрмайди» деган гап тўғри эмас, халқ юрадир. Локин, театр-томоша исмида бўлатургон қурчоқ ўюнлариға, ўз руҳига ёт бўлгон унга англашилмайтургон таржималик «ғарбий» асарларга юрмаса ҳақи бордир. Йўқ эса ўзини қизиқтиратургон заминларда ёзилгон ва яхши ўйналатургон томошаларга халқ юрадир.

Бу ҳол сўнг вақтда жуда очуқ кўрулди.

Халқнинг руҳини яхши тушуниб олгон Давлат труппаси энди халқ руҳига яқин бўлгон нарсаларни кўпрак қўймоқ учун ҳаракат қила бошламишдир. Ҳозир труппа томонидан Хуршид ўртоқ қалами билан томоша ҳолиға солингон машҳур «Фарҳод ва Ширин» афсонаси тайёрланмоқдадир.

Иккинчи томондан саҳнамизнинг ўзини тузатишга ҳам жиддий ҳаракатлар кўрула бошлади. Сирдарё му-

зофот фирқа қўмитасининг масъул саркотиби ўртоқ Абдулхай Тожи билан Эски шаҳар ижроқўмининг муваққат раиси Маннон Рамз ўртоқлар марказининг бирдан-бир санъат маркази бўлгон «Турон» биноси ва Давлат труппасини яхши йўлга қўймоқ ишини бир неча ҳаваслик кишиларга топшириб пуллик ёрдам ваъда қилгонлар.

ТЕАТР — САНЪАТ

(«ҚИМОРБОЗЛАР ҲАЁТИ», «ХИЁНАТКОРЛАР ЖАЗОСИ», «ЭР-ХОТИН», «АРШИН МОЛОЛОН»)

УМУМИЙ ҚАРАШ

Ўртоқ Уйғур Бухородан келгандан бери саҳнамиз жонлана бошлади. Шу бир-икки ҳафта ичида яна бурунги каби камчиликлар, қарғиш ва лаънатлар билан бўлса-да, бир неча томоша кўрдик.

Матбуотимизда исми кўрунуб келатургон «С» (Санжар) ўртоқ томонидан таржима қилингон «Қиморбозлар ҳаёти» — Оврупо қиморбозлигининг қўрқунч ёқларини яхши кўрсатадир. Бунда қиморбозлиқнинг қайнагон жойи, қиморбозларнинг иш устидаги «фаолиятлари» кўрунмайдир. Бунда бу ёмон одатнинг оиллага қилгон таъсири кўбрак кўрсатиладир. Таржима текисгина чиққон. Ғудур-будурлиқ кўб сезилмади. Фақат, бунда ўйнағучи артистларимиз (Аброр, Сайфи қори, Зиё Саид, Шокирлар) нимагадир хийла ёт ва бегона бўлуб ўйнадилар. Самимийлик, рўлни англаб ўйнашлик, саҳнада эркин бўлишлиқ — мана буларни кўра олмадик. Халқ оз эди, кирим ёмон бўлгон, эҳтимолким шунинг учун артистларимиз «барибир» деб ўйнагон бўлсалар...

Давлат труппасининг бу «барибир» томошасидан сўнг Эски шаҳар ишчилар факультети талабаларининг бир «Томоша ва концерт кечаси»ни ҳам кўрдик. Томоша қисмида қўюлгон тўрт пардалик «Хиёнаткорлар жазоси» деган нарсани ёзиб ўлтириш ҳам вақт исроф қилишдир. Баъзи бир пардаларнинг 3—5 минут қадар давом этишлари бунга катта гувоҳдир. Фақат концерт қисмида миллий чолғи мактабининг биринчи имтиҳонини кўрдикким, бу хийла умидликдир. Болаларнинг кўбайишиб айтган ашулалари заиф бўлса ҳам, бир боланинг ёлғиз ашуласи, бир йигит томонидан ёлғиз айтилган «Гулёр» яхши

эди. Шу «Гулёр» айтган йигитда яхши кучлик товуш бор. Фақат, ишланмаган.

Миллий чолғи мактаби ғолибо 3-4 йилдан бери давом этадир. Фақат сўнг чоққача унда муаллимлар ўрнига «тўнкалар» ўлтурғони учун ҳеч самараси кўрулмаган. Яқинда ясалғон ислоҳот ва таълим ишига қўюлғон муқтадир муаллимлар (Қурбон ва Шожалиллар) мактабни умидли йўлга қўйғонлар.

Яна ҳам диққат, яна ҳам кўбрак аҳамият берилмаги керак.

Саҳнамизда неча маротаба ўйналғон «Эр-хотун» ва «Аршин мололон» томошалари тўғрисида қайта-қайта ёзишни ортиқ топаман. Бу тўғрида шунигина айтаман-ким, бизнинг саҳнамизнинг энг зўр камчилиги — драм ўйнағучиларнинг ўпепада чиқишларидир. Мана бу камчилик ҳар икки томошада ҳам энг қаттиғ сезилди. Билмадим, қачон бизнинг саҳнамиз ўпепада бошқа, драмда бошқа ҳайъатга эга бўлур экан. Ҳар ҳолда, сўнгги икки томоша саҳнамизнинг яна жонланиб, тузалиб борғонини кўрсатадир. Саҳнамиз яна тирилмакчи. Халқ саҳнада яна руҳига озиқ топа бошлади. Энди шу ҳаракатни тўқтатмай, оқсатмай олиб бориш — (ҳар бир санъат — Д. Қ.) арбобининг вазифасидир.

Энди умумий суратда бир нарса ёзиб ўтмакчи бўламан: умумий деганим саҳна ва санъатимизнинг моддий жиҳатидир. Қиш яқинлашиб, юпқа кийимлар ярамай бошлағон бир вақтда ҳам халқимиз ўзи тубдан-да ўлгундек зах бўлғон ёзлиқ «Турон»да томоша кўрмакка мажбур. Қишлоқ «Турон» қатъиян ярамайдир. ТошПО ўрни тилга ҳам олинмоғон, янги бино эса маҳаллама-маҳалла кўчуб, ҳар кун бир камисня томошадан бир тўқтатилиб, бир рухсат этилиб, сарсон ва саргардон бўлуб турадир. Билмадим, бу иш жиддий бир йўлга тушарми, йўқми? Қиш келганда кўчада қолғон саҳнадан нима умид қилмоғ керак?

Бухородан чақиртириб олинғунча минг ваъда, минг хил роҳат ва таъминотлар тақдим қилинғон Уйғур ҳануз турғали бир жой, баъзи тажрибалар учун икки газ ойнага эга бўлмағон. «Уйғурни Бухородан олиб келиш учун пул сарф қилиб Ғози Юнус ўртоқни Бухорога юборган» Эски шаҳар ижроқўми унинг қўл остига келиб кирган санъаткорга жой топиб беролмайдир-да, «Шарқ» кутубхонасининг жойиғача бир якатчига ижарага қўядур...

Санъатнинг қиймати шу эса, ундай санъатдан умид узмаса керак эди!

САҲНАМИЗДА

- Ижроқўм биносида!
- Катта томоша!
- Тонг отқунча танса!..

Мана Эски шаҳар ўзбек санъатининг чопқиллаб, югуруб кетиб бориши шу йўлдадир.

Сўнг кунларда хунук-хунук, қўпол-қўпол, саводсизларча ёзилгон шундай эълонлар орасида «Ҳалима», «Або Муслим», «Гуноҳкорнинг оиласи» каби жиддий нарсалар ҳам кўрула бошлади. Бизнинг бояқиш Давлат труппаси ёлғуз Эски шаҳар маориф шўъбаси томонидан берилиб тургон оз-моз ёрдамга таяниб, питиллаб, қимирлаб ётқонга ўхшайдир. Устига қора бўёқ берилса, қора «бархут» тусини олиб, пачақлангон, сингон, йиртилгон саҳнамининг «гуноҳларини» ёпиб туратургон калинкурми, қопми, нимадир олингон; яқинда бечора томошачилар парда орасида зерикиб, ухлаб кетиш балосидан бир қадар қутулурлар, деган умид бор...

11 декабрда ўшал ўзимиз кўрган қишлиқ «Турон» биносида — юзинчи мартаба бўлса керак — «Ҳалима» ўйналди.

«Ҳалима»да ўзбек саҳнасида бирдан-бир ўзбек ҳаётининг энг қаттиғ фожиаси, энг кулги ўринлари, энг аҳмоқларча тўй-томошаси кўрсатилгандир.

Шунинг учун бўлса керак, асарнинг алланечанчи мартаба қўюлушига қарамасдан халқ тўладур, жой тегишмайди.

Узоқдан-узоқ кутниш, пардага кўз тикиш натижасидан ниҳоят парда очилди.

Бузуқ, йиртиқ-йиртиқ, қўпол, ранги ўчган, туллаб кетган декоратсия.

Ўюн ўшал ўзимиз кўрган ўюн, ўйнагучилар ҳам ўшал ўйнаб юрганлар... Фақат, бошига «Гулёр» куйи билан бир хўр ортдирилгон ва бу мартабада ўюнга Эски шаҳар бола боғчаларининг ҳамма мураббиялари дегундек аралашқонлар. Хўр яхши хўрдур; локин қўшуғи жуда узун, бунинг устига ёд олинмагонлиғини ҳам қўшсак, бўш ва маъносиз. Мусиқа бу сафар жуда эзди, бир неча куйни саҳна билан баробар олиб бора олмади. Гримлар ҳам жуда ортиқ даражада сунъий эди. Шу ёд олмагонлиқнинг натижаси бўлса керак, қизнинг онаси совчи хотунларга: «Келинлар, эсон-омон келдингларми?» деб

80 тош йўлдан келган меҳмонга айтилатурғон сўзни айтадир. Сўнгра, совчилар чиқиб кетаётқанда, уй эгаси: «Яхши қолинглар!» дейдир. Шундай бўлса ҳам она рўлида (1 ва 2 пардаларда) Р. Туташнинг жуда ботирлик билан дадил гапириши яхши. Бизнинг саҳнамизда баъзи бир артисткаларимиз жуда сиқилиб, тортиниб ўйнайдилар. Саҳнада эркин бўлиш — бу энг керак нарсадир. Иккинчи пардада айтилган азон ўзи жуда жойсиз бўлиши билан баробар шу қадар тез айтилдиким, такбир ҳам бундан секинроқ айтилгучи эди.

Иккинчи парда энг фожиалик бир пардадир. Унда шодлик билан қайғининг қаршига-қарши келиб қолишлари жуда нозикдир. Бир тарафда ўлим, йиғи; иккинчи томонда тўй-томоша. Бир томонда фақирлик, йўқсуллик; иккинчи томонда бойлик, исроф... Мана бу парданинг таъсирини бузғон нарса: қиз томонда гап бошланғонда, йигит томонда онанинг шовқун қилиб, йиғлаши бўлди. Одатда саҳна иккига бўлинганда, бир тараф сўз бошланғонда иккинчи томон товуш чиқармаслиғи керак эди. Сўнгра бу парда ўзи ҳам эртарак тушди.

Охирги парда бутун мураббиялар аралашқони ҳолда жуда совуқ чиқди; жонлилик тўй ва келин тушурди вақтидаги гап, сўз, шовқун, тўпаланг, ўюн бўлмади. Бу парданинг энг қизиқ вақтида электрикнинг ўчуб қолиши, орадан қарийб ярим соат ўткандан кейингина бир хира чироғ ёндирилиши... бешинчи парданинг ҳақиқий фожиаси мана шулар бўлди.

Рўлларда: Маъсума хоним, Аброр, қизнинг отаси йигитнинг отаси яхши эдилар. Бошқалари ҳам текис ўйнадилар.

Уюн чоғида пиражектурнинг қилғон адабсизликларини айтайлик-да, «Ҳалима» тўғрисида сўзни тўқтатайлик.

КОВАИ ОҲАНГАР

16 январда қишлоқ «Турон» саҳнасида Эрон асотиридан олиб ёзилғон «Коваи оҳангар» пиесасини томоша қилдик.

Усмонли туркларнинг улуғ адибларидан машҳур Шамсиддин Самибекнинг бу атоқли пиесаси Тошкент ўзбек саҳнасида биринчи маротаба жонланадир. Бу асарга Давлат труппаси хийла катта аҳамият бериб, яхши ҳозирлик кўрган: асарнинг ўзи учун махсус деко-

ратсия ишланган. Усмонличадан ўзбекчага ағдариш ва- зифасини ҳам труппанинг режиссури Уйғур ўртоқ ўзи ўтаганлигидан асарнинг «саҳналаниши» хийла тузалган. Йўқ эса муҳаррирнинг ўзи асарнинг бу жиҳатига («саҳ- наланиш» жиҳатига) кўбда аҳамият бера олгон эмас. Ҳолбуки саҳна учун ёзилтурғон асарларнинг муваффа- қиятсиз чиқишига аксар вақт шу «саҳнабоб беролмас- лик» сабаб бўладир.

Бу асар ўйналғонда Давлат труппаси ҳайъатида янги, умидли кучларнинг ортмагонлиги кўрулди. Балки, ак- сича, баъзи бир эпчил артистлар бир-икки йилдан бери саҳнадан узоқда юрадилар. Уларни- қайтадан саҳнага жалб этмакка барчага баробар бўлгон пул танглиги ва унинг орқасида келган таъминотсизлик балоси монёъ бўлуб турғонга ўхшайдир. Йўқ эса труппанинг бурунги кучлари барчаси ўз сафида бўлса, ва бунинг устига яна янги кучлар қўшилгон бўлса, кўб куч қатнашиб ўйнала- турғон бу асар яна ҳам таптаналироқ, яна ҳам тўлароқ чиққон бўлур эди. Қандоқ қилайликки, ўлкамизнинг бир- дан бир санъат хазинаси зўр ғайрат, катта фидокорлик- лар билан зўрға-зўрға судралиб келмакдадир...

Труппанинг умумий ҳайъати (состави) бир қадар тўла бўлмаса ҳам, эпчил кишиларининг кўплиги, иккинчи бир таъбир билан айтсак бир қадар кучларнинг сараланган, талангон ўткур санъаткорлардан иборат бўлиши ёғидан труппа жуда жиддий, жуда кенгдир. Буни биз «Кован оҳангар» да яхши кўрдик. Одам озлиги, даб- даба камлигини кучларнинг яхшилиги, саҳна ва декорат- сиянинг тўлаллиги буткул ювуб кетди десак мумкин. Бу хусусдаги камчилик анча-мунча қарашқа рўй бермайдир.

Ёзилмоғи тегинш бўлгон шу муқаддималардан сўнг энди пиесанинг ўйналиши ёғига келайлик. Пиесанинг энг зўр қаҳрамони бўлуб-да биринчи, иккинчи ва тўртин- чи пардаларда ҳар дам, ҳар нафасда янги-янги фалокат- лар кўратурғон ҳар дақиқада неча рангга, неча ҳолат ва руҳияга тилмоч бўлатурғон Фарҳод рўлида Сайфи қори бўш эди. У кунги Фарҳолда биз руҳий ҳолатларнинг дақиқа-дақиқада ўзгаришини, янги воқеа ва ҳодисалар оғир фалокат ва балолар қаршисидаги кўруб ўтиш (пе- реживание) ларнинг энг озини ҳам кўрмадик. Яна бу- нинг устига «ёшим саксонга етди» деган чолнинг афти башараси ва ҳаракатлари кўбрак ёшларча бўлуб ўтди... Сайфи қори умидлик артистларимиздан биридир, кейин- ча бундай ҳатоларни такрорланмаслигига нишонамиз. Пиесанинг катта қаҳрамонларидан бири бўлгон ва

«фиръавнлашган» Захҳок рўлида Уйғур дуруст эди. Захҳок ғоят золим ва мустабид деб кўрсатилгани учун ҳам унинг «фиръавнлашган»лиги асосига таяниб Уйғур ул рўлни жуда қаттиқ ўйнади ва шунинг билан — бизнинг фикримизча — бироз ортдириб юборди. Аввал Парвез бўлуб, сўнг Фаридунга айланатурғон ёш йигит рўлида Шокир яхши.

Локин бу йигит ўюнни бошдан-оёқ бир товуш (тон) билан олиб борадир. Пиесанинг асл, туб қаҳрамони бўлгон исёнчи (Кова) рўлида Аббор яхши.

Захҳокнинг қизи Хўбчеҳра рўлида Маъсума хоним дуруст бўлса ҳам уни бир подшоҳ қизи ёки тўғриси, бир қиз қилиб кўрсата олмайди. Аксинча унинг онаси (мураббияси) рўлидаги Маърифа ундан кўра кўпрак жиккилаб, кўпрак жонланди. Қолгонлардан: Паҳлавон Қаҳшон рўлида Босит, роҳиб рўлида Музаффар, таъбирчи рўлида Уктам, Кова хотуни рўлида Робия текис олиб бордилар.

Бизнинг саҳна ўюнларимизда бир неча камчилигимиз борким, унлар шу «Кова»да айниқса кўпрак кўзга илдиндилар: биринчи — бизда тузаниш (грим)га кўб аҳамият берилмайдир. Тузанишни шошилиб ясайлар-да, сўнгра сунъий сочлар остидан ҳақиқий сочлар — кўб вақт — «мана мен» деб кўрунуб қўядирлар. Иккинчи — бизнинг артист ва артискаларимиз (Уйғурдан бошқаси) яширин товуш чиқаришқа ўргана олмайлар. Улар бировнинг қулоғига бир нарса айтсалар томошачилар эшита олмайдилар, томошачиларга эшитдирилса махфий, сирлик бўлишдан чиқиб кетадир. Ҳолбуки, икковининг ўртасида бир йўл бор, уни бошқа халқларнинг саҳналарида яхши биладилар. Учинчи—бизнинг артист ва артискаларимиз (айниқса кейингилар)нинг кўблари арабий ва форсий сўзларни кўб янглиш гапиралар. Тарихий пиесаларда; айниқса, шарқ тилларидан таржима қилингон асарларда бу жуда кўб бўладир. Бунини битирмак керак.

Умуман олғонда «Коваи оҳангар» саҳнаимизда энг яхши ва муваффақиятлик ўйналгон асарлардандир.

Бу асар халқнинг сўрови бўйинча 31 январда яна бир мартаба ўйналди. Бу гап ўйналишида энг муҳим рўллардан тўрт рўлни алмаштириб ўйнадилар. Бу ҳақда иккинчи мартаба тағин гаплашармиз.

ИБЛИС

Ушбу март ойининг еттинчисида чоршанба куни ўзбек драм тўдаси томонидан қишлоқ «Турон» да Қофқо-сия туркларининг атоқли адиб ва шоирлари Хусайин Жовиднинг 4 пардалик «Иблис» фожиаси ўйналди.

Ўртоқ Хуршид қалами билан ўзбекчалаштирилган бу асар байт оралаш ёзилгон адабий, ишқий ва ҳарбий бир томошадир. Бу асарда йигирманчи маданият асрида яшагон одам болаларининг қўлларидаги билим ва ҳунарни қон тўкиш, одам ўлдириш, хонумон бузиш каби эгри ва ёмон ишларга сарф этиб, ёмонлиқ ва ярамасликда иблис (сатана) дан ҳам ўтиб кетганликлари кўрсатиладур. Бутун ёмонлиқларининг туб омили деб юргазилатургон Иблис бу асарда, «одам болаларининг ёмонлиқларини кўруб шарманда бўлуб қолгонлиғини» билдирадир. Асарининг асл ўзи шундайми ёки, қўл билан неча мартаба кўчирилиб ёзилгон нусхадан ўзбекчалашдирилиб, «шўрбасининг, шўрбаси» бўлуб қолгонлиғиданми, билмадим, асарда дарров сезилатургон бир қаршилик (зидлик—противоположность) бор. Юқорида айтганимдек, «ёмонлиқда одам болалари мендан ўтдилар» деб даъво қилгон Иблис асарда бошдан-оёқ ёмонлиқни ўзи қиладир. Ўзи ҳақиқий омил шаклида кўриладур.

Одам болаларининг ёмонлиқларидан тўйгон ва шул сабаблик, улар орасидан қочиб ўрмонларга кетган Ориф қисман ўшал иблиснинг ҳийласига алданиб, катта жиноятлар қиладур. Яъни: уни севгувчи бир гуноҳсиз қиз (Ховар) нинг заҳар ичиб ўлмакига сабаб бўладир. Охирида келиб ўзи суйиб юрган бир қиз учун ўз укаси (Васф) ни отиб ўлдирадур. 1925 ва 16 нчи йилларда бўлгон машҳур Чаноқ қалъа урушини хаёл билан кўрган чоғида (биринчи парда), одам болаларига ва уларни йўлдан урғувчи Иблисга шу қадар лаънат ёғдирадурким, сира қўя қолинг! Биринчи пардада шу ҳолда бўлгон ва ундан сўнгги пардаларда ҳам одамларнинг ёввойилигидан шикоят қилгон ҳам Иблисни қарғагон Ориф 3 нчи пардада Иблиснинг қўлани ўпадур, уни бир пир, бир каромат эгаси, бир Хизр деб эътиқод қиладур. Дуруст, ул пардада Ориф Иблисни одам қиёфатида кўрган, танимагон эди, локин одам болалари учун Иблисдан ҳама вақт хавф-хатар борлигини яхши тушунатургон эди.

Пьесанинг сўнгги пардасида Онатўлидаги турк исёнчилардан бир киши (Элхон) кўрсатиладир. Бу исёнчи Онатўлида иттифоқчиларга қарши инглиз жосусларини

франсуз айғоқчиларини, хиёнатчи (сотилғон) араб ва туркларни кўб суруштуруб ўлтурмасдан, мархаматсиз отиб ўлдирадур, адолатдан жуда юксак сўзлар билан оҳ айтадур. Аммо ўзи жаҳонгирларга қарши Онатўлида бош кўтарганларга (камолчиларга- қаршидур. «Эҳтимол, қишлоқ халқи ва ишчи омма манфаатини кузатадурғон кишидур», демоқчи бўлсак, у эски пошшоларнинг бири-дур. Унинг сўзларида ҳалиги тўғрида имо-ишорат йўқ. Эҳтимолким, бу нарса пиесанинг «шўрбанинг шўрбаси» бўлгонлиғидан келган бўлса.

Уйналиш жиҳатига келсак:

Саҳнага кириш-чиқиш, сўзларни вақтида айтиш, фонларнинг ёниш-ўчишларида кўрулган бирмунча камчиликларни санамасак, умуман текис ва зарарсиздир. Иблис рўлида Аброр, Ориф рўлида Уйгур, ибн Ямин (хонн араб) рўлида Сайфи яхши эдилар. Қизларнинг иккови ҳам (Раъно, Ховар) зарарсиз ўйнадилар. Бунларда фақат юмшоқлик, бўшлиқ бор эди. Бошқалар ҳам текис олиб бордилар. Халқ тўла, унум яхши эди: ҳатто жой бўлмасдан қайтиб кетганлар ҳам кўб бўлғон. Шу ерда кичкинагина бир нарса ёзиб ўтишни керак билдим. Бу томошага «ёшлар» деб аталғон «миллатпарвар» ларнинг ҳам кўблари келган эдилар. Ҳатто янги шаҳар театрларидан сира қолмайтурғон баъзи бир «ортиқ маданий» ёшларимиз ҳам шу томошада бор эдилар... Демак, булар ҳам бу йўли ўз саҳналарига қизиққанлар экан... кўз тегмасин!

«ШАЙХ САНЪОН»

(КАЛИЗЕЙ БИНОСИ, 29 МАЙ)

*«... Шайх Санъон бўлмасанг
Бўйнингда зунноринг ғалат!»*

Бизга Шайх Санъон кўбдан бери таниш..

Уни бизнинг сўфийларимиз кўбдан билалар. Юқоридаги бир йўл сўфийлик ғазали ҳам эскирак замон китобларида бордир.

Санъон Мадинада тарбия топқан бир сўфий, бир шайх эди. Тариқат ёймоқ учун бўлса керак, Гуржистонга келади. Унда бир гўзал гуржи қизини кўруб ошиқ бўлди. Шунинг билан унинг тариқати-да, шариасти-да ул қиздан иборат бўлди. Санъон қиз учун ўзининг энг му-

қаддас эътиқодларини барҳам берганда ҳам юзаки ишонишлардан — заҳарлик кулуш билан кулар эди. У шу ишларнинг ҳаммасини «ҳақиқат» учун, тариқатдан, шариятдан, сўфийлик, зоҳидликдан юқори ва юксак бўлгон бир ҳақиқат учуқ ишлаган эди. Юзаки кўрунуш, риёкор ибодатлар ўрнига «ҳақиқат излаш» келгандан сўнг Санъон куфр лаънат тошларидан қуруқ қолмади. Юзаки қарағучи таассуб шайтонлари, истаклари қадар сўкуб қарғадилар!

Шу шайхнинг ҳаётини театр усулида жонлантургон Хусайн Жовид, Қофқасия туркларининг қувватли адиб ва шоирлари (дан — У. С) Хусайн Жовид, шайхга, меним онглашимча, бир ошиқ, бир мухлис эди. Шу ишқ қайноқлиғи натижасида 9 манзаралик шеър билан ёзилгон мукамал адабий, фалсафий бир асар майдонга чиққон.

Унда шу «зуннор билан боғли бўлгон» Шайх Санъоннинг руҳий ҳолатлари, жиннилик ҳаёти тўла кўрсатилган.

Хуршид ўртоқнинг таржимаси ортиқ мақтарлиқ эмас. Бизда ҳали эътироф қилайлиқ — бундай зўр адабий асарларни «ўзбекчалашдира» тургон тўла бир куч йўқ. У ҳолда, таржима ортиқ яхши бўлмаса ҳам ярарлиқ, бўларлиқдир.

Фақат асарнинг жойланиши (постановкаси) учун қимматли Уйғуримиз кўб тиришқон. Бутун ҳайъати билан 11 кишидан иборат бўлгон қора бахтли бир театр тўдаси билан, тўдага беш-ўн баробар келатургон кучини четдан тортиб, шу қадар текис ва эркин чиқориш катта муваффақият. «Қализей»дек аждаҳо бир саҳнада «Шайх Санъон»дек оғир ва куч талаб эткан бир асарни жонландириш ўзбек театрининг чин ошиқлари бор эканлигига далил.

Уюн — умуман олгонда — текис чиқди. Айниқса, Шайх Санъон яхши эди. Биринчи пардада Шайх Кабир вазифасини усталик билан бажарган Босит масъулиятлик дарвиш вазифасида кутган ўюнимизни кўрсата олмади. Бошқа вазифаларга тўқталиб ўлтурмайман. Улар ўюннинг кетишида бир мунча камчиликлари билан бирга текис эдилар.

Уюннинг ўзи ҳам вақтида бошланиб, вақтида битди. Халқ жуда севинган эди. Сўнг пардаларнинг бирини Уйғур ўртоқ айрим олқишланиб, тўда исмидан унга бир олту соат совға қилинди. Халқ кўб, «Қализей» бинноси тўлгон, унум яхши, айниқса фахрий жойларни сотишда

кечанинг масъул мудирин Мирза Қодир ўртоқ Қушбеги-нефнинг жиддий ташаббуси бўлгонлиғи кўрулди. Шундай унумлик томошалар биландирким, ягона бир театру тўдамиз ўлуб қолмасдан, яшаб келадир.

ЯНА УЙЛАНАМАН

(Маскавдаги драм истудиямизнинг бу йилги ишларидан)

— Юсуфжон акам саҳнада!

— Машҳур қизғимиз Юсуфжон ака Москвага келибдир-да бирор саҳнада қизиқлиқ қилибдир. 1923 йилда бўлиб ўткан бутун иттифоқ деҳқончилик кўргазмасига аралошқон Юсуфжон акам ўшанда Маскав саҳна-сига (тўғриси: майдонига) бир қур чиққон эди. Демак, бу янгилик бўлмайди. Янгилик шундадирким, бу чоққача қизиқ сифатида саҳна ва майдонларга чиқиб келган Юсуфжон ака, бу йил Маскав саҳна-сига (саҳна-сига!) муҳаррир, ёзғувчи, фожеъанавис сифатида чиқди. Бу кунги суҳбатимиз ана ўша тўғрисида.

Юсуфжон акамнинг ҳар қаерда неча йиллардан бери айтиб келган бир кулги ҳикояси бор. Унда, бир имом домланинг — номоз вақтида ғалати ҳийла қилиб маҳалладан икки йиллик ҳаққини ундириб олгонлиғи айтилади. Юсуфжон аканинг сўзлашида бир неча оғиздан ошмагон бу ҳикоя, мазмун ва мавзун жиҳатидан қизиқ ва бойдир. Бу ҳикоянинг «авжи жойи» ғалати бир «қўрқинч» (трюк)ни кўрсатади. Режани яхши чизиб, уни бир адабий ҳикояга айлантирганда гўзал нарса чиқар эди. Мен шундай қиларман деб ўйлаб юрар эдим.

Шу йилги ўқиш мавсумида Маскав драм истудияси, машҳур Мейерхулд театри актурларидан ўртоқ Свердловинга, бир мустақил асарнинг «тузма»¹ сипи топширмоқчи бўлди. Таржима асарлар етарли бўлмогонлиғидан асл (оригинал) асар қўймоқчи эдилар. Ўртоқ Свердловин, истудиянинг кўрсатиши бўйинча, менга йўлиқди. Мен унга Юсуфжон акам ҳикоясининг қисқа-ғина мазмунини айтиб бериб эдим, маъқул бўлди ва боши-кетига кўринишлар қўшиб тезлик билан ёзиб бериш-

¹ Постановка (Ч.).

га буюрди. Ана шу билан «Яна уйланаман!» деган — 3 парда 7 кўринишли асар майдонга чиқди.

Шу йил апрель ойида ўша асар Маскавда кўпчиликка кўрсатилди. Бутун иттифоқ шўролар қурултойиға келган қийматли вакилларимиз ҳам керакли бўлаklarини кўрдилар. Келгуси қиш мавсумида асар Ўзбекистон пойтахтида кўрсатилса керак.

Асарнинг «катта машқи» (генерал репетитсияси)ни кўрган ўртоқ Февралский (марказий «Правда» газетасининг театршунос муҳаррири) «Правда»нинг 92 нчи сонидида унинг тузмаси тўғрисида мана бундай дейди: тузмачи Л. Свердлин, инспектаклда Оврупо ва ўзбек театрчилигидаги¹ унсурларни бирга тўплагон. Яъни: бир томондан Шарққа хос қизиқ ҳаракатлар берган, инспектаклни рақс, ашула ва чолғилар (танбур, дутор, чилдирма, ногора, карнай ва бошқалар) билан тўлғизгон; иккинчи томондан Шарқ халқининг ўлтириб гаплаша беришдаги «зерикдириш» таъсирларидан инспектаклни қутқаргон. Лекин, гаплаша бериш ва секин қимирлашдан қочилгон вақтда албатта, жуда ихтиёт билан қочилгон: Шарққа хос у аҳволнинг тасвирлари хали ҳам инспектаклда бор. Ўртоқ Свердлин, ўзбек турмуши билан ошналиғи орқасида, турмушнинг энг қизиқ онларидан бир неча парчалар кўрсаткан (мачит олдидаги кўча, бойни ҳадим қилиш, тўй каби), сўнгра ёшларни эски урфлардан йироқлаша боргонини кесатиб ўткан.

Инспектакл, режиссурлиқ жиҳатидан қарағонда, эслилик билан, қизиқ қилиниб ва шу билан бирга кўпчиликка онглашиларилиқ равишда қўйилгон. Саҳнанинг ясаллиши шартли (условно) ва содда (ҳаммаси бўлиб 130 сўм кетган)».

Ўртоқ Февралский, инспектаклга аралашқон актурларга айрим-айрим тўқтамасдан, умумий суратда мана бу бир неча оғиз гапни айтиб ўтади:

«Ёш актурлар жуда қизиқиб ўйнайдирлар; зўр қобилиятлари бўлгон бир неча актурларни кўргандан кейин, Шарқнинг халқ оммалари орасида қандай бой артистлик кучлари бўлгонлиғини кўрасан».

Ўзбекистонда саҳна кўрмасдан туриб, асар ва унинг тизмаси тўғрисида бундан ортиқ гапириб бўлмайди. Бу ерда шунигина айтиб ўтиш лозимдирким, ўзбек театри—

¹ Бундаги «театрчилик» ҳаракатларнинг турмуш қонунларига эмас, театр қонунларига мувофиқ келиши маъносидадир.

ҳали ёш ва бола бўлишига қарамасдан — турли театр маслаклари билан амалий танишишда кенг йўл билан бормоқдадир. Маскав драм истудияси, бу ернинг театр оламига ғалвалар солғон бир ғалати оқим — Мейерхулд оқимини — ўз турмушига олиб кўрсатмак билан, қизиқ бир тажриба ясайди. У оқимнинг биздаги йўқсуллар оммасига қандай таъсир қилиш, ёқиб-ёқмаслиғи, шу йил қишида англашиладирғон «сирлар»дан. Кўклам келди, ёз навбатда. Истудия ўктабрнинг ўн йиллиқ тўйида чинакам саҳна кўрадурғон бу асарининг «мирзоси» (муҳаррири демайман!) Юсуфжон акага, тузмачи Свердловинга, режиссур-кўмакчи Лутфулла, чолғи раҳбари Мирўнуф, суратчи Ефиминко ўртоқларга ўзининг миннатдорчилигини билдиради.

МАЛИКАИ ТУРОНДОД

(Маскавдаги драм мактабимизнинг ишларидан)

Карлў Хўтси...

Вахтанғўф...

Аввалгиси милоднинг 1806 нчи йилида ўлиб кетган— италияли бир фожианавис.

Кейингиси 1921 нчи йилларда ёш туриб ўлиб кеткан маскавли бир режиссурдир.

Хўтси Италияда «халқ кулгилари» деган йўлни авж олдирмоқчи бўлғон машҳур Саккининг жаҳонгашта, саёқ театр тўдаси билан бирга ўша йўлда чолишқон кишилардан эди.

«Халқ кулгилари» деган йўл ўзимизнинг қизиқларимиз тутқон йўлга бирмунча яқиндир. Унда ҳам машҳур, танилган қизиқлар бўлар эди, уларнинг исмлари (Панталуни, Бригалла, Тируффалдин ва бошқалар) бутун Италияга маълум эди. Уйналадирғон ҳар бир асарда ўша қизиқларга лойиқ рўллар бўларди; асарда унинг бир қаҳрамони сифати билан ўйнай бералар лекин асл ўз исмларини ҳамма пиесаларда сақлаб қоларлар эди. Шу учундирким, Хўтсининг «Турондод»ида учрағон исмлар унинг «Илон хотин» деган асарида ва умуман, бошқа асарларида ҳам учрайди. Ҳатто ундан бурунроқ (1793 да) ўлган Карлу Галдўннинг асарларида ҳам (чунончи: «Икки бойга бир қарол» да) ҳалиги машҳур қизиқлардан Панталўни, Труффалдин ва Бригалла-ларга учраймиз. Улар саҳнанинг ҳаммавақт кўрина тур-

фон таниш юзлари, чехралари бўлгонлари учун «маска» (пиқоб) номини олдилар. «Комеди дарлорт» деганлари «Ниқобдорлар қизиқчилиғи» деган мафҳумни онглатади.

У қизиқларнинг яна бир хусусиятлари ижодчи бўлишларида эди. Яъни асл пиесада уларнинг сўзлари кам бўлиб, керак жойда улар ўша замоннинг қизиқ гапларидан қўшиб сўзлар эдилар. Улар кучли ижодчи бўлгонлиқларидандирким, томошачиларни ҳамма вақт пиесада ёзилмагон сўзлар билан кулдириб келганлар.

Бутун дунё миқёсида шуҳратга эга бўлиб қолгон Евгений Ватанғўфнинг 3 машҳур «тузма»¹сидан бири ўша Карлў Хўтсининг «Маликан Турондод» деган асари эди. Бу асар Вахтанғуф номидаги театрда шу йил қишда 500 нчи марта қўйилишининг тўинни қилиб ўтказди. Ҳар якшанба куни кундузи, умуман кўб байрамларда бу асар тўқтовсиз қўйилиб туради. Ҳамма вақт томошачилар билан театр саҳни лиқ тўла бўлади...

«Агар ёш туриб ўлиб кетмасайди, чинакам инқилоб театрини яратқон бўлар эди», дейдилар унинг тўғрисида. Чинакам қувват ва қудрати энди очилиб келаёт қонда жуда ёш ўлиб кетди. «Минг гулидан бир гули очилмасдан» сўлди бечора.

Инқилобни кўплардан бурун қабул қилиб, унга унаб, у билан ишламакка бел боғлагон Ватанғўф инқилобдан бурун ёзилгон асарларга — ўйин йўли билан — инқилоб унсурларини пайванд қиларди. Болчиқли Метерлинкнинг «Антон авлиёнинг каромати» деган асарида Вахтанғўф юқори табақа одамларини жуда қаттиғ масхара қилади. Унда «буржуази»нинг турли рангдаги кишилари энг олчоқ қилиқлар билан кўрсатиладилар.

«Габелма» деган яҳуд театри учун қўйиб берган асарида, «Ҳадебук»да яҳуд халқининг неча юз минг йиллиқ аламларини жуда ўтқур қилиб кўрсатади.

Хўтсининг «Турондод» деган асари эрга тегишни истамаган ва эркакдан жирканган «нозли» бир хитой маликасини тасвир қилади. Қизнинг отаси Хитой хоқони Алтаум қизининг «нози» учун ҳадеб бош кесдиради. Қизининг эрга тегмак учун қўйгон шарти — учта жумбоқ (тобишмоқ) ни ҳал этиб беришдир; ҳал этканлар — қизни олалар, эта олмагонлар — бошларини кесдирталар... Астархондан бир нўғой хонининг ўғли бориб, жумбоқларни топқунча қанча йигитларнинг боши кетади.

Бу ўзимизнинг эски Шарқ ҳикояси мажмуаларида

1. «Тузма»ни «постануфка» ўрнига ишлатдим. (Ч.)

(«Хафт пайкар» ларда) учраб юрғон хаёлий ҳикоялардан биттасидир. Мавзу эътибори билан бу асар фожеядир, қўрқинчдир. Лекин бояғи Италия қизиқларидан бир нечтаси аралашиб қолғони учун бир неча жойда яхши кулгилар берадир. Асарнинг тубандаги қизиқлик хусусиятига «ниқоблар қизиқчилиғи» йўлининг ижодий имконларига жуда чуқур тушунган Вахтанғуф қўрқинчли, фожеъли асарни жуда қизиқ бир кулгига айлантирди.

Асарнинг мавзуини, режасини, мафҳумини ўзгартмасдан янги шакл берди; ўюн, тузма ва мафҳумни чуқур онглаш йўллари билан асарни бошқа қолбқа солди. Асардаги қизиқлар, букун ҳам ўша қадимги исмларини таниганлари ҳолда, бу куннинг томошачисини бу куннинг мавзулари билан кулдиларлар. Шунинг учун Хитойнинг неча мишг йил бурунги турмушидан олинғон, балки ёлғиз хаёл меваси бўлғон бу қадим асарда... бу куннинг радиоси, футўғироф машинаси, анкет тўлдиришлари тўғрисида сўзланади; ўша муюмларнинг ўзлари саҳнада кўринадилар...

Вахтанғуф тузмасининг яна бир тўб тилаги: хурофотдан томошачини совутмоқдир. Яъни асар бўлғон бир воқеадай эмас яхши, енгил, силлиқ ва текис ўйналғон бир уюндай кўринади.

Вахтанғуф бизга — томошачиларга бутун асар бўйича «Ишанманг! Ишанманг! Бу—бўлғон гап эмас! Ёлғон бир ҳикоя! Бу «ўюн» деб туради. Шу учун ўйнағучилар (қизиқлардан бошқалари) тугал саҳна кийими кийиб юзларини бўяб чиқмайлар. Тўғри, ўз кийимлари билан чиқалар-да, томошачилар олдида майда-чуйда латталарни у ер-бу ерларига илиб, ташлаб, боғлаб... хитой эртагисининг қаҳрамонларига жиндак ўхшаб оларлар... Жиндак! Биз, томошачилар Алтаум подшоҳ рўлини ўйнағон Уйғурни, шаҳзода ўйнагон Аброр билан Ҳожикулни, қиз рўлидаги Турсунни, Сора, Замира, Баҳриниса ва бошқаларни баҳузур таниб ўлтираммиз... Бизни шу ҳикоятга ишантирмаслик учун ўюн йўли билан ҳам бирмунча чоралар кўрилган.

Маскавдаги драм мактабимиз бу йил шу асар устида ишламакчи бўлди. Вахтанғуфнинг шогирдларидан Симўниф режиссёрлиққа чақирилди. У Вахтанғуф театри ўйновчиларидан икки киши Талчаниф ва Басиф ўртоқларнинг кўмаги билан ишга бошладди. Асарнинг таржумаси камнага топширилғон эди. Қофиясиз лекин

11 ҳижоли вазн билан таржума қилиб чиқишқа муваффақ бўлинди. Албатта истудия «иш» деб турғон вақтда ўйланиб-нетиб, ишлаб-тузатиб ўлтиришқа тўғри келмади. Бу унинг бошқа ўюнлари қаторида бир ўюни бўлади. Лекин асар тайёрланмоқда; келаси йил театр фаслида ёш жумҳуриятимизнинг ёш пойтахти у асарни кўра олади. Мунга ишонамиз.

Асар навбатдаги бир пиеса қўйилиши каби қўйилмасдан, фан-тахлил йўли билан қўйилди десак бўлади. Режиссёр ва унинг эмакдошлари у асарни саҳнага қўйиб бериш учун эмас, ўша асар устида истудия талабаларига саҳна дарси бериш учун ишладилар. Шу учун бу асар бизнинг саҳнамизда ортиқча ҳурмат қозонолмоғонда ҳамки, саҳна кучларимизнинг юксалиши ва ўсиши учун катта хизмат қилғон бўлади. «Саҳнамизда ҳурмат қозонолмоғонда» дедим, бундан мақсадим шу: Маскавда жаҳонлар қадар донг топқон бир асар бизда балки жуда хор бўлар: Маскав томошачисига сира ёқмағон бир нарса бизда катта ҳурмат топар, севилар. Бу фарқ ҳар ким учун очиқ ва равшан бўлғон фарқдир. Мунда асарнинг ёлғиз бир дарс қуроли бўлғонини кўз олдида тутиш керак. Йўқса, ўткан йилдаги каби янглиш тушунчалар бўлмоғи мумкин. Яъни, ўтган йил драм истудиямиз русчадан таржума асарларни кўпрак олиб боргани учун ҳажвий «Муштум» да жиддий койишлар бўлди. «Ўз турмушимизни келтирмаган!» дедилар. У асарларнинг рус режиссурлари томонидан мактабда тайёрланғон дарсликлар экани тушунилмади. Муносабат келган вақтда шу ерни пича ойдинлаштириб ўтишни лозим кўрдим.

ЖУРЖ ДАНДИН

(ўзича)

Душанба кун 7 июнда Озарбайжон тиётр мактабидаги талабаларимиз таниқли Молйернинг шу номдаги асарини ўйнадилар. Ёлғиз франсиялилариинггина эмас, балки бутун дунёнинг таниқли кулги ёзғувчиси бўлғон Молйер шу билан бизнинг саҳнамизда иккинчи дафъа кўринади. Унинг «Хасис» деган асари, Масков тиётр мактабимиз томонидан бултур ва узоқ йиллари бир мартадан ўйналиб ўтган эди. Бу сафар қўйилғон асарни янглиш таниланғон дея олмаймиз. Муни танилаш билан

бокули талабаларимиз яхши иш қилгонлар. Асар, энг илгарн, битта-яримта актўрни ўсдиришга, тарбия қилишга ярайди. Сўнгра унинг қўйилишида ҳам ўрта асрларнинг қизиқ ва ғалати тарз (стиль) лари бор. Масалан: парда ҳамма вақт очиқ туради. Уюнинг бошланиши ва тугашини ходимлар эълон қилади. Уюнинг бир қисми томошачилар орасида ўйналади. Асарда у вақт ёзгувчиларига қонундай бўлиб қолгон баъзи-бир асослар кузатилади, яъни: учала парда ҳам бир жойда, бир кўринишда кетади (жой бирлиги); воқеа бир кечакундуз орасида бўлуб ўтади (вақт бирлиги); ҳар ким ўз жупи билан чиқади ва бошқа-бошқалар. Ўрта аср тиётр тарзида ёзилғони учун, бу асар, ўзида бизнинг ўзбек томошачиларига анча яқинлиқ нуқталари топа олар эди. Бу жиҳатни, ҳеч бўлмағонда тажриба йўли билан бўлса ҳам татбиқ қилиб кўрилганда, бизнинг эл ўюнлари асосига яқин нуқталарини ишириб қовартириб кўрсатилганда, яхши самара берар эди, балки...

Лекин, томошанинг энг заиф нуқтаси ҳам таасуфга қарши, шу «қўйилиш» дадир. Гапнинг очиғини айтганда, бизнинг маориф комиссарлигимиз ўз вақтида яхшироқ бир режиссёр учун керак бўлгон маблағни бермаган, берса ҳам оз берган, яхши режиссёр келмаган, келгани бўлса берилиб ишламаган... Узун сўзнинг қисқаси «қўйилиш» жиҳати кўб заиф чиққан.

Иигитларимиз ва қизларимиз чинакам тиришиб ўйнайдилар. Мумкин қадар тўла таъсир бериш учун жонбозлиқ қиладилар. Шундай бўлса ҳам, таъсирнинг мазаси унча бўлмайди. Керакли жойларда талваса (ҳаяжон) етмайди. Балки, чиқмай қолади. Уюн ёғидан жуда қийматли, олтин фурсатлар сезилмай ўтуб кетади. Ўзингиз ўйланг ахир: Каримжон, бизнинг энг кучли кулдиргучларимиздан бири у кулгида рўлнинг руҳига киради, ҳато ортдириб юборади. Шундай бир эркин кулдиргичга, кулгидан кўра кўбрак фожиаси бор бир рўлни берганлар. Шу учун унинг фожиали сўзлари ҳам, кулгили сўзлари ҳам бўш, талвасасиз, ишончсиз (неубидительный) чиқади, томошачи кулган бўлса Карим қизиқнинг гапига эмас, — Молйер адибнинг лутфларига, тазодларига, уста гапларига кулади; у кулишлар, шесани тўппа-тўғри ўқиб берилган вақтда ҳам бўлмоғи мумкин. Қаршимга шу рўлнинг янглиш берилгани, бутун асарга таъсир қилди, чунки, асарнинг жон нуқтаси ўша рўлда, асар исми ҳам ўшанинг исмида. «Дандин» одам болалари орасида кўб учрайтурғон про-

даси заиф (слабовольный), бушанг, ландавур кишиларнинг биридир. Асар, ўшанинг тирикликдаги фожиясини кўрсатади, ҳам жуда тўла кўрсатади. Унинг кулгили сўзлари ҳам кўз ёшлари орасидан айтилмаги керак; кўз ёшлари самимий бўлса, актёр рўлнинг руҳига кирса, кўз ёшлари орасидан томиб кетган енгил кулги сўзлари ҳам томошачини кулдира беради. Кулдирганда ҳам талваса, изтироб билан кулдирадиким, асл мазният шунда.

Кулдиргучи ва қизиқ Қаримжонимиз фожиа ниқобида чиққач, албатта унинг борлиғи, асл жавҳари очилмади: шу учун бутун асарда мавжуд бўлгон аслик кўрилмади.

Саҳнанинг ўз камчиликлари кўб, мунн наркомпирўсининг қулўғига шипшштамиз. Сўнгра энг охирда бир нарсани айтиб ўтайин: бу асарни мундан сўнг кўйғон вақтда, учта қора боланинг «ўюн бошланади» сини бирга тушуриш керак.

Ортиқчаси зериктиради ҳам совуқ чиқади.

ОЙДИН

Июннинг 15-нда чоршанба кунн Боку театр техникумидаги талабаларимизнинг учинчи ўюнларини курдик. Бу дафъа таржима эмас, табдил қилинғон бир асар, Жаъфар Жабборзоданинг «Ойдин» номли фожеаси кўйилғон эди. 25—30 йиллик бир тарихга эга бўлғон Озарбайжон турк театри, бу асарни сўнгги бир-икки йил ичида репертуваридан сира тушурмайди. Ҳозир мундай яхши асарлар турк халқлари саҳналарида бармоқ билан саналади. Ҳатто, бу кун театр санъатининг маркази саналғон Маскавда ҳам яхши театрлар учун яхши асарлар топилмасдан, репертувар масаласи бош айлантиргучи масалалардан бири бўлиб юради. Ўзи яхши бўлса руҳи (мазмунн) тўғри келмай қолади, руҳи яхши бўлғонларининг ёзилиши заиф бўлади ва ҳоказо... Шундай бўлғондан кейин миллий жумҳуриятларнинг саҳналарида яхши асарга муҳтожлиқ ҳаммадан кўб кўрилиб, ҳаммадан кўб сезилади. Бу, кўз олдимизда ўтиб турган аҳвол.

Жабборзоданинг бу асари ҳақиқатнинг қоқ ўртасидан ковланиб олинғон бир мавзунн саҳналашдирган бўлса ҳам, жуда кўнгилчак (сентиментал) бир руҳ билан ёзилғон. Асарнинг ширин ва ёқимли тили, бошдан-

оёқ одамлик (космополит) фикрларини тўкиб туради, асарнинг бош қаҳрамони Ойдин, тинчимас ва тўполон-ч, кўнглидан ҳамма вақт одамлик, аяш ва қизғониш туйғуларини чиқариб туради. У, Абдусалимзода Муҳаммадҳодиннинг «Фирдавси алҳомат» деган асаригаги ер юзи жаннатларини истайди, дунёни «олтин» деган балодан қутулғон қилиб кўрмакчи бўлади. Хотини Гултаксин тузук-қуруқ бир кўйнаги йўғлиғидан, ляк рўмолини паранжи қилиб бекитиб юради. Ойдин бўлса ўз элига Наполеўн ва Чингиз ҳашамати билан киришни истайди, шунини хаёл қилади... Бу Ойдин, асримизнинг манхали дарвишларидан; одам ақлли иш қилиб, ишлаб башарнинг дардига малҳам бўлиш ўрнига — сиз... сиз... ўзингизнинг нима эканингизни билмайсиз, англамайсиз! — дейди. Теграсидаги ҳаммани «билмаслар» деб ўйлайди. Ҳолбуки, ўзи ўз хотинининг уни деб (яъни Ойдинни деб) номусини сотишга мажбур бўлғонини билмайди. Умри ўт аравада ўтган, фикри тилла соат ва тилла узуклардан айрилмағон ахлоқ бир бой хотинининг тўрт оғиз ғаразли гапига ишониб, қилча айби бўлмағон Гултаксинга бўлмағон оғир сўзларни ташлайди. Ойдин «шапкали» дедим, Ойдин палли бир туркнинг шапкаси бўлғондан кейин, у «мунавваз» дир, маданийдир. Сўзлари олтиндан қиммат бўлса ҳам, салбий, ёмон, ярамас маданийдир. Дунё зулму жабрга тўлғон бўлса, аччиқ қилиб, «вўдка» ичиш керак эканми? Битга аччиқ қилиб тўнни куйдириш лозим эканми? Жабру зулмда энтиккан одам болаларининг аламларини оз бўлса ҳам, жиндек бўлса ҳам енгиллатиш ҳар бир соғлом кишининг қўлидан келади-ку. Олайлик Давлатбек бойнинг зовутидаги иш ташлашни: ишчилар иш ташлағонлар бола-чақалари билан оч ёталар бой ҳаммасини зовутдан ҳайдамакчи, бечора ишчилар нима қилишларини билмайдилар, уларга йўл кўрсатиш керак: Йўлни ким кўрсатади? Билганларми? Билганнинг бири ва каттаси Ойдин бўлса, болгани олиб у билан гаплашади, унга «сен билмайсан» дейди: Зовутга ўт қўймоқчи бўлади, қўёлмайди, бошқалар қўйиб юборса, «сув беринг, сув! Маданият куйди!» деб боқиради... Мундай башарият ходими билан ҳалиги ҳа деб «жаҳаннамга» деб юра турғон жинни ишчининг орасида нима фарқ бор? Нима фарқ?

Бу асарни текшириб ўлтирмакчи эмасман, у кўб чўзилиб кетатурғон нарса. Мунга газета бетлари торлик қилиб қолади. Асарни бир неча дафъа ўқиб, кўриб сўнгра дурустроқ текширмак мумкин. Ҳозирча мен

бош қаҳрамон тўғрисида керак деб олганим гапларни айтиб кетдим.

Энди ўйналиш жиҳатига келсак, яна бурунги гапни қайтаришга тўғри келади. Талаба ҳолидаги йиғитларимиз учун бу асар оғир. Айниқса, Ойдин билан Гултаксиннинг рўллари жуда кучли ва моҳир актёрлар талаб қилади. Ойдин билан Гултаксинни ўйнаган актёр ўсади, тез ўсади; у икки рўл, тарбия бергувчи рўллардандир. Шунинг учун юқорида таъриф қилинган Ойдинни биз бу дафъа қониқиб кўра олмаган бўлсак, билмадим кимни айблашга тўғри келар экан. Менча ҳеч кимни... Шубҳасиз бу кеча Ойдин рўлини ўйнаган Раҳимберди, сўнграқ ўсади, лекин, «бу рўл ўшаники бўлади» дейиш ҳам мумкин эмас. Айниқса, Гултаксин рўлидаги қиз Назира, у ҳали ҳам умуд беради. Бой рўлидаги Сайфи қори жуда ёт кўринди. Демак, меросхўр бойбачча; у ҳолда унинг бузуқлиги ўткур қилиб кўрсатилса бўлар эди. Бойнинг хотини рўлидаги қиз саҳнада ўзини эркин тутайди, бу биринчи муваффақ бўлиш демакдир. Бошқалар ўзларига яраша текис ўтдилар. Қўйилиш ва зийнат жиҳатларидан камчилик кўб бўлди.

«НАСАБ ҚУРБОНЛАРИ»

14 октябрь «Қолизей» биносида Эски шаҳар снэсий маориф қарамоғида бухгалтерлар курси фойдасига ўқиғучилари томонидан соф ўзбеклар турмушидан олинган 4 пардалик «Насаб қурбонлари» (музикалний драм) саҳнага қўйилди.

Асар бизнинг хотин-қизларимизнинг оғир турмушини кўрган зулматларини кўрсатадир. Асарда бўлган камчиликларга тўхталмасдан ўйноғучиларга келсак, Зиннат рўлини ўйнаган Туташ керак ҳаракат ва керак оҳангда ўзбек хотинини кўрсата олмади.

Нурмат рўлини ўйнаган ўртоқ ҳам шундан холи эмас. Бизда ҳали кийим ва гримларда кўп камчиликлар кўришга тўғри келади. Афишада кўрсатилган бўлса ҳам саҳна ораларида музика кўрилмади. Асар фожиалык бўлгани ҳолда ўйнашда кулги бўлиб чиқди. Лекин бунинг фақат курсантлар томонидангина қўйғонлигини эътиборга олсак, ортиқ танқид мумкин эмасдир.

Халққа яхши кўринган бир нарса бўлса, ул ҳам бир неча ўзбек қизларининг кўрилишидир.

САНЪАТГА ОИД МАҚОЛАЛАР

САҲНАЛАР ТЕГРАСИДА

Озарбайжон турк саҳнаси яқинда 50 ёшга кириши муносабати билан катта бир байрам қилиб ўтказди.

Ҳақиқатан, Русия турклари орасида энг эски саҳнага эга бўлгонлар — Озарбайжон туркларидир. Озарбайжон театр ёзувчилигининг отаси бўлгон Мирзо Фатхали Охундўвнинг ўлганига, озарбайжон саҳнасининг улуғ оғаси бўлгон Араблинскининг дунёдан кетганига бир неча йил бўлуб қолди. Ўзининг шу учун умрида кўб оғир кунларни ўтказган бу саҳна, бу кун улуғ ва ярашар бир шараф билан ўзининг эллик йиллик байрамини ўтказмакдадир.

Бокуда чиқадургон «Кўммунист» рафиқимиз шу байрам шарафига бир бош мақола бағишлаған. Ул мақолада нафис санъатнинг аҳамияти, озарбайжон саҳнасининг бошидан ўтказган оғир кунлари ва унинг ҳозирги аҳволни тўғрисида фикр юргизиладир.

Ҳақиқатан, 50 йил оз муддат эмас.

Бу муддат орасида кўб нарса ишламак мумкин. Лекин, озарбайжон саҳнаси ҳам бизнинг саҳнамиздек халқнинг энг қора жоҳил вақтида бош кўтарганлигидан: «Чапга айланса кофирлик, ўнгга бурилса динсизлик таънага йўлуқуб, дин талқин қилгувчи динсизларнинг ҳар турлик ҳужумлари остида қолиб оқ саллалик бойқушлар, қоп-қора нодонларнинг чангалидан халқни қутқазиб олмоққа тиришқон».

Албатта, бундай бир муҳитда 50 йил яшагон саҳна жуда кўб нарса қила олмаса, маъзурдир. Ўчмасдан, сўнмасдан, йўк бўлмасдан давом этиб келган бўлса, бу кун шу ҳам катта хизматдир.

«Кўммунист» рафиқимиз: «Бу кунги театримиз кечаги вазифасини ифо(да) қилиб турадирми? Бу кунги саҳнамиз маданиятга томон ҳатлағон қадамларимиз билан чақишдирила олурми?» деб иккита муҳим савол бергандан кейин, бу саволга ўзи: «Таассуфга қарши, дарҳол «йўқ!» калимасини қўллашга мажбур бўлиб қоламиз», деб жавоб берадир.

«Кўммунист» рафиқимиз бу савол ва бу жавоблари билан саҳнанинг шу кунги ҳолига қаноатлана олмагонлигини кўрсатмак истайдир. Мақоласини охирида саҳнанинг тузалishi учун «масъулиятни уҳдасига олгон Озарбайжон маориф комиссарлигига муваффақият» тилайдир.

Зотан, рафиқимизнинг тилаган муваффақияти таъмин этилган ҳисобдир. Саҳна ва санъат ишлари учун бурун ҳам ҳозир ҳам энг керак бўлгон моддиёт масъаласи ортиги билан ҳал этилган: «Байрам кунда Озарбайжон турк театрига декоратсиялар ҳозирламоқ учун маориф комиссарлиги томонидан 100 сўм олтун пул чиқарилгон.

Байрам комиссиясининг бир мажлисида хўжалик идораларининг турк театрига моддий ёрдам беришлари лозим эканлиги тўғрисида бир қарор чиқарилиб, биринчи ўлароқ қуйидаги идоралар наона қилгонлар: Халқ комиссарлар Шўроси раиси ўртоқ Сабикиф, комиссарлар шўроси отидан 15.000 сўм олтун пул, Озарбайжон нефть идораси раиси Йўлдош Серибруфски 15000 сўм олтун пул, саноат тижораси комиссари ўртоқ Султониф 10000 сўм олтун».

Бу ёрдамнинг бошидир ҳали давоми ва охири бор. Демак, Озарбайжон саҳнаси тўла таъмин этилган.

Биз, бу ерда — ўзбек давлат труппасини тарқатиш арафасида турубмиз. Шунда ҳам маънос бўлмаймиз. Унинг-да қадри билинур вақти бордир, ахир!

Ҳозирча том маъноси билан етим бўлган ўзбек саҳнасининг бир муҳиби, бир орқадoshi сифати билан: Озарбайжон саҳнасини қутлаймиз!

ЎЗБЕК ДАВЛАТ ТРУППАСИ

Эски шаҳар ижроқўмининг ёрдами билан ўзбек давлат труппаси ва қишлиқ «Турон» биноси яхши йўлга солиниб келмақдadir. Ижроқўмдан белгиланган вакилларнинг ташаббуси орқасида ҳозир «Турон» саҳнасининг декоратсиялари учун икки рассом ишлаб турадир. Саҳ-

нанинг бошқа кам-кўстлари учун яна иккита дурадгор уста солинди. Бундан сўнг сахнада қор, ёмғир ёғдириш, ой-кун чиқориш, шамол, булут кўзғотиш, ёруғлик, қоронғилик қилиш учун керак бўлган асбоблар буюртилмоқдадир. Шу ишларнинг ҳаммаси январнинг яримларида тамом бўлгусидир.

Декоратсияларнинг кўпайиши, жиҳозларнинг ортиши сахнанинг тузалиши натижасида Эски шаҳар халқи январь ойидан бошлаб гоят жиддий ва зўр санъат асарларини томоша қилмоққа муваққат бўладилар. Январь ойида декоратсия ва янги жиҳозлар билан тўла мукамал қилиниб ўйналатурғон асарлар шунлардир.

7 ва 8 январда турк адибларидан Шамсиддин Сомибекнинг қадим эрон асотиридан олиб ёзган «Коваи оҳангар» отли томошоси 14 январда машҳур немис адиби Шиллернинг «Макр ва Муҳаббат»и, 16 январда мазкур адибнинг «Босмачилар»и, 21 ва 22 январда Ғози Юнуснинг Эрон асотирига оид «Заҳҳокки Морон»и, 28 январда яна Шиллернинг «Босмачилар»и қўйилгусидир.

Бу асарлар маданий миллатларнинг энг юксак сахналарида ҳам кўп ўйналатурғон, жиддий ва оғир нарсалардир. Бунларни ўйнамоқ, халқ олдида шу қадар жиддий нарсаларни жонлантириб кўрсатмак бизнинг ёш труппамиз учун катта бир имтиҳон кабидир. Ўзбек труппаси шу нарсаларни ўйнамоқ билан ўз кучига бир кўриш (маневра) ясаб ўткан бўладир.

Ўзбек труппаси феврал ойи ва ундан сўнгги ойлар учун ҳам «Фарҳод ва Ширин», «Ёрқиной», «Чин Темур ботир», «Ўзунқулоқ бобо», «Шайх Санъон» каби жиддий асарларни белгиламишдир.

МАСКАВДА ИККИ ТУРК САНЪАТКОРИ

(Маскавдан хат)

Бугунги Маскав ингичка санъати юксаклиги жиҳатидан ғарб пойтахтларининг ҳаммасидан олдинда туради. Унинг «Санъат театри» (Художественный театр) ҳозиргача на янги ва на эски дунёдан ўз жуфтини топа олғони йўқ. Ингичка санъатнинг юксалишини мақсад қилиб олиб шу йўлда инқилобдан бурун ҳам холис ва фидо-корона чолишқон у табаррук муассаса бугун ўзига қарашли бир нечта шўъбалари билан бирга юксалишда давом қиладир. «Санъат театри» кўб тўғриларда фа-

қат Русиядаги театрларгагина эмас, ғарбдаги ингичка санъат муассасаларига ҳам анча таъсир қилгондир. У ингичка санъатда тутқан йўли эътибори билан ҳали ҳозирга (қадар — Д. Қ.) ёлғуз саналиб келган эски муассасалардандир. Ана ўша театрнинг актурларидан бир кучли санъаткор — Всеволод Мейерхўлд деган киши инқилобдан сўнг янги бир театр таъсис қилди. Ўзининг исми билан «Мейерхўлд театри» деб юргизилган бу янги муассаса ҳам санъатда тутқан йўли эътибори билан яна жуфтсиз ва ёлғуз саналиб келадир. Бу — чинакам инқилоб театри, унинг ҳар нарсаи дегундек янги. Шу билан бирга у янгиликлар ҳам муқаррар ўрнашмагон — «вақтли» нарсалар. Шу учун бу муассасани уқтирғон вақтда «исташ театри», деб қўядирлар, бу тўғри уқдириш: ҳақиқатан «Мейерхўлд театри» ҳар кунга, талабга қараб янги йўл ақтарадир. Маскав ҳозир ингичка санъатда янги-янги йўллар ақтаргучи театрлар билан тўлўғдир. У йиллар ва жараёнлар тўғрисида кейинча тўлароқ бир нарса ёзишқа ваъда бериб мақсадга ўтайлик.

Бугунги Маскавнинг санъат жараёнларини текширмак ва ўрганмак учун дуёнинг ҳар томонидан жуда кўб санъаткорлар келадирлар. Ғарбдан ва Муҳит денгизининг нариги қирғоғидан келганлар тўғрисида бир нарса ёзиш эмас бир нарса ўйлаш ҳам қийин: улар шу қадар кўб... Қизил чегара ичидаги турлук-туман миллий шўро жумҳуриятларидан келганларнинг, албатта ҳадди-ҳисоби йўқ. Бизнинг Ўзбекистон маориф камисарлиги ҳам бу ерда алоҳида бир «санъат-драма студияси» очиб 20 қадар йигит ва қизчаларимизни келгуси саҳна-мизга тайёрлаб ётадир. Мундан бошқа кинў курсида ва мусиқи мактабларида ўқуғучи йигитларимиз бор. Ўзимизнинг истудиямиз ва умуман бугунги санъат билимларини ўрганишимиз тўғрисида алоҳида гаплашишга тўғри келадир, муни келгуси сафарларга қолдирайлик.

Маскавнинг бугунги ингичка санъати билан танишмак ва ундаги турлук-туман янги жараёнларни ўрганмак учун узоқ-яқиндан келганлар орасида Туркиядан ҳам икки санъаткори бор: бири—кинў ва театр режиссёр (муалим) ларидан Эртўғрул Муҳсинбек, яна бири — кинў ва театр актриса (хотин тамсилчи) ларидан Найира Найир хонимдир. «Маориф ва ўқитғувчи» мажмуасининг ёзғучиларидан бири сифати билан уларни зиёрат қилдим, улар билан қилган мусоҳабамнинг натижасини қисқагина арз қиламен.

Эртўғрул Муҳсинбек 1892 нчи йилда Истанбулда туғилгон, Туркиянинг ўзида ўрта даражада таҳсил кўргандан кейин Парижга кетиб, у ерда Франциянинг ва ҳатто дунёнинг улуғ театр олимларидан бўлгон машҳур режиссёр Антуан қўл остида 3 йил ишлаган. Ундан кейин ўша домласи Антуан билан бирга Истанбулга келиб «Дорилсадойеъ (олий санъат мактаби) ни ташкил қилгон. Бу «Дорилбадойеъ» деган муассаса Туркия пойтахтининг театр-санъат ҳаётида кўб муҳим ўрун олгон муассасадир. Туркларнинг ўзларидан (айниқса хотинқизлардан) чинакам санъаткорлар кўпая бошлагон давр шу «Дорилбадойеъ» давридир. Туркияда сўнг 10 йил орасида босилган театр китобларидан кўпини кўрсангиз, биринчи ё иккинчи бетига «бу асар Усмонли дорилбадойеъ санъаткорлари томонидан биринчи мартаба тамсил қилингондир», деган жумла ёзилгон бўладир.

Муҳсинбек Истанбулда шу йўл билан 3 йил ишлаганидан кейин яна Оврупога кетадир. Бу сафар Германиянинг энг машҳур санъат уйларидан «Лессинг» кинў театрида 5 йил режиссёрлик (муаллимлик) қиладир. Мундан бир-бир ярим йил бурун Ўзбекистоннинг кўб шаҳарларида қўюлуб ўтган машҳур «Милиўнчи хотин» картинаси ўша муассасанинг ҳосили бўлуб, Муҳсинбекнинг режиссёрлиги билан ўйналгондир. Ундан бошқа Муҳсинбекнинг режиссёрлиги билан чиққан герман картиналаридан яна биттаси у «Қора лола» дегани — бизнинг шўра жумҳуриятларида қўюлуб ўтган. Унинг режиссёрлиги билан Германияда тайёрланган картиналарининг ҳаммаси 15—16 га етадир. Германиядан сўнг Муҳсинбек Асвач мамлакатига борадир ва у ерда бироз қолиб кинўчиликни текширадир.

Ундан кейин Муҳсинбекнинг энг кўб ишлаган ери яна Туркия — Истанбулдир. Бу сафар Истанбулда тўрт йил қолиб Туркия кинўчилигига пойдевор қурадир. Истанбулда ҳаммаси бўлуб 10 тача турк картиналари ҳозирлагон. У картиналардан бири машҳур турк адибаси Ҳолида Адиб хонимнинг «Оташдан гумлак» (Оловдан кўйлак) деган ҳикоясидир. У-да Ҳолида Адиб Туркиянинг сўнгги истиқлол курашлари даврини тасвир қиладир. Асарнинг бош қаҳрамонларидан бири бўлгон Эҳсонбек — Мустафо Камолнинг кинояли нусхасидир: ана ўша Эҳсонбек рўлини Муҳсинбек ўйнайдир. У 10 картинанинг яна бири машҳур турк насрчиси Яъқуб Қадрибекнинг «Нурбобо» деган асаридир. Муҳсинбек

театр-саҳна учун ёзгон ва ўзгартирган бир неча асар бор. Бизнинг Бухоро ҳаётидан олиниб ёзилгон бир асарни ҳозир Истанбулда босилиб ётар экан.

Муҳсинбек қўл остида ишлаган турк саҳнаси бизнинг ўрус адиблари (кўпроқ классиклари) томонидан ёзилгон шоҳ асарларни ҳам кўб кўрган. Шу учун бўлса керак, Истанбулнинг санъатга «ўюн ва кўнгил очиш» деб қарайтургон табақалари (обивател халқ) унинг теграстига яқинлашмагон. Унинг саҳнаси чинакам санъат деганлар ва ингичкаликни севганларнинг жойи бўлуб қолгон.

Муҳсинбек шўролар иттифоқининг чинакам маориф ва санъат бошлиғи — раҳбари ўртоқ Луначарский томонидан Маскавга чақиртирилгон. Бу ерда ингичка санъатнинг ҳолини ва унга берилган фавқулодда аҳамиятни кўрганидан кейин ҳам ишламак ва ҳам ўрганмак мақсади билан Маскавда қолди. Ҳозир бир томондан «Давлат кинў» нинг картина фабрикасида режиссўрлик қилмоқда иккинчи томондан, бу ердаги инқилоб йўлидаги театрларни текширмакдадир. Шу кунда, ўзининг гапига қарагонда, ҳозирги ўрус ёзғучиларидан Третьякуфнинг «5 минут» деган (Амриқолилар турмушидан олиниб ёзилгон) асарига кинўда режиссўрлик қилмоқдалар. Мундан бошқа ўртоқ Луначарскийнинг бир асари ва Франсия адибларидан Александр Душеннинг «Тамилла» деган асари устида ҳам ишлаб турадир.

Муҳсинбек Маскавга келишидан жуда хурсанд бўлгон, «санъат Германияда ўлган, Франсияда ҳаракатсиз, бугунги Русияники эса ер юзида биринчи бўлуб турадир» дейдир. Бу фикрини бу ердаги «Ўзбек драм истудияси» талаблари билан қилгон мусобаҳасида ҳам айтиб ўтди. Унга энг ёққан театр — Мейерхўлд театридир, у театр тўғрисида жуда қизиқиб гапирадир, уни «инқилоб ва истиқлол театри, эртанинг санъати», дейдир. Бизнинг драм истудия талабаларимизни ҳам тамоман ўша театрга бориб ишлашга даъват қилди. Шўролар мамлакатадаги кинўчилик ишларига ҳам катта умидлар билан қарайдир ва «Яхши, — астойдил ишланса 2—3 йил орасида кинўчиликда ҳам шўролар мамлакатаи биринчи бўлуб кетадир», дейдир.

Баҳор вақтларида бизнинг Самарқандимизни ҳам зиёрат қилмоқ ният бор. Биз ҳам Ўзбекистон исмидан даъват қилгон бўлдиқ...

Ўзининг асл исми Мунира Айюб бўлгон санъаткор турк қизи саҳнада Найира Найир номи билан танилгандир. Истанбулда «Дорилмуаллимот» ни битирганидан кейин икки йил қадар яна ўша Истанбулдаги «Амриқа қўллежи» да ўқуғон.

1922 нчи йилда биринчи маротаба «Истанбулда кинў саҳнасига чиқиб, Ҳолида адибнинг «Оташдан гумлак» деган асарида биринчи рўллардан онатўли қиз Қазбоннинг рўлини ўйнайдир (кинўда). Ундан кейин франсузчадан ўзгартирилган «Қиз қуласи» деган асарда турк қизи Зайнаб рўлини ўйнайдир (яна кинўда). Ундан сўнг 1923 нчи йилда биринчи маротаба театр саҳнасига чиқиб улуғ Шекспирнинг «Отеллў»сида Амелия рўлини ўйнайдир. Асл турк хотинларидан биринчи маротаба саҳнага чиққон ҳам шу Мунира хонимдир. Ундан бурун турк саҳнасидаги хотин-қиз рўлларини арман, рум ва «қибти» қизлари ўйнаб келганлар.

Яқинда Муҳсинбекнинг даъвати билан Маскавга келиб бу ердаги театр жараёнларини ўрганиш ишига киришди. Ҳозир машҳур ўрус санъаткорларидан Вахтангўф номига очилгон санъат мактабида ва ҳам Мейерхўлд театрида ишлаб турадир.

Бизнинг ўзбек хотин-қизлари билан танишмак ва уларнинг ҳаётларини кўруб-билмак орзуси олдинги сафда тургон бу шарқ қизинда албатта бор. Локин мунинг қалбидаги орзуларни бизнинг хотин-қизларимиз ҳам сақлағон бўлсалар эди...

Қани энди!

МАСКАВДАГИ ДРАМСТУДИЯМИЗ

«Ер юзи» журналининг ўқувчиларига нафис санъат муассасаларимиздан студияни танитиш зарур; чунки, биз ўртоқ Мўмин Хўжа айтгандай, ингичка санъатимизга бино қуриш кунларидамиз. Ҳозир бу йўлда нечта қадам қўйсак, ҳар бир қадамимиз келгуси замонда минг маротабалар текширилиб, сараланадир. Ундан кейин: менинг бу кичкина мусобаҳам билангина элни бу муассасага тегишинча ошно қилолмаймиз. Чунки, яна ўртоқ Мўмин Хўжа айтгандай «Ўзбек театрининг асосидир». Маскавдаги театр жараёнлари билан чала-чулпа танишиб чиқмоқ учун студия талабалари 7—8 ой лекция

эшитдилар. Яқин келгусида бизнинг театримиз ҳам ўша даражаларга қараб анча йўл босиб қолар. Ўша вақтда бу кунги ёзилгон ҳар бир хат (сатр) ёзув, кўп чигалларни ечишга ёрдам қилар.

Студия бундан икки йил бурун Маскавдаги «Сталин номига очилгон ўзбек билим юрти» қошида алоҳида студия бўлиб ташкил қилингон. Бошда унга Маскав давлат театр мактабида ўқувчи йигитаримиз кирганлар; ундан кейин ўшал вақтгача саҳналаримизда ўйнаб келган атоқли санъаткорларимиз кирганлар. Уларнинг орасида Тошкент билан Бухоро ва Фарғонадан элга машҳур ва мақбул бўлгон йигитларимиз бўлгонлар. Хотинқизлар ҳаёти эса бизнинг тарихимизда биринчи дафъа ўлароқ, ўзбек қизлари билан Ўзбекистонда туғулиб ўсган тотор қизларидан иборат бўладир (кейингилардан фақат биргина киши).

Биринчи йилда студияда ингичка санъатга оид бирмунча дарслардан бошқа рус тили, она тили ва баъзи бир умумий фанлар ҳам бўладир. Саҳна ҳунари (сценическое мастерство) фанининг мударрислари у йил ўша фан устида франсузларнинг классик (қадим) адибларидан Мольернинг машҳурн жаҳон бўлгон «Хасис» пьесасини тайёрлайдилар. Бу пьеса узоқ йил Самарқандда бир, Тошкентда бир қўйиладир-да, шу билан студиянинг ёзлик иши тамом бўладир.

Бу йил (1925—1926 йилларда) эса студиядан умумий фанлар билан она тили фани муаллимсизликдан чиқориладир, бошқа ингичка санъат фанлари бояғидай давом этдириладир. Айниқса, ўткан йил қадим замон театр тарихини ўқутган муаллим ва мунаққид Филиппов бу йил студия талабаларини Маскавдаги театрларнинг тарихлари ва масалалари билан таништирадир. «Саҳна ҳунари»нинг муаллимлари эса бу йил «Хасис»ни бир оз тузатмак билан бирга машҳур рус адиби Гоголнинг ўлмас кулгуси бўлгон «Терговчи»ни инқилобий фожеалардан «Лаббай» (Эхо) ни сўнгра Холхўжа кўрбоши турмушидан сўзсиз ўйин—«Қоровул уйқуси»ни тайёрлайдилар. Бундан бошқа ўз муаллимларимиз ўртоқ Уйғур томонидан каминанинг «Ёрқиной» («Саркаш қилё») пьесаси тайёрланди. Булардан «Ёрқиной», «Терговчи» пьесалари Фарғонанинг Намангандан бошқа ҳамма шаҳарларида «Лаббай» билан «Қоровул уйқуси» Тошкентда, Самарқандларда қўйилди.

Олдимиздаги бир қиш таҳсил билан студия тамом бўладир. Ундан сўнг Маонирф комиссарлигимизнинг фик-

рига қараганда, ўша студия талабалари асос қилинган ҳолда марказий ва донмий жумҳурият театримиз ташкил қилинса керак. Шу йил театрнинг қошида ўзига махсус студияси (мактаби) бўладир. У ҳолда, Маскав студияеи, эҳтимол, тамом беркитилса.

Бу йил ингичка санъат фанларидан баъзилари чиқарилиб, ўринларига бошқалари киргизиладир. Чунончи: юз ясаш (грим), саҳна ясаш (декорациячилик) ва бошқалар.

Бу йилги репертуарда миллий нарсалар кўпроқ бўлса керак: «Ёрқиной» хомроқ бўлгани учун яна ишланмакчи; каминанинг 4 пардалик «Ўзун қулоқ бобо» деган пьесаси ҳам репертуарга кирса керак. Яна бошқа миллий пьесалар топиш ҳаракати бор.

Студиянинг ўзи билан қисқача таништиргондан кейин энди унинг саёҳатидан ҳам озроқ гапириб ўтайлик.

Тошкентда (театр санъатининг бу марказида) — студиянинг моддий муваффақияти мазасиз бўлди. Ўзбек базм тўдаси моддий жиҳатдан ақллар ишонмаслиқ муваффақият қозонган ҳолда студиянинг муваффақиятсизлиги албатта сабабсиз эмас. У сабаб ҳаттоки кўпимизга маълум. Бизнинг миллий чолғувларимиз асрлардан бери базмларимизда тайёрланиб, халқнинг руҳига сингиб кетган енгил бир шабада ҳам уни қўзғай берадир. Театр эса биз учун янги нарса, сўнгра мингларча тўдаларимизнинг бемаъни ва санъатсиз театрлари халқни бездирган. Шуларни англагон учун студиянинг ўзи ҳам моддий муваффақиятга аҳамият бермади; бу ҳолатни ҳаммадан кўра кўпроқ тушунган Маориф комиссарлигимиз шу моддий тежаш даврида студиянинг моддий камчилигини ёпди.

Моддий жиҳат шундай заиф бўлса ҳам маънавий жиҳати анча яхши бўлди. Санъатни тушунган кишилар келдилар, кўрдилар, ҳарорат билан олқишладилар. Ана шу олқишлар, ана ўша самимий алоқа студияга руҳ берди; бу олқишлар бу кун бир ҳовуч бўлсалар ҳам, самимий бўлгонлари учун келгусида у ҳовучларнинг ҳеч қаерга сизмай кетишига қатъий имон келтирадилар.

Сўз охирида студия талабалари тўғрисида икки оғиз гапириб ўтайлик: мен, студия билан бирга бир ярим ойча юриб чинакам санъат фидокорларини кўрганамга ишониб суюндим. Моддий муваффақиятсизлик ҳали бизнинг кўп «фидокорларимизни» ярим йўлда йўлдан урадир. Булар ўз ҳаётларидаги моддий муваффақиятсизликларга ҳам эътиборсиз қарадилар ва кўзларини қи-

зил Маскавнинг тоғлар қадар театрлариға тикиб туриб:
«— Бизнинг тилагимиз шундай!» дейдилар...

БАЗМ — ЧОЛҒИ ТУДАСИ

Ўзбекистон маориф камисарлиги томонидан «Давлат базм-чолғи (концерт) тўдаси» ташкил қилинмоқчи бўлунуб бу ишнинг ашулачимиз Муҳитдин Қорн Яъқубийга топширилғонини газеталарда ўқуб эдик. У тўғрида маориф камисари ўртоқ Мўмин Хўжанинг махсус мақоласини ўқуғоч, у ишга мазкур камисарлик томонидан қандай жиддий аҳамият берилганлигини ҳам ўрганган эдик. Маориф камисарлигимиз сўнг вақтларда илм-маданият ишларининг бошқа хиллари қаторида ингичка санъатларга ҳам жиддий аҳамият бера бошладиким, бунни кўргач севинмай ва уни олқишламай туролмаймиз.

Бошқа шарқли жумҳуриятлар бу йўлда, албатта биздан кўпрак ишлайлар. Бунни ҳам қуйуниб, ҳам севиниб иқрор қилишқа тўғри келадир. Яқинда Тотористон жумҳурияти ўз саҳнасининг 20 йиллик байрамини жуда зўр тантаналар билан ўтказди. Байрамдан сўнг Маскавга бориб ўйин қилгон тотор давлат драмаси ҳаддан ташқари катта муваффақиятлар қозонди, Маскавдаги тоторлар ва бошқа Шарқ халқларигина эмас, ҳатто Шарққа қизиққан овруполилар ҳам чинакам кўнгил қўйдилар. Озарбайжон жумҳурияти ўзининг театр байрамини мундан бир-икки йил бурун ўтказган эди. Тунов кунгина Озарбайжон маориф камисарлиги томонидан давлат опера артисти Булбул ўртоқ қўл остида юборилгон 7—8 кишилик ширин бир чолғи тўдаси Маскавнинг Шарқ доираларини анча қўзғолон қилиб кетди. Кечагина яна ўша Озарбайжон маориф камисарлиги томонидан машҳур халқ ҳофиси Саробский¹ йўлдошлигида юборилгон 20—30 кишилик муҳташам бир чолғи тудаси Мейейхўлд театрида Маскавнинг овруполи қисмини ҳам анча англантирди. Уч кунга деб тайинланган базм-чолғи (концерт) лар яна бир неча уч кунларга чўзулди. Бу сўнгги тўдада Қофқосия миллатларининг уч катта шохидан вакиллар бор эди: гуржи, армани, озарбайжонлилардан. Чолғи тўдасининг чинакам уста устози дўқтур Йивнаснони эди. Маскав газеталарида «Қофқосия жаз банди» деб у тўғрида кўпгина нарсалар ёздилар.

¹. Бу киши Мажнун рўлини ййнаш билан танилган. Ч.

Шундай бўлгондан кейин маориф камисарлигимизнинг сўнгги ташаббусини «ҳали эртак» деганлар бўлса, уларга «сиз кеч қолдингиз» дейишга ҳаммамизнинг ҳаққимиз бордир албатта!

Мана, қаршингизда машҳур Юсуф қизиқ: бири Худоёрхондан қолгон, яна бири ҳам кеча-илгари кундан бурунроқ қоплангон икки катта ноғорани олдига қўюб олибдир-да, бир қўлида «тақ» чўпини уруб, яна бир қўлида «тум» чўпини кўтариб турадир... Ноғоранинг бир томонида — ўнг томонда ёлғиз найни жуда аламли лирик қилиб чолғучи Абдулқодир найчи ўлтурадур. Унинг пастида жумҳуриятимизнинг ҳозирга қадар биргина бўлуб келган ҳунарманд қўшнаичиси ўлтурадур: унинг исмини айтиб ўлтуруш ҳам лозим эмас: «қўқонли қўшнаичи» десак ҳамма биладир. Сўнг уларнинг ён-берларида Тўқтасин гижжакчи, Уста Олим чангчи. Муҳитдин Ҳожи танбурчи Ҳайит Охун танбурчи, Орифжон ва Жўрахон яллачилар, катта ўюнчилардан Отахўжа Мухаммад Бобо ҳофиз, унинг йўлдоши Худойберди, ўзбек хотинларидан Тўхфаниса, Тожиниса, Хончаниса опалар ўлтурадирлар.

Наҳоят ўнг қўл томондан ҳаммадан четда ўзимизнинг Муҳитдин Қори билан Тамарахон (Камара билан Тамара орасида менимча фарқ йўқ!) ўлтурадирлар.

Яқиндагина Мухторува хонимнинг «ашула базм»ларида Тошкентнинг муҳташам «Колизей» си 6 маротаба тўлиб-тошди. Янида бизнинг шу базм-чолғи тўдамиз ҳам Фарғонада биринчи базмини қурғон вақтида кўплар хафа бўлиб, сўкиб чиқиб кетдилар. Нимадан хафа бўлуб, кимни сўкдилар: жойнинг торлигидан хафа бўлуб, жойни тор солғонларни сўкдилар... Кечагина Ўзбекистон марказ ижроқўмининг Самарқандда бўлгон тўртинчи ялпи мажлисида тўданинг биринчи чиқиши бўлди. Жумҳуриятимизнинг катта-кичик эранлари ҳаммаси бор эди. Ҳаддан ташқари кўб қилинб тузулган програм ҳеч кимни тўйдурмади. Ҳамма баробар, ҳамма бир тилак билан олқишлади. Йўлдошбой акам чидамадилар, чиқиб сўзладилар, хурсандлик билдирдилар: демак, кўплар хурсандлик билдирдилар; демак, кўплар хурсанд бўлгон! Фирқа марказқўмининг масъул саркофиби ўртоқ Иванўф қизиқ-қизиқ Юсуф қизиқни чақирар эди.

Юсуф қизиқ чиқмади. Чиқмас — эмиш-да. Чунки

бу бизнинг тарихимизнинг тадқиқига алоқадор (этнограф-фи) тўда эмиш. Мен Юсуфжонни, унинг ўткур ҳажвли — почти доҳиёна гапларини жуда яхши кўрсам-да, тўданинг асосига қарши бўлгум келмайди. Чинакам, бизнинг чолғимиз йўқолиб кетишидан сақлонмоғи лозим, куйларимиз унутилиш ва бузулишдан асралмағи даркор. Кўпдан бери даркор бўлгон бугун кеч бўлса-да тузулибдир. Яшасун яшнасун, бизнинг кутган тилакларимизни берсун.

Бизнинг вазифамиз — ўшаларни тор бурчаклардан кенг майдонларга олиб чиқиш, ўсдириш, парвариш қилиш, тарбия беришдир. Ижтимоий ҳудудлар ичида парвариш топатурғон боланинг ижтимоий ҳодисаларга беғона қолиши мумкинми? Йўқ! Демак, бу куннинг вазифаси ўша қари болани парвариш қилмоқ!..

МЕЙЕРХУЛД ТЕАТРИ

«Ер юзи» мажмуаси ўз ўқувчиларини энг зўр театр муаллимларидан бири билан танишдирмоқчи бўлиб, шу вазифани менга топширди. Бу кўп шарафлик бир хизмат бўлса ҳам тиламасданрак бажардим. Бунинг сабаби белгили. Мейерхулд тўғрисида китоблар ёзилади, мақолалар. Айниқса «Ер юзи»нинг ўлчовли бетларига сиға олатурғон қисқа мақолачалар ёзиш билан уни керагича танитиб бўлмайди. Модомки, тугал танита олинмас экан, ҳозирға сабр қилиб туриш яхшимасмиди? Йўқ! «Оз бўлса ҳам таниб турайлиқ» дер экан ўқувчилар, шу учун ҳам биз қўлдан келганини қилишга мажбур бўламиз. Боринг, бу сарлавҳаси бўлсин, бир оздан сўнг «мадҳал» нини бошлашға ҳам мумкин бўлиб қолар.

Мейерхулдни мақтагонлар «рус театрининг мумтоз санъаткори» деб мақтайлар; ҳатто унинг мухוליфлари ҳам сўкиш чоғида «Энг буюк муаллимлардан бирининг хатоси», дейиб ўталар.

1926 йил апрел ойида унинг тиётри 5 йиллик тўйини ўтказди. Шу тўйни ўтказмак учун 101 кишидан иборат махсус қўмита тузилган эди. Қўмитанинг раиси Клара Тсеткин, ўринбосарлари Луначарский билан Славинский ўртоқлар эди. Бошқа аъзолар орасида Била Кун, Буденний, Догодов, Лазувский, Симашко, Думбол ва Уншлихт каби улкан номлар учрайди. Мана бунинг ўз-

гинаси ҳам бу кун Мейерхулд тиётрининг аҳамиятини кўрсатишга етади. Тўйга қадар бир коллектив ҳолда ишлаб келган бу тиётр, тўйдан сўнг ҳукумат қарамонига ўтти ва «Мейерхулд номига ҳукумат тиётри» деб аталди.

Бу тиётрнинг ўз бошига мустақил бир муассаса бўлиб ишлаши, 1922 йилдан бошланади. 1922 ва 23-йил тиётр фаслида у аввал «Мейерхулд тиётри» бўлиб, сўнг-ра «Мейерхулд номига тиётр» бўлиб ишлайди. Унгача бу тиётр бир неча муассасага аралашиб чиққан: 1920 йилнинг ноябр ойидан 21-йилнинг ёзларигача, бу тиётрнинг туб кучлари, бошларида Мейерхулд бўлгани ҳолда «РСФСРнинг биринчи тиётри» да ишлайлар. У ерда «Тонг қизилликларни» (заря), «Мистерия Буфф», «Ёшлар союзи» деган нарсалар қўйилади. Буларнинг биринчиси балчиқли адиб ва шоир Верхорнники бўлиб, муъаср сармойдор жамиятдан бошқа бир олийроқ жамиятга кўчишни тасвир қилади. Унда синф кураши бир неча табақа орасида кўрсатилади. Иккинчиси рус футуристларидан машҳур Маяковскийнинг асари бўлиб, нариги (маънавий) оламларни эрмак қилади; ниҳоят учинчиси нўвежли адиб Ибсенники бўлиб, асримизнинг муаммоларига қоқилади. Бу асарларнинг ҳар бири ўша вақтда жамиятга ҳаяжонлар солгон, уни силкиткан нарсалардир.

Мейерхулд ўша тиётрда вақтида эдиким, «тиётрда ўктабр» шиорини майдонга отти. Унинг ғайрати ва ташаббуси биландирким, ўша тиётрда янги асослар амалга қўйилди. Бу янги асосларнинг бири «Тиётр санъати ҳам сиёсатдан холи эмас»дир. Қандай бўлса ҳам бир синфнинг манфаатига хизмат этганини даъво қилар, шу учун ўзи ҳам мамлакат тизгинини қўлга олгон тумоёқ синфига хизмат этарди. Бу мафкура масаласидир. Яна бир янги асос саҳнанинг тузилишига оид бўлиб, саҳна майдонининг чиройлиқ қилиб ясатилишига қарши саҳнада энг оддий муйимлардан энг осон ва арзон шакллар уюшдиришга тиришарди. Бу ҳам, албатта, «сиёсатдан холи эмас», негаким, бу содда саҳна содда халқ учун, содда халқ эса — тумоёқлар эди.

Бино етишмаслиги орқасида у тиётр бурунги Низлубин тиётри билан бирга қўшилиб «Актёр тиётри» га айланди. Уша тиётрда қўйилиб жуда катта муваффақият қозонгон «Великодушный рогоносец» томошаси, «Актёр тиётри» қурулмасдан бурун биринчи «РСФСР тиётри» билан юқори режессўр курслари томонидан бир-

ликда тайёрлангон эди. Мейерхулднинг иккинчи асоси (саҳнани содалаштириш), ўша вақтда авжига чиққон эди: унинг ўз гапига қарагонда юқорида айтилгон асарнинг қўйилиши фақат 200 сўмгагина тушган (таъкид Чўлпонники — У. С.)

Ўзига ҳамма вақт янги йўллар ақтаргон бир ерда тўхтамагон, «тиниб ўлмас» Мейерхулд ва унинг тўдаси Низлубин тўдаси билан чиқиша олмас эди. Ҳам шундай бўлди-да: илгари иккови орасида кураш кетди, сўнгра узилишишга мажбур бўлдилар. «Актёр тиётри» тамоман Мейерхулд қўлига қолди.

Ундан кейин «Актёр тиётри» деганимиз «Гитис тиётри»¹ га айланди.

Унда ҳам икки тўда ўйнади: бири Мейерхулдники, яна бири «тажриба қаҳрамонлик тиётри». Бу иккала тўданинг курашиши натижасида сўнги тўда йўқ ўлди ва 1922 нчи йилда «Мейерхулд тиётри» деган мустақил бир тиётр ташкил қилинди.

Ўзининг ўша йўли билан Мейерхулд тиётри ҳозирга-ча юриб келди. Албатта, бу орада чайқалишлар бўлмади эмас, бўлди, лекин уларнинг моҳиятидан гапирмакчи бўлсак, китоблар ёзишга тўғри келадиким, унга бизнинг кучимиз ҳам ҳали ҳозирга етмайди.

Бу орада Мейерхулд тиётри «Муалим бубус», «Д. Е.» (бер оврупони!), «Мандат», «Ер кўнди», «Юр, Хитой» каби ҳар жиҳатдан янги ва муъаср нарсалар берди: қадимги Островскийнинг «Ўрмон»и билан Гоголнинг «Терговчи» сини янгилаб астар-аврасини ағдариб қўйди. «Ўрмон» да унча қилу қол қўзғалди. Қўйилғони (га) бир ярим ой бўлғони ҳолда, ҳали ҳам мақташ ва сўкишлар тўхтағони йўқ. «Терговчи» га баҳо беришда Маскав билан Ленинград танқидчилари иккига бўлидилар. Маскав сўқади, Ленинград мақтайди. Бу сўкиш ва мақташлар тўғрисида гапирмак учун ҳам яна айрим мақолалар ёзиш керак. Шунинг учун қисқа қилиб шунигина айтамиким, Маскав мунаққидлари Мейерхулдни «ўнглашиб кетишда» айблайлар, Ленинград мунаққидлари эса Мейерхулднинг терговчисидан Гоголнинг чин руҳини топалар ва янги ҳеч ким тополмагон нарсалар топилғонини даъво қилалар. Чинакам, «Терговчи» билан «Великодушный рогоносец» орасида шакл жиҳатдан жуда катта фарқ бор. Сўнги нарсани 200 сўмга тайёр бўлгон деб ўтган эдик. «Терговчи» нинг саҳна жиҳоз-

¹ Гитис — давлат тиётр санъати билим юрғи (изоҳ Чўлпонники).

ларига бир неча минг сўм кетган десак хато қилмай-миз. Қийимлар ҳаммаси тоза нарсадан, хотин кийим-лари ҳаммаси инак, бошқа жиҳозлар ҳам киноларники қадар бой.

Мейерхулд тиётрида бу чоққача парда, декоратсия ва сахна олди фанорлари бўлмас эди. «Терговчи» да парда деворга айланган Равот дарвозалар..

Ўйинларда «От ўйини» (сирк) ва кинопинг кўб таъсири бўлгон бу тиётр гапнинг қисқаси, теваарак-атрофни энг кўб машғул қилаётқон бир санъат муассасидир. Бу тўғрида бир эмас, кўб, кўб маротаба сўз қилишга тўғри келар — ҳозир сўзни тамом қилмасдан бурун Мейерхулд тиётрининг бизга таъсиридан икки оғиз сўзлаб ўтай:

Бу тиётрнинг соддалиги биз учун керак, кўбчиликка яқин келиши — яна биз учун лозим. Бизнинг халқ тиётрлари унсурларидан баъзилари бу тиётрда бор. Шу учун бизнинг янги тиётримиз ҳам бундан қочиб қутул-олмайди ва қочмоқчи ҳам эмас, албатта. Балки, Маскав драм истудияси бу йўлда биринчи қадамни қўйди: ўткан йил Маскав истудиясида Мейерхулдчилардан ўртоқ Свердловнинг таълими билан «Қоровул ўйқуси» деган бир сўзсиз ўйин тайёрлангон эди. Энди, бу йил эса «Пул ундириш» деган бир кулги асар тайёрланиб тура-дир.

«СЎЗ, СЎЗ, СЎЗ!»

Қлассиқ фожианависликиннинг энг улуғ кишиси, оламшумул театру муҳаррири Шекспир энг юксак асари бўлгон «Ҳамлет» да бош қаҳрамоннинг тили билан юқоридаги жумлани айтдиради. Чинакам, у доҳининг ҳамма асарлари гаплашиш (диялуг) нинг, умуман, сўз санъатининг қлассиқ — энг мукамал нусҳасидур. Ўртоғимиз бўлгон рус сахнаси ҳам бир замонларлар сўз бо-бида энг, улуғ кучларни етиштирди. Шчепкин, Мочалуф, Садовскийлар («Кичкина театру»нинг сутунлари) ўз вақтида томошачини сўз билан ўзларига банд эткан кишилар эди. Шекспирнинг сўз нусҳаси бўлгон асарлари ўшаларнинг тилларида жонланиб, зални сескан-тирди. Ҳозир ҳам «Биринчи бадий театру»нинг Качалуф, Москвинлари, собиқ «Кўриш» театрусининг Бюментал—Тамаринаси бадий сўзнинг катта эранларидурлар.

Сўнгги йилларда театрчилик санъати тажриба (экс-

перемент) кўчаларига кўпрак уриб кетиб, сўзни (ва шу сабабли актёрни ҳам) орқадароқ қолдириб келди. Бу нарса «режиссер тажрибачилиги») (яъни режиссернинг тажрибалари учун кенгроқ майдон қўйиш) йўлини тутқон янги театрулардагина эмас, сўзни ўзларининг «кўз қаролари» қилиб олгон эски театруларда («Кичкина театру» кабиларда) ҳам кўрилди.

Театручилик санъатида актёрларга аҳамият бермаслик ўша санъатни — бир бутун ҳолда олғонда анча паслатмақда экани сўнг вақтларда тушунила бошланди. Шу учун эдиким, театру маҳфилларида (теварагларинда) «актерга қайтайлик» деган шиор яна айтила бошланди. Актёрга аҳамият бериш демак, сўзга аҳамият бериш демакдур. Актёр, театру санъатининг актери ҳар қандай наркилий (конструктив) саҳнада ҳам сўзлайди, гапиради; чирайлик сўз чирайлик қилиниб гапирилса, томошанинг таъсири бўлмаёй иложи йўқ. Шу учундирким, сўнг вақтларда Маскав театру матбуотида сўз санъати хусусида хос боблар очилиб, сўз билгичларининг фикрлари кўпчилик ўртасига ташлана бошлади. Шу учундирким, «Қироатчилар театруси» (театр чтеца) нинг тарқалғони, Гулидова қўл остидаги сўз санъати труппасининг йўқ бўлиб борғони, уста қироатчи Цветаевнинг кўринмай ётқонини ёза бошладилар. Шу учун ишчи мухбирлар «Қулубларга бадний қироат берингиз!» деб ҳамма томондан талаб қила бошладилар. Демак, бу масъала қизил Маскавда, бизга керакли санъатнинг у буюк марказида жиддий ва қизғин суратда пишитила бошланди.

Бизнинг ўзбек янги театрусида, ҳали эндигина «тептаоя, олтин соя» қилиб келаётқон ёш труппамизда, ўзининг ёшига қараб албатта, ҳали кўб етишмасликлар борлиғи маълум. Бизда ҳали тугал маънисин билан маданий актёр ҳам йўқ. Лекин, шу билан бирга, букунги Ўзбек Давлат труппасининг тан ҳаракатлари бобидан анча ўсганини труппадаги баъзи бир актер йигит ва қизларимизнинг ўюн хусусида (ёлғиз ўюн хусусида) маданий поғоналарнинг анча юқорисида турғонини севинч билан айтиб ўтишга тўғри келади. Ҳатто, баъзи бир урфий ва тетик (типичный) рўлларда яхши ўйнағучиларнинг яхшигина сўзлари ҳам бор. Баъзан кўб яхши сўзлаган актёрлар ва кўб яхши сўзланган сўзлар бўлади. Лекин актёрнинг ўюн ҳунарига қарағонда сўз ҳунари, албатта ва албатта, заиф, хом. Ҳатто, тўппатўғри сўзни ҳам дудилиб, ялмаб, англашилмас қилиб

айтадурғонларимиз бор. Бу кўб томошаларнинг (театру томошасининг асосан сўз устига қурулғонини эътиборга олсак) томошачиға тугал бориб етмаслигига: томошачида тўла таъсир ҳосил бўлмаслиғига, томошанин бадний қисмини анча пастлатишка сабаб бўлади. Узбек Давлат труппасининг янгиланган раҳбарлари кўбдан бери «мана мен!» деб ўзини кўрсатиб келган бу камчиликнинг дафъига жиддий чора топмоқлари лозим. Гўзал ва усталарча ўйнағон актёр, гўзал ва усталарча гапиришни ҳам билсин. Шундай бўлғонда ўюн билан сўз бирлашиб томошани тўлатади. Иккинчи томондан канцертларимизда ҳадеб чолғи билан ашула ва рақс гулламасдан, яхши, таъсирли декламациялар ҳам туғилади: Ш. Сулаймон ўртоғимизнинг «минбар адабиёти» уста ижрочиларға эга бўлади. У вақтда ижтимоий мазмун ва мафҳумга ўжарлик билан бўйин эгидиган куйлар (айниқса, «мақомлар») ўрниға ижтимоий мазмунни «жон» деб қабул қиладиғон бир бадний йўл очилади. Шундай бўлғонда, ёш шоирларимизнинг ўтли хитобларини ишчи-деҳқон оммасига яна оловли тиллар билан, чирайлик ва сингатурғон қилиб берилади. Бу зарур тавсия. Узбек Давлат труппаси раҳбарларигагина хос бўлмасдан, маориф комиссарлигимизга ҳам оиддур. Маориф камисарлиги бу тавсиядан баъзи мактабларга бадний қироат дарслари киргизиш лузумини англасин.

Меҳнаткаш оммасига 11 йил орасида хос мактаб очмасдан турмуш ва кураш мактабида ўткур нотиклар ва солмоқ маърузачилар етказиб бердик, энди мактаб ва тарбия йўли билан чирайлик сўзларни чирайлик қилиб ўқийтурғон қироатчилар, хатиблар етказиб берайлик.

ТЕАТРУ ТАНҚИДЛАРИГА АҲАМИЯТ

Бизнинг чинакам театрумиз қурилиш арафасида бўлса ҳам, бу кунга етгунча хийла мазгиллар отдиқ. Орқамизда тахминан 12—13 йиллик ҳаваскорлик йўли қолди. Чин маъноси билан театрумиз эмас, саҳна билан ошнолиғимиз бошланғичликдан чиқди. Шу учундирким, театрумизға энди жиддий талаблар берилиб, муҳим вазифалар юклатила бошлади. Демак биз — саҳнада (қайтариб айтаман: саҳнада!) анча ўсдик.

Фақат, танқид жиҳатимиз, театрумиз билан бирга

бора олмай ётибдир. Танқидчиларимиз нима учундир, театру санъатини яқиндан англаётмағон ҳолда майдонга чиқадириллар. Бунинг сабабини нимадан ақтарамиз? Менимча, саҳнамиз, унинг ўз ичига кирганлар томонидан зўр ғайрат билан илгари олиб борилмоқда; ўша саҳна хизматчиларининг фаолияти билан юксалтирилмакдадир. Аммо, саҳна аҳли, саҳнани севганлар ва севдим деганлар ўйин ўйналғон куни бир томошачи қаторида залга кириб ўлтириб, ўйин битгач ўша кунлик таассуротни кўтариб мубоҳаса йўли билан уйга қайтадилар. Эрта билан ухлаб турғонларида кечаги таассуротларидан ҳеч нарса қолмайдир. Чунки улар ўз ишларига кетадилар. Баъзи бир саҳна аҳли ёки «санъат муҳиблари» текин-белат (кантрамарка) олиш учунгина санъатга севги баслайдилар. Бу ярамас жараён ҳатто, тушунчали йигитларимизни ҳам таассуфга қарши, ҳануз ўз оқишига солиб кетмоқдадир.

Мақсаддан жиндак узоқлашдик. Мен демак истайманким, театру танқидчилари ҳам ҳалиги «муҳиблар» ва аҳллар орасидан чиқадирил, шу учун танқидимиз ўйимиздан кейинга қолиб борадирил. Танқидни, бошқа бир таъбир билан айтсак, яланг «рўбару келган» (случайный) кишилар ёзалар. Табиий бундан саҳнанинг юксалиш ва тузилишига фойда эмас, зараргина келадирил.

«Зарафшон»нинг 425 нчи сонида «Сургун» пиесасининг танқиди босилғон. У, менимча, танқид эмас, оддий бир томошачининг санъатдан йироқ таассуротидан иборатдирил.

«Қўлини ундай қилмади, мундай қилди» деган танқидлар... «Теразанинг синиши чиройлик бўлди» деган таҳсинлар... 7—8 йил бурун келишса — келишарди. Бу кун ўйналғон асарнинг руҳини очиб ташлаш керак. Бу кун қўйишдағи асосий камчиликларни кўрсатиш керак. Бу кун ўйновчининг тубли хато ва фазилатларини кўрсатиш керак. Бу кун, ниҳоят, тамойил (уклон) ларни очиб бериб, йўл-йўруқ кўрсатиш керак. Йўл-йўруқ кўрсатиш ҳам, яна, аъзо-баданни қимирлатишга оид бўлмасдан, умумий асосларда бўлмоғи керак. У, қўл-оёқ қимирлатиш масалалари режисур ва ўйновчининг ишидирил. «Оҳ!» «Ўлдим!» «Қуйдим, ёндим!» деганда мутлоқ кўкракни ушлаш керак эмас; шундай қилмағон ўйновчини айблаш танқид эмасдирил. Режисур ва ўйнағувчи ҳар кимга ва ҳар онда ўзига, ўз шахсига ярашар қилиқ қилдиришга ихтиёрлидириллар. Бу қилиқ ва ҳаракатни ушлаб олиб ҳар қайда ва ҳар онда шуни

қила бериш «муҳрли» (штампованный) ҳаракат аталадирким, саҳна оламида ярамас фазилатлардандир.

Саҳна хизматчилари саҳна муҳиблари, саҳна аҳллари ва умуман санъат севганларнинг эътиборларини танқидимизнинг бу қизғинч аҳволига жалб қиламен.

ҚИЗИҚЛАР

Айтадиларки, бурун замонда бир хоннинг ўзига хос қизиғи бўлар экан. Бир кун хонга салом бергали кирганида у қизиқ билан хон ўртасида мана бундай бир сўзлашув бўлиб ўтган:

Хон — Хўш, фалончи қалайсан?

Қизиқ — Отдек, тақсир.

Хон (кулиб) — Отдекми, итдекми?

Қизиқ — Бўлмаса, сояи давлатларида итдек...

Хон (жиддий) — Нимага, бўлмаса, илгари «Отдек» дер эдинг?

Қизиқ — Унда, тақсир сояи давлатингиз бошимизга етмаган эди.

Буни нақл қилувчилар ундан нарисини, яъни шу жавобдан кейин бечора қизиқнинг боши омон қолғонми, ё дарҳол танидан жудо қилинганми — буни айтмайдилар. Одатда, сарой можароларини кўпрақ саройнинг хос тарихчилари — «воқеанавислар» ёзар эдилар. Уларнинг кўпчилиги қуруқ мақтовчидан иборат бўлган эса ҳаммамизга маълум. Бир саройнинг разолатларини фақат иккинчи саройнинг воқеанависи журъат қилиб ёза оларди. Подшоҳларга тил текиза олмоқ, уларни ҳақ ва ҳақиқат устида бир оз танқид қила билмак учун Фирдавсий ва Фузулий каби саройдан йироқ турган ва юксак шоирлик мақомига эришган кишилар керак эди.¹ Тарихда бундай сиймолар кам учрайди.

Сарой воқеанавислари жим қолғон бўлсаларда, юқоридаги жавобни берган қизиқнинг хон ҳазратдан ҳар ҳолда сийлов олмагани ўз-ўзидан маълум. Бундай нозик пайтларда жим қолишнинг ўзи ҳам кўп нарсани билдиради. Халқнинг ўзи — «индамаганим — нима деганим» демаганми, ахир?

Подшоҳлар султонлар, хонлар ва бекларнинг қамчиларидан қон томган замонларда халқ кўпчилиги ўз дардини бир юлғун бачкисига ҳам айта олмаган даврларда (бу хусусда маълум бир ҳикоя бор эмасми —

¹. Фирдавсийнинг султон Ғазнавийга ёзган ҳажви, Фузулуйнинг Нишончи подшога ёзган хати.

«Подшоҳнинг боши кал экан»), халқнинг оғир аҳволини, мамлакатнинг қора кунларини, кўпчилик фуқаронинг дард ва ҳасратларини биронта сарой ёки халқ қизиғи чиқиб, «ҳазил» йўли билан едириб юборарди. Катта-катта издиҳомларда, йиллик сайилларда неча кеча-кундузлик тўйларда сўз қилатурган қизиқлар неча мингларча халқнинг жуда зўр мароқ билан ўзларига тикилиб турганини кўрганларидан кейин жамиятнинг фэйзи билан дадилланиб, мамлакатнинг катталарини, беклар, ҳокимлар, қозилар, раислар, муҳрдорлар ва ҳатто хонларнинг ўзларини танқид қилиб ташлар эдилар. Натижада баъзиларининг боши кетиб, баъзи бирлари оқ уйлик (бадарға) қилиниб, бир хиллари эса бошқа мамлакатларга қочиб хонавайрон бўлардилар. Фақат уларнинг оғизларидан чиққан буюк ҳақиқатлар, ҳақиқатгўй шоирларнинг ўлмас асарлари каби халқ кўнглига ёзилиб қоларди ва мучаллардан мучалларга ўтарди. Фақат шоирларнинг асарлари қоғоз бетига битилгани учун шу кунгача сақланиб қолгани ҳолда, у қизиқлар айтган ҳақиқатлар, тилдан-тилга кўчаркан, юз йилларнинг узун йиллари ичида ўчиб, йўқ бўлиб кетганлар.

Яқин Шарқнинг муштарак хазинаси демак мумкин бўлган Насриддин афанди шу улуғ эранларнинг устози эмасми? У ҳам шу «қизиқ» деган шарафли ном остига кирди. Қизиқликни шариятга хилоф деб, уни паст пояга туширганлар — паст пояли руҳонийлардан бошқалар эмасмиди! Ҳали ўрганилмаган, текширилмаган ва очилмаган, феодализм даврига оид тарихимизда катта ҳақиқатгўй қизиқлар кўп бўлиши керак. Эзилган, жабр ва зулм остида инграган халқнинг кўнгил очишга, хурсанд бўлишга, ўйнаш-кулиш ва яйрашга бўлган табиий ва кучлик майли, руҳоний жандармаларининг сунъий тўсқинликларини емириб ўтган ана ўша кучли майл, ана ўша катта талаб ўзига яраша катта устозлар етиштирган. Фольклор адабиётини яхшигина текшираётган илмий марказларимиз у адабиётнинг мана шу муҳим қисмига ҳам керагича аҳамият берсалар кўп қиммат нарсалар қазиб чиқарилажак бир қанча кулки хазиналарига эга бўлажақмиз.

Бурун ўтган улкан қизиқларни, шу топда ҳаёт бў-

либ, кенг оммани кулдириб келган катта ва кичик қизиқларни бир оз сўроштирдим.

Худоёр даврининг машҳур қизиқларидан бўлган Нормат «оғзи катта» билан Абдулазиздан нарисини ҳеч ким билмайди. Улардан кейин ҳозирги Юсуфжон ака (Марғилон) нинг устози бўлган Матҳолиқ қизиқ келади, унинг тўғрисида Юсуфжон акадан маълумот олиш мумкин. Балки Юсуфжон ундан наридагилар тўғрисида ҳам маълумот бера олар. Ҳар ҳолда битта-яримта манбаларнинг борлигини ғанимат билиб бирон нарса олиб қолиш керак эди. Бу ҳам илмий текшириш муассасаларимиз бўйнига тушатурғон вазифа.

Матҳолиқ қизиқ ўлим тўшагида ётади: аҳволи оғир; кўп. Бу одам ўлар ҳолатида ҳам қизиқчилигини қўймаган. Бу тўғрида мана бундай бир латифа нақл этадилар:

Матҳолиқ қизиқ ўлим тўшагида ётади: аҳволи оғир; нафасдан нафасга унинг узилишини кутадилар. Шунда Юсуфжон бошлайди:

— Уста, шунақа қилиб сафарга бел боғладингиз, шекилли. У дунёни кўп узоқ дейдилар, чарчамасдан, қийналмасдангина етиб олинг-да, ишқилиб... саломат бориб олсангиз, биздан илгари кетганларга — Нормат «оғзи катта», Абдулазиз қизиқларга салом айтиб қўясиз-да?..

— Ҳа, саломингни ҳам айтаман. «Ҳеч эси кирмади шу Юсуфнинг, нафаси борган сари музлайди», деб жиндек мақтовингни ҳам қилиб бераман.

— У дунёда ҳам одам сероб дейди. Маъракаларда сўз қилиб, у ерлардагиларни ҳам кулдуриб турарсиз?

— Ҳа, маъракани бор-йўғини ўша ерда қурамиз-да!

— У ернинг одамлари бу ерларникидан саҳийроқ, дейди. Ишларингиз тарақлаб, қўлингизга кўп-кўп пул тушса бизга ҳам оз-оз узатиб турасиз-да?!

— Ҳа, албатта, қўяманми? Бозор чаққон бўлиб кетса, бир энлик хат ёзиб ўзингни ҳам олдириб кетаман».

Улаётиб ҳам қизиқчилигини қўймаган бу одамларнинг тирик вақтларида кўпчиликнинг руҳий аҳволига қандай таъсир ижро қилганлари ўз-ўзидан кўруниб туради.

Юсуфжон ҳали ҳаёт. Бугун Риштон районида ишлаб туради. Уни бутун Фарғонада билмаган одам йўқ. Тошкент, Самарқанд Бухорода ҳам унинг шуҳрати бор. Қизиқчилигидан ташқари ҳамма куйларимизни яхши билган, қуйларимизнинг чолғу қисмидаги усул (зарб)...

лар хусусида ва ҳам миллий рақсада устоз саналган бу одам, ўзининг эски репертуари билан колхозчи оммани ҳали ҳам кулдуриб келади. Унинг босмачилар, уларнинг катта-катта қўрбошилари, шаҳарма-шаҳар қатнай-дурган савдогарлари тўғрисидаги латифалари ҳали ҳам тилдан тилга ўтиб юради. Юсуфжон аканинг ҳаётида ундан фойдаланиш (қизиқлиқ тарихига оид материаллар олиш, рақс ва чолғу усулларини ўрганиш, ёзиб қолиш) керак эди.

Қўқонда машҳур аксиячилар (Юнус ва бошқалар) Комил қори деган бир қизиқ, унинг ёнида яна шериклари бор (бурунроқ ўтганлар Нормат ва Шаматлар).

Марғилонда Юсуфжон акадан ташқари Мамажон махсум, Сулаймон қори, Усмон қори деган қизиқлар, Жалил бўқоқ, Мамажон қовоқ, Мамат бобо деган азкиячилар бор.

Андижонда Ориф гармончи билан унинг шериклари.

Хоразмда бурун ўтганлардан Болта қизиқ, Бобо тўқ-тўқ, ҳозиргилардан Юсуф ва Қурбонбой Шаллама-лар, Авазбобо. Бу сўнгииси ҳозир шуҳрат чиқарган қизиқлардан.

Наманганда Мирзараҳим сурбет деган бир дурадгор кўп мажлисларни обод қилиб юради.

Тошкентда Қарим қизиқни билмаган ким бор? Унинг анча бой репертуари бор. Бу одам рус клоунларидан энг машҳурларини кўрган, бир қадар уларнинг таъсирига тушган. Унинг биринчи дафъа майдонга чиқиши 1905—1906 йилларда, 30 йилдан бери сирк оламида ишлайди. Ёлғиз қизиқчи эмас, яхши муаллақчи, от ўйнатувчи, унинг хотини ўзига партнер бўлиб ўйнайди.

Бурунроқ Тошкентда Абдулла фонусчи, Саид Аҳмад азкия, Саид Аҳмад дуккибош, Ғозибек деганлар бор эди. Булардан баъзилари бутун Ўзбекистонга танилган кишилар. Бу азкиячиларнинг пири (устози) Азкиябий деган одам, унинг доимий шериги Исмат азкия, булар, бир-бирларига назм йўли билан тегишардилар. Азкиячилик бир вақтлар жуда авж олган санъат эди. Бу кунги Текстилькомбинатнинг бозорчаси бўлиб турган жой илгарин «Азкия» дейиларди.

Ака Бухорий деган бир қизиқ қанчадан бери Икромов паркида халқни кулдириб келади. Республика колхозларида қанча қизиқ азкиячи, пайровчи, чандувчи йиғитлар бор.

Шулар ҳаммаси, санъат ишига раҳбарлик қилатурган идораларнинг диққат ва эътиборларидан йироқда,

Ўз бошларига халқни кулдириб келадилар. Кенг омма сиркни яхши кўради; сирк қизиқларини, умуман қизиқларнинг ўюнларини севади. Бизнинг санъат идоралари, театр раҳбарликлари, ёзувчи, шоир ва бошқа санъаткорларимиз эса шу чоққача кенг омманинг эҳтиёжига хизмат этатурган қизиқлиқ санъатини ҳеч бир қарамай, у муҳим санъатни писанд қилмай, назарларига илмай келдилар. Қизиқларимизнинг ҳаммасида кўрилган репертуар қаҳатчилиғи, даққионусдан қолган қизиқлиқларнинг ҳадеб қайтарила бериши, қизиқлик репертуарига мазмунлар кирмаслиги — ёлғиз қизиқларнинг айбими?

Масала фақат текшириш ва тарихга материал олиш устида эмас, бизда кундан-кун гуллаб келаётган, ҳар ерда мақталган, ўзини кўрсатган, Шекспир асарларини қўйиш даражасига эришган театр бор. Унинг озиғи фақат классик ва замона асарларидан, таржималардан иборат бўлиб қолса, тўғри келмас.

Қозоқ театрининг катта муваффақияти, ундан аввал Украина коллективи қозонган ғалабанинг асоси — халқ ижодига суянганида эди, аччиғ бўлса ҳам ҳақиқат шундаки, биз бу жиҳатга театр ишларимизда ҳозиргача кўп аҳамият бермадик.

Халқ қизиқларини ўрганиш — театримизнинг комедиячилик томони учун катта озиқ беради. Бунни кеч бўлса ҳам иқрор қилиб, шунга яраша тадбирлар кўрайлик. Ҳамзанинг¹ илмий лабораториясига биронта қизиқнинг қадам қўйгани маълумми? Биз билмаймиз.

Қизиқлар, ҳозир кулишга ва яйрашга эришган халқ учун янада керакли кишилар. Уларни, уларнинг асарларини, уларнинг оммавий ва янги ижодларини ёлғиз сайиллар, тўйлар ва очиқ майдонлардагина эмас, опера, драм, комедия саҳналарида ҳам кўрмак истаймиз.

УКРАИНА БАНДУРАЧИЛАРИ

Халқ санъатнинг ривожланиш тимсоли. Бизнинг сеvimли мамлакатимизда ингичка санъат ишларига бошқача аҳамият берилмоқда. Нариги дунёда — капиталистик ғарбда — ингичка бир нарса йўқ бўлган бир даврда, санъатнинг биздаги бу азиялиги кўп нарсаларни англатиб туради. Бизда кундан-кун ўсаётган ингичка санъат, айниқса, сўнг вақтларда жуда ажиб ва гўзал

¹. Ҳамзи номидаги драма театри назарда тутилмоқда.

товушлар бермоқда, яъни биринчидан, у — ўз ижоди учун халқдан ва халқ адабиётидан руҳ ва озиқ олмоқда; иккинчидан — қуруқ шаклчилик ўйинларидан қутулиб бормоқда учинчидан — мамлакатнинг кенг қучоғида яшовчи турли-туман халқларнинг санъатларини у халқларнинг бир-бирига кўрсатиш йўли билан, интернатсионал тарбия жиҳатидан катта ижобий рўл ўйнамоқда.

Бутуниттифоқ халқ комиссарлари совети қошида, шу билан бирга миллий республикаларнинг халқ комиссарлар советлари олдида, санъат ишларига қарайтургон алоҳида қўмита тузилгандан кейин, ҳалиги учинчи жиҳат, яъни миллатларнинг санъатларини уларнинг бир-бирларига кўрсатишга алоҳида аҳамият берила бошлади. Бу йўлда Бутуниттифоқ халқ комиссарлари қошидаги санъат қўмитасининг ташаббуси айниқса махтарлиқдир. Яқиндагина Маскавда бўлиб ўткан Қозоғистон санъати ўн кунлиги, Қозоғистон чолғи театрининг Маскавдаги муваффақиятлари, чолғи театрининг томошаларига ўртоқ Сталин бошлиқ бутун партия ва ҳукумат раҳбарларининг келиб туриши, қозоқ санъати арбобларининг олий нишонлар билан мукофотланиши — булар ҳаммаси юқорида айтилган вазиятни тасвирлайди. Қозоғистон ўн кунлигидан бурун Маскавга Украина опера театри келиб, катта муваффақиятлар билан Украина совет санъатининг ютуқларини кўрсатиб кетган эди. Масков академик бадий театрининг бу ёз Украина советлар республикасининг маркази бўлган Киев шаҳарига бориб томошалар бериши бу йил ҳар йилгидек оддий гастролчилик шаклидан чиқиб, катта бир тўй-томошага айланаётир. Театрнинг келишига бир ойдан кўпроқ вақт бор бўлса ҳам советлар Украинасининг янги ва гўзал маркази бадий театрни яхши қаршилаш учун жиддий ҳозирликларга киришган эди. 1937 йилда Маскавда Ўзбекистон ва Арманистон санъатларининг ўн кунликлари белгиланган.

Мана шундай гўзал ва катта ташаббуслар чоғида, Украина давлат копелласи (чолғи тўдаси) нинг Тошкентга келиб концертлар бериши жуда вақтида бўлган ва унумли бир ишдир. Бу концертларни ташкил этган Қизил қўшин уйи мудирлигидир.

Бир замонлар Пўлша ҳукмдорлари, ундан кейин Русия чорлиги томонидан, яна бир томондан ўз бойлари ва мулкдорлари томонидан ҳар тарафлама жабр-зулм кўриб келган Украина халқининг шу узун қуллик йил-

лари орасида яратган адабиёти, куйлари, чолғиси жуда бойдир. Маскавда катта муваффақият билан кўрсатилган икки чолғили асар, асосан халқ ижоди устига қурьлган нарсалар эди. У асарларнинг Украинанинг ўзидаги муваффақияти яна ҳам каттадир.

Шаҳримизга келган копелла ўша кенг ва бой чолғи санъатининг бир шаклини, бир бўлагини кўрсатади. Тўдада энг кўп ва асосий асбоб «бандура» (мандўлин) шаклида бир асбобдир. Фақат бунинг овози нозик, таъсирли ва ёқимлидир. Тўдада бандурадан бошқа асбоблар ҳам бор (чилдирма, чанг, симболи ва бошқалар) бандура билан бирга туб рўлни мукамал хор, чолғи ва ёлғиз ашулаларнинг ҳаммаси музика билимининг талабига кўра яхшилаб ишланган. Шу учун хорларнинг овози бир хилда ва тўлдируғи эмас: ҳар хил тобиш беради. Тўдада яхши овозли ашулачилар бор. Програмадаги куйларнинг ҳаммаси деярлик халқ куйлари. Орада «Виножок» аталган уч куйли шўх, қувноқ ўйин мақомлари бор. Булар, бутун томоша залини ҳаракатга келтирадilar. Куйлар орасида Украина куйларидан бошқа, рус куйлари ҳам бор. (Қизил қўшинда айтилатурғон «Прямур» қўшиғи) Украинанинг машҳур тарихий қаҳрамони «Манелуқ»нинг қўшиғи томошачини эски замонларга, Украинанинг поплар (мулкдорлар) қўл остида эзилган даврларига олиб кетади. Бундай мунгли, ғамли куйлар прўграмминг бошига қўйилғон. Прўграм секин-секин қувноқ куйларга ўтади.

Биз, қўшни совет республикалари халқларининг санъатлари билан кўпрак танишув кераклигини тегишли уюшмалар эсига солиб ўтамиз.

ПОРТРЕТЛАР

МИРЗО УЛУҒБЕК

Илми ҳайъат тарихида Туркистоннинг шарафли бир мавжи бордур.

Милоднинг 1420 йилида машҳур Амр Темурнинг набираси Мирзо Улуғбек илми ҳайъатга бўлгон кучли муҳаббати орқасида Самарқанд шаҳрида бир расадхона бино қилдиргон эди. У вақтдан бери орада 400 йилча вақт ўтуб ерлар тагида кўмулуб кетган у расадхонани мундан 10 йиллар бурун Самарқандли мусташриқ Вяткин топуб ковлатган эди. Бу расадхона—мармардан ясалгон зўр бир бинодан иборат эди. У ерда бизнинг Туркистон ўғли Мирзо Улуғбек дунёнинг ҳар тарафидан тўплаб олгон олим йўлдошлари билан зўр бериб ишлаган эди.

Мирзо Улуғбек томонидан тузилган битта «Юлдузлар жадвали» бор. Бу жадвалда ўша вақтда маълум бўлгон юлдузлар жуда очиқ таъриф қилинадур. У жадвал машҳур юнон ҳайъат олими Хиппорих вақтидан бери тузулган биргина жадвал, деб ҳисобланадур.

Туркистон халқи айниқса биз тубжой халқ, ўзимизнинг шу олим кишимизни сира эсга олмаймиз. Унинг исмига биргина, кичкина бўлса ҳам хотира нишона йўқ. Шаҳарларда очилгон мактаблар билангина у улуғ олимни тақдир қилдиқ, деб айта олмаймиз. Сира, сира айта олмаймиз.

Тошканд расадхонаси ҳозир бир ишга қадам қўйди. Гирмониядаги Насийс корхонасига буюриб, катта бир телескўп (расадхона дурбини) ясатдирмоқчи ва у дурбинни Тошканд расадхонасига ўрнатуб, унга «Мирзо Улуғбек дурбини» деб ном қўймоқчи. Бу дурбин бир Туркистондағина эмас балки бутун дунёда бирдан бир

катта дурбин бўладур. Нимагаким, бундоқ зўрликда ва бу ўткурликдаги дурбин фақат Амриқодагина бордур. Қорхоначи билан сўзлашилган. Дурбин олгун ҳисоби билан 96000 сўмга тушадур. Бу пулдан 40000 сўми пишаки берилса, дурбин 2—2,5 йилда тайёр бўлиб келадур.

Ташаббус бошлангон. Иш, фақат шу пулни йиғишда қолгон. Пул ваъда қилгон идоралар ҳам бор. Биз умид қиламизким, Улуғбекнинг она юртида мундоқ хайрлик учун керак бўлгон пулни Туркистон ҳукумати ҳам, халқ ҳам қандоқ қилиб бўлса-да, тўлдуруб берар.

ТУРСУНОЙ САҲНАДА

«... баъзида алланимларни умид қилгон бўлсан киши, лекин бахтнинг шоҳи этаги сира тутқич бермайди...» («Икки бойга бир қарол» пиесасида Кларича — Турсуной сўзларидан»).

I

«Икки бойга бир қарол» пиесасида Кларича рўлини ҳар тўғрида яхши ва жонли қилиб ўйнагон Турсуной Кларичанинг шу аламли сўзларини сира таъсирли қилиб айта олмас эди. Бу қисқагина жумла, агар яхшилаб айтилганда, ўз тилагига эриша олмагон бир қизнинг оғир фожиасини ҳар қандай тош кўнгулларга ҳам сездира олади, ҳар қандай метин юракни ҳам бир қадар қалтирата олади. Аммо бу жумлани Турсуной ўйнагон Кларичадан эшитганлар неча марта эшитган бўлсалар ҳаммасида ҳам алам таъсири ололмадилар, жуда бўлса енгилгина бир кулиб қўйдилар... Бизнинг бу гапларимиздан Турсунойнинг ҳунарсизлигини англамоқчи бўлгонлар бор эса, шошмасинлар!

«Бир қарол» ни саҳнага қўйгон киши — режиссёр сўниб бораётгон Дарабек (феодал) оиласининг эрка ва нозли қизи «Кларича» га шундай бир табиат ва хулқ берган эдиким, унинг дунё-дунё алам ва изтироблари ҳам ҳеч кимда ҳеч қандай марҳамат сезгиси қўзғатмас эди. Демак, ўз муаллимининг шу мафҳумда берган рўлини шогирди Турсуной хўб яхши бажариб чиққан: шундай аламли бир жумлани айтган вақтида уни ҳеч ким қизгонмагон.

Зотан Турсунойнинг ўз табиати ва хулқи шу эди. Уни кўрган вақтларимда мен ҳаммавақт шоирнинг шу тўрт йўл байтини эслар эдим:

*Турмушнинг ўзисиз дея олмайман,
Чунки юзингизда доим жилмайиш,
Қайғи аламларни эрмак қиласиз,
Эҳтиёж қошида гўдак боласиз...*

Турсуной жуда жонли ва шўх бўлса-да, «турмушнинг ўзи» эмас эди, чунки у «донм кулиб ва жилмайиб» юрар эди, ҳолбуки турмуш ҳамма вақт ва ҳар ким учун «ўюнкулги» эмасдир; унда «эчкига жон қайғи, қассобга ёғ» деган ҳикмат ҳали ҳам бутун даҳшати билан ҳукм суриб келади. Дунёнинг ёлғиз олтидан биридагина эзилганлар эзганларга қарши қўзғолиб, ёруғ дунё тузиш йўлида иш бошладилар; жиддий, астойдил ва ҳаяжонли иш бошладилар, лекин дунёнинг олтидан беш ҳиссасида ҳалиги ҳикматни ҳақ деганлар ҳукм суриб келадилар, ҳукм! Мана шу учун «доим ўйин кулгидан бўшамоғон», ҳаммавақт «қайғи аламларни эрмак қилғон», эҳтиёжини сира писанд қилмағон, унинг олдида «гўдак бола» каби бепарво юрган Турсуной, албатта, турмушнинг ўзгинаси эмас эди.

Шу учун у турмушнинг ўзгинасини тўғри акс этдирган асар ва рўлларда муваффақ бўлмасдан ҳаммавақт жиддиятдан кулган нарсаларда муваффақ бўлиб келди.

2

Дарабек қизи Кларича турмушда, ҳақиқатда балки мунча енгил ва мунча эрка бўлмағондир. Юқоридаги жумлаларни у балки йиғлаб туриб гапиргандир. Лекин Кларича — Турсуной, уни бизга бошқача қилиб, у бой қизидан кулиб, уни эрмак қилиб кўрсатти. Турсунойнинг шўх ва ўйноқи табияти ҳам бунга катта ёрдам қилди. Турсуной Кларичасида бир умр эсдан чиқмайдурғон жойлар бор эдиким, билмайман, ёш саҳнамиз яна ўшандай бир тасвирни қачон кўра олади?

Ёш «номаҳрам» ва севилмаган бир эркак («Беатрича») билан ёлғиз бир уйда қолғон ва ота-онанинг ризолиги учун у билан хушчақчақ қилиб гаплашишга мажбур бўлғон Кларича (худди бизнинг ўзбек қизлари каби) бирдан қошидаги эркакнинг эркак эмас, хотин бўлғонини эшитади. Шунда Турсуной югуриб ўша эркак кийимлик хотиннинг ёнига боради, унинг хотин-эркаклигини билиш учун баъзи бир синашларни қилиб ўтказди: мўйлавини кўради, танларини сийпалаб қарайди,

Ўткур ва айни ҳолда ўйноқ-шўх кўзлари билан қарши-сидаги одамни бошдан-оёқ бир сузиб чиқади: сўнгра хотинлигини очиқ билдиратурғон бир ишни қилади — яъни уни қитиқлаб кўради, шунда иккаласи ҳам тамом хотинлар кулиши билан кулиб юборадилар... Шу билан қаршидаги эркакнинг хотинлиги аниқ билинади. Ана ўша синаш вақтида Турсуной енгил, юмшоқ ва худди ўзига махсус ҳаракатлар билан шундай ширин бир ўйни берар эдики, энди уни, билмадик, ким бера олади.

Сўнгра эркак қиёфатли хотин билан дўстлашади, қалинлашади, дарадлашади. У хотин мундан шу дўстлик ҳурматига бир ўпиш сўрайди, сўрағонда ҳам эркакларча эмас, хотинларча сўрайди.

— Келинг, битта ўпиб олай! — дейди. Шунда Кларичанинг бир уёлиши бор, оддий сўзлар билан айтилади:

— Йўқ мен уяламан...

Лекин шу оддий сўзга Турсуной шундай бир оҳанг берадики, у оддий сўз буткул танимаслик бир ҳолга келади ва хотин-қиз уялишларининг энг нозик бир онини жуда ширин қилиб кўрсатади.

Сўнгроқ Кларичанинг яна бир нозик ўйуни келади: у ўзининг асл севгилиси билан (ахмоқ ва телба Силвио билан!) бир уйда ёлғиз қолади. Боя «эркак қиёфали» бир одам билан хилватда бироз гаплашиб қўймадими? Ахмоқ куёв у одамнинг хотин бўлғонини билмайди, Кларича эса буни айта олмайди (чунки айтмасликка аҳд қилғон); шу учун куёв йигит ундан хафа, ўпкалаган, уни «Жиркангич хотин!» деб сўқади: бу унга:

— Мен сизни бутун кўнглим билан севаман! — десада, у бунга:

— Мен сизни бутун қалбим билан ёмон кўраман! — дейди.

Наҳоят, Кларича ахмоқ куёвини ўлим билан қўрқитмоқчи бўлади-да орада мана бу гап ўтади:

«Кларича: Агар шу ситамларингизни ташламасангиз, мен ўламан!

Силвио: Сизнинг хиёнатингизни кўргандан кўра ўлингизни кўрсам яхши.

Кларича: Бўлмаса мен сизни хурсанд қилишқа ярайман!

Силвио: «Жон» деб кўраман бу томошангизни...»

Шундан сўнг Кларича қилични қўлига олади ва ҳазилакамдан ўзини ўлдирмакчи бўлади. Ушанда Турсунойнинг жуда бебаҳо ҳаракатлари бор: қиличнинг ўткурми-йўқми эканини билмак учун унинг тиғига қўлини

тегизио кўради, шунда қўли тегар-тегмас қўрқиб тортиб олишлари ва қиличнинг учини эмас, соп томонини кўксига қўйғони ҳолда оғриқ, изтироб ва қийналишни ёлғиз юз ҳаракатлари билангина шунча очиқ ва гўзал кўрсатишлари, катта маҳоратнинг борлигини билдиради. Умуман, Кларича рўлида Турсуной жуда берилиб ўйнаб, унинг ичида эркин-эркин яшар эди. Шубҳасиз, у рўлга биздан янги кучлар чиқади, янги нарсалар беради, кўрсатади, лекин Турсунойнинг ўзига хос ҳаракатлари ўзи билан бирга кетган бўлади...

Адиб Фитратнинг содда, лекин қийматли бир асари бўлган «Арслон» да Турсуной кичкина бир рўлни ўйнар эди. Турсунойнинг қудрати ва қуввати ўша кичкина рўлни ҳам улканлар қаторига чиқарди, бир кўриниб ўтатургон Зайнабни бир умр унутилмас тасвирга айлан тирди.

Зайнаб — Мансурбойнинг катта хотини. Унинг устига Мансурбой Шарофат деганни олғон: энди унинг ҳам устига Тўлғон деган камбағал бир қизни олмоқчи бўлиб юради, Зайнаб эрининг бевафолиги ва занпарастлигига бир замонлар хўб ёниб-куйган бўлса керак, энди унинг рашк оловлари ўчган: у ўзи ҳам ўша қишлоқнинг имом домласи билан (дуо, эм, қайтарма ва ҳоказолар баҳонасида) ўйнашиб юради. Зайнаб билан домланини Зайнабга хос уйда базм қуришлари «Арслон»нинг энг гўзал ва қизиқ кўринишидир. Ҳар сафар диққат қиламан: халқ, томошачи ўша кўринишда доим яшайди, унга «жон» кириб туради. Ўша кўриниш қайта-қайта олқишланади. У олқишларнинг кўпи, шубҳасиз, Турсунойга бориб тегиши керак. Чунки у Зайнабда сўз оҳанги (интонация) билан ҳаракат (движение) дан бирлашган ажойиб, гўзал, янги ва асил ўйинлар беради. У ўйинлар режиссёр кўрсатган саҳна чизиқлари ичида Турсунойнинг ўз ижодлари, ўзи яратқон бадийалар эди. Унда Зайнабнинг бир сўзи бор, оддий сўз, хотин-қизнинг турмушидаги майда, лекин характерли сўзларидан:

— Бойингиз ҳам қурсин! Тутуриқсиз! Кунда бир хотин олиб нима қилар экан?

Бу сўзни Турсуной ўйнаган Зайнабнинг оғзидан бир марта эшитган киши яна қайтиб-қайтиб эшитмак истайди ва бундан сўнгги у сўзни айтадурғон Турсунойнинг

буткул йўқликка кетганини ўйласа, чинакам алам ва ҳасратлар ичида қолади. Турсуной у сўзга жуда ғалати бир сўз оҳанги бериб гапиргач, ўша гапнинг ўлчови билан ерга ўлтириб қоларди. Бу, албатта, унинг «вазн» ва чолғи қувватини кўрсатади.

Яна ўша кўрinishда Зайнабнинг мана бу сўзлари ҳам Турсуной ўйнағонда жуда ажиб бир сўз оҳангларига эга бўлар эдилар:

— Лўли хотин, мени тушунмайди, деб ўйлайсанми? — Жуда яхши биламан.

Сўнгра:

— Шарофатнинг жодуси билан Тўлғон ўлса, менинг жодум билан Шарофат ўлади!

Бу содда, лекин Турсунойнинг оғзида ширин ва гўзал жонлангон сўзларнинг оҳанглари унинг ўзи билан бирга ўлдилар. Ўрнига келган бошқа оҳанг, албатта, бошқалигини сездириб туради.

3

«Ҳалима» ва «Турондод» тўғрисида гаплашишни бошқа вақтга қолдираман. Турсуной бир мақоланинг замини эмас, бир неча мақола керак.

Турсуной енгил пар каби бир учиб ўтти. Тўзғон пардан ҳеч нарса қолмайди. Аммо унинг яратқон рўллари саҳнамизни бир йилгина бўлса ҳам яхши ёритти, нурлантирди.

ЭПИЗОДИК РУЛЛАР УСТАСИ

(*Артист Фулом Исомов*)

Ёнғоқ сингари чаноғидан бўртиб чиқиб турғон кўзини менга тикиб ёнимда ўлтиради. Жуда кам кулади бу йигит. Ўлтирган жойида бир тиззасини баландроқ кўтаради-да, уни икки қўли орасига олиб, икки қўлининг бармоқларини бир-бирига киргизиши билан тиззасини бир нав кишан орасига олади. Саҳнада кўп йиллик хизмати бор эмасми? Омонсиз «грим» ўз ишини қилгон: юзида юқоридан қуйиға томон зўр-зўр узун-қалта ажинлар... Юзининг ўзи ҳам гримга қобил: кенг. Текис, учлик ва кенг бурни Қафқазия одамлариникига ўхшайди. Ўзига жуда келишиб тушган...

Театр ишларидан ва ўз рўлларидан тўхтаб-тўхтаб

менга гапиради ва гапирганда ўнг қўлининг бош бармоғини кўтариб қўяди. Сирк санъаткорларининг суяксиз гавдаси каби жуда эгилувчи бармоқлари бор. Майин ипакдай гапиради. Енгил хиргойиларини айтмайсизми? Айниқса Қафқазия халқларининг куйлари тамоман деярлик аксенсиз чиқади. Суҳбатбоблиги маълум.

Мен унинг рўл танлаб режиссёрлардан хафа бўлганини эслаёлмайман. Бу йигит «катта-кичик рўл йўқ, яхши-ёмон актёр бор» деган ҳикматли гапни яхши билатурғонга ўхшайди. Режиссёрлар ҳам саҳнада унинг ким эканини яхши биладилар, унинг саҳनावий «маска»си равшан. Шунинг учун рўллар аксари ўзига боб чиқади. Агар боб бўлмаганда ҳам у ўзи ишлаб боблайди. «Муштумзўр» пиесасида жуда эпизодик бир рўл бердилар. Ёзувчи у рўлни менсимаган яъни унга ҳеч нарса бермаган. Ниҳоятти бир қишлоқ муаллими ёнига кириб бир ариза ёздиради, тамом. Сўз жуда кам. Ғулом Исомов рўлни ишлайди, уста бир санъаткор каби унга энг яхши бўёқларни беради. Бир-икки чўтка уриш билан бир қишлоқ чолни яратиладики, у кўрганнинг эсидан сира чиқмайди. Чол жуда қариғанидан мияси айниб, алжираб қолган. Унинг шу хусусиятини Исомов, тақлид қилиб бўлмаслик даражада тўла гўзал ва тўғри беради.

Паст рутбали Бухоро амалдорларидан оқсоқол типини бизнинг саҳнамиз, тўла маъноси билан Исомов орқали кўрган бўлса керак. («Арслон» пиесасида). Исомовнинг у оқсоқолнинг инқилобдан бурунги ҳамма оқсоқолларнинг типик бир намоёндаси қилиб олганимизда ҳам ютқизмаймиз. Ҳақиқатда биз «Арслон» да тўла бир оқсоқол типини кўраимиз.

«Наърангни торт Хитой» да қайиқчи чолни ўйнайди. Мен бу асарни устоз Мейерхўлд театрида ҳам кўрганман. Шунча кўб массали кўринишларда Исомовнинг қайиқчиси ўзини ажратиб кўрсата олади.

Хуллас, саҳнамизда эпизодик ва характер рўллар етарлик даражада кўб. Ғулом Исомов шу учун мижозига боб келган рўлларга бой. (Уста Марайим — «Рус-там» да; Марайим тажанг — «Ёндирамиз» да; Маркиз де Фурлен Пополи — «Мусофирхона бекаси» да; Пўчта бошлиғи — «Терговчи» да; Козимбек «Тарих» да, Мистер Гавкер — «Шодлик кўчаси» да).

Яхши театрлар ёлғиз «катта» рўлларда ўйновчи актёрлар билангина яшамайди. Айниқса, бизнинг буюк элимизда!.. Ғарбда санъаткор тақдир этилмак учун мутлақо «юлдуз» бўлиши керак, ё гўзал хотин... Бизда

эса ҳар кимнинг қуввати ва қудрати, истеъдод ва ҳунарига яраша жой ва ҳурмат таъмин этилган. У ҳурматга сазоворлар орасида — Исомов ва унинг қаторидаги санъаткорлар ҳам яхши ва қизиқарли ўрун олганлар.

Эпизодик деб аталган рўлларда, саҳнага бир нафас чиқиб кўришиб, яна қайтиши билан бутун пиесага жон бериб юборадурғон усталарни биз тақдир этамиз.

МЕЙ ЛАН ФОН

Бу Хитой санъаткорининг СССРга келиб-кетиши муносабати билан

*Қанча одам, ширин куйли сўзларин тинглаб,
Ўйинини кўз олмасдан таъқиб этади.
Талвасадан, денгиз каби қайнаб қимирлаб
Алвон рангли сарполарга кўзни тикади.*

Мей Лан Фоннинг Хитой халқи ўртасидаги обрўсини кўрсатиш учун бир шоирнинг юқоридаги тўрт йўл байтини келтириш кифоя. Бу тўртгина, лекин жуда самимий ёзилган йўлларида хитой томошабинининг ўз севимли санъаткорининг ўйинларини қандай берилиб томоша қилғони тасвир этилади. Хитойда Мей Лан Фоннинг «Ёруғ юлдуз» деб аталishi бежиз эмас. Мей Лан Фон эндигина донг чиқара бошлаган даврлардаёқ унинг ўюнлари тўғрисида бундай бир сўз юрарди: «Унинг бир кулумсираши — минг йиллик асарлар, унинг бир оҳи — минг йиллик хазон».

Хитойда хотин киши рўлини ўйнайтурғон актерларни умуман «тан» дейдилар. Мей Лан Фон шу «тан» лардан. У фақат аёл рўлини ўйнайди. Утган март ойининг 27 кунни Маскавнинг катта томоша залларидан «Музик Холл» залида унинг бир қечалик томошасини кўришга муваффақ бўлдим. Мей Лан Фоннинг гастроллари чоғида қўйилатурғон пиесалар учун рус тилида алоҳида бир либретто китобчаси чиқарилган. Уша китобча қўлда. Унда 6 пиеса, 6 рақс (оёқ ўйини) кўрсатилган: шу 6 пиесанинг ҳаммасида аёл рўлини Мей Лан Фон ўйнайди: 1. «Шубҳали кавуш» да Суйнинг хотини Ин Чун; 2. «Фей Чен О» ва «Йўлбарс генерал» да канизак; 3. «Мазлумларнинг ўч олиши» деган пиесада балиқчи чолнинг қизи; 4. «Ёлғондакам жиннилик» да бош вазир-

нинг қизи ва 6. «Най камалак довоғи» да генерал Синнинг хотини.

Хитойда аёл рўлини ўйнайтувчи эркаклар кўп, унда аёл аралашмаган нуқул эркак театр тўдалари, шунингдек, ҳеч бир эркак аралашмаган аёл театр тўдалари бор; унда, мана бу сўнг замонларда эркак ва аёллардан иборат аралаш театр тўдалари ҳам юзага чиқди. Фақат бутун шу тўдалар орасида аёл рўлини ўйнайтувчиларнинг олди ва зўри Мей Лан Фондир. Унинг саҳнадаги жойини ўз аҳли тоғнинг чўққисига ўхшатади. Мунда ҳеч лоф асари йўқ. Букун театр-саҳна санъатида бутун дунёга ўрнатилган бўлиб ўлтурган Маскавда санъат шинавандалари ила лиқ тўлган зал, ўюн сўнгида, Мей Лан Фонни чарчатар даражада кўп маргалар олқишлаб чиқарди. Санъат билимдонлари унинг санъатига ошиқ бўлганларини айтдилар ва ёздилар.

Умуман Хитой классик театри, японларнинг «Қабук»-лари сингари Оврупо учун, шу қаторда биз учун ҳам жуда қизиқтирувчи санъатдир. Бу кунги хитойларнинг ўзлари ҳам тушунмайтувчи бир тилда (7—8 асрлар тилида) ёзилмиш ва феодализм тараққиётини кўрсатувчи асарлари, ҳар бир асарига мутлақ зўр бўлиб борувчи беш тўнли (татор-мўғул унқатордаги) чолғиси ва куйи саҳна безаши, ўюн қонда (прием)лари, актёрларнинг техникаси мана шуларнинг барчаси Хитойларнинг ўзларига хос ва биз қизиқа турган нарсалардир. Чолғининг ибтидолиги (примитив бўлиши) унинг татор-мўғулларда қўлланилатувчи ва бизга яқин унқатори ўюн қондаларидаги «шартлилик» (условность) лар, аёл рўлини эркак ўйнаши, айниқса Бухоро бойларини нақшли ва шарафли меҳмонхоналарининг айни ўзи бўлган уй зийнати, албатта, бизга таниш ва бизнинг яқин ўтмишдаги халқ ўюнларимизга боғлиқ; лекин шу билан бирга, актёр техникаси, репертуар бойлиги ва чолғининг мукамал жўр бўлиб боришлари — бизга насиб бўлмаган юксакликлардир.

Маскавда бир ўзбек саҳна ходими мендан Мей Лан Фоннинг ўюни тўғрисида фикр сўради. Мен шунда «сатанг» деган сўзни ишлатиб калтагина жавоб бердим. «Ҳеч бир сатанг, баъзи аёл рўлларидаги Мей Лан Фон қадар сатанглик қилолмайди...» ...Бу сатанг, меннинг фикрим эмас. Бу — театр билимдонларининг муштарак фикридир.

Бир билимдон Мей Лан Фоннинг қўл ўйинларидан

баҳс эта туриб, «шу ўнта бармоқ бор, бошқа аъзолар билан ҳеч нарса кўрсатмаса ҳам бўлади», дейди. Чинакам, унинг ўн бармоғи ўнта талантли актёрнинг вазифасини бажаради: хусусан, қўлини гоҳ енг ичига олиб, гоҳ чиқариб енг билан шундай ўюнлар қилдики, кўзингизни узолмайсиз! Мен унинг бармоқлариға кўз тикканим ҳолда ўз Академик драммизнинг ўюн техникасини ўйладим, қанча аччиғ бўлса-да айтиш керакки, биз ҳали бу хусусда кўп олисдамиз. Аброр, саҳнамизнинг мақтаниқлиғи бўлган Аброр, «Закмук» да, «Жар Сивон» рўлини ўйнарган, ўн бармоғини баробар, бир ўйнатган эди, мен уни сира эсимдан чиқара олмайман. Аммо Аброр ўзи аллақачон эсидан чиқарғонға ўхшайди.

Мей Лан Фон театрида ўйналатурғон асарлардан кўпининг тилига бу кунги Хитой оммаси тушунмайди. У асарларни тушуниб томоша қила турғонлар жуда оз, кўп томошачилар ё чолғи эшитиш учун, ё ўюн кўриш учун келдилар. Сўнгра, минг йиллардан бери ўйналиб келган ва зотан мазмуни соддагина бўлган у асарлар, томошачиға кўпдан ёд бўлиб кетган. Томошачи ўзига таниш асарнинг ўзига маъқул бўлган бир жойини кўриш учун ҳам келади. Япон театрида баъзи асарларнинг ёлғиз бир пардасиға билет сотилади, шунда одам лиқ тўла бошқа пардаларида томоша зали бутунлай бўш деярлик... Япон театрининг бу хусусияти Хитой театрида ҳам йўқ эмас. Шу учун, Мей Лан Фон театри, ўзининг нуқул феодализм жамиятининг тасвир этган ва мунинг устиға феодализм дунё кўришини акс этдирган пиесалари билан, биздан, бизнинг сотсиалистик театримиздан жуда олисда туради. Бу жиҳатни олганда, биз Хитой театридан эмас, Хитой театри биздан ўргануви керак. Фақат шакл жиҳатидан олганда (ёлғиз шакл жиҳатидан!) биз у театрни ўрганишимиз керак. Уни ўрганган вақтимизда унинг нимаси биз боб, нимаси бизға бегона ва фойдасиз экани ўз-ўзидан англашилади. Шарқ оламида ўзича бир ўрун тутган япон ва хитой театрларини ўрганайлик. Рус тилида бор бўлган асарлар бизға бу тўғрида ёрдам этажаклар.

Ҳар қалай, Мей Лан Фоннинг театри жуда зиёли театр. Унинг директори билан директор ўринбосари профессор дражасиға эға бўлган санъат олимлари, Мей Лан Фоннинг ўзини ҳам «дўқтўр» деб атайдилар. Бу — минг йилларнинг театри, бу — анъана театри, бу юксак санъат театри. Биз эса ҳали шакл жиҳатидан ёшмиз, 15 йиллигимизни эндигина ўтказдик. Фақат...

Фақат биз шундай бир ўлканинг театримизким, бошқа соҳаларда ўлкамиз юз йиллик йўлларни беш йилда, ҳатто бир йилда босишга интилади ва муваффақ бўлиб боради. Бизнинг 15—20 яшар саҳнамиз, саҳна санъати ва маданиятини минг йиллик йўлларини беш-ўн йилда ўтиш керак, ёки биз ҳам унинг ҳунарларини кўраркан, хитойлар сингари дейлик: «Мунинг бир қадами — юз йиллик йўл, мунинг бир ҳамласи — тарих бўйи давом этган ҳужумлари».

ОТА-БОЛА САНЪАТКОРЛАР

Матёқуб ва Матюсуф Харратовлар

Хоразм...

Эски китобларимизда «Ховаразм» деб юритиларди. Кўпчилик ўша вақтдаги хонликнинг пойтахти бўлган Хева шаҳрининг номи билан «Хева» деб атарди. Бу иккала номни билмасдан «Урганч» деб айтадиганлар ҳам бўларди. Хуллас, бу кун жумҳуриятимизнинг олисрак бир ўкруги ҳисобланган Хоразм, инқилобгача Туркистон аҳолисининг кўпчилиги учун «Чобилга, Собилса» ўлкалари сингари хаёлсимон бир мамлакат эди. Бунга, албатта, Хоразмнинг жўғрофий вазияти, яъни Туркистон ўлкасининг маркази ва марказга туташган жойларидан олислиги, асли обод вилоятлардан чекалиги, қатнов ва қулай йўллардан маҳрумлиги, бирдан-бир дарё йўли ҳисобланган Аму йўлида ўнғай қатнов воситаларининг бўлмаганлиги эди. Охир, Хоразм қўшиқчиси машҳур Сафо Муғанний Ўзбекистон оқсоқоли ўртоқ Охунбобоевни Хоразм меҳнатқашлари номидан ашула билан қаршиларкан:

*Хоразм бир узоқ ўкруг,
Йўллари йўқ, бузуқ кўпрук!*

деб шикоят қилди-ку! Шу учун эмасмиким, жумҳуриятимизнинг раҳбарларидан биронтаси бориб қолса Хоразм меҳнатқашлари учун катта бир тўй бўлади ва у шодлик дарҳол шеърда (ашула) ва чолғу (куй) да акс этади.

¹ Айнан олганим йўқ, ўзимча тузиб олдим. Ч.

Буюк инқилоб олисларни яқин қилди, масофаларни камайтирди, эскиларча айтсак, «срининг танобини тортди», ажралганларни бирлаштирди, яширинганларни очди, кўлагада қолғонларни ёруқлиққа олиб чиқди. Бугун мамлакатимизнинг ёш-қариси унинг бир муҳим бўлаги бўлган Хоразмни билади, танийди, унинг санъаткорлари билан юзма-юз келиб танишди, унинг тарихини ўқуб билди, кечмишдаги қора саҳифаларини варақлади, хонларнинг қонли даврини ва у хонларга қарши кўтарилган кўпчилик ҳаракатларини ўрганди. Бугун Хоразм меҳнаткашлари ҳам Бутун Ўзбекистон, Бутун Ўрта Осиё ва Бутун Иттифоқ меҳнаткашлари билан бирга ўз вилоятларида сотсиализм қуриб, янги тўқ ва қувноқ турмуш йўлида жон куйдириб, пахта далаларида юксак меҳнат намуналарини кўрсатиб турадилар.

Бир замон Хоразмнинг сарой адабиётини ўқий олганлар, унинг шеърдаги катта устозларини — Мунис, Огаҳий) ва Комилларини — бир қадар билардилар. Биз Комил (ўзича айтсак Комил Хоразмий) кейингирак даврининг одами бўлганидан, уни дурустгина билардик.

Шунда ҳам, биз кўп нарсаларни билмас эканмизки, бундан 70 йиллар бурун Хоразмнинг пойтахти бўлган Хева шаҳарида Қурбон ака деган бир харрот (дукчи) яшар экан. Ўзининг кичкинагина дукчилик дўконида ёғочдан эшик, дўк (йиг), чигириқ, сумак, теша, болта соплари ва ўқлоғ қириб тириклик қилар экан. Унинг шогирди ва халфаси бўлмаган, унга дукчилик ишларида ўғли Матёқуб кўмаклашар экан. Эслик ота ўғлининг билимга ва чолғуга ҳавасини кўргач, кўп ўйлаб турмасдан, уни тўппа-тўғри ўша замоннинг катта шоир ва уста чолғучиси бўлган Комилнинг ёнига олиб борган: «Шуни менга яхши одам қилиб беринг», деган.

Партия марказий органи бўлган «Правда» газетасининг шу йил 12-нчи сентябрда чиққан сониди мўйсафид ва нуроний бир чолнинг танбур машқ қилиб ўтурган сурати босилиб чиқди. Сурат остида шундай дейилди: «Тошкентга Хоразмнинг энг қарри халқ ашулачиси ва чолғучиси Матёқуб Харратов келди (ёши 70 да). У Хоразмнинг бутун классик мақомларини ва халқ чолғусини билади. Унинг ашулалари Тошкентда грамофон лаппакларига олинажақ».

«Правда» орқали бутун Иттифоққа, балки бутун дунёга танилган бу одам ўша дукчи Қурбон аканинг ўша биз

айтган ўғли Матёқубнинг худди ўзи. У Комил (Паҳлавон Ниёз) нинг кўпрак унинг ўғли шоир ва чолғучи Матрасул Мирза (тахаллуси «Мирза») нинг тарбиясини кўриб етишади. Ҳозир 70 ёшда бўлган бу одам, юқорида айтилгандек, Хоразм классик мақомларини (шашмақомнинг Хоразм вариантини) «Хоразм чизиги» деб машҳур бўлган Хоразм нўталари билан бирга, мукаммал билади. Хоразм халқ куйлари (кўпрак дoston йўллари) дан ҳам яхши хабардор. Ўзининг «Харратий» деган бир куйи ҳам борки, шашмақомга қўшулади. Асосан, танбур чолса-да (танбурни мукаммал билади), чанг машқ қилишда ҳам маҳорати катта. Ўзи жуда хушхат, ўз умрида икки юзга яқин китобни чиройлик хат билан кўчириб чиққан. Кўп ҳикоя, чўпчак, латифаларни билади. Суҳбатни ширин, фасоҳат билан, сўзга оро бериб гапиради.

Соғлиқни сақлаш хусусида бу одамнинг ўзига хос бир усули бор: у бутун умрида кўпрак қатиқ ва нон еб ўтган. Иложи бўлганда қатиқни бир кун ҳам тарк қилмайди. Ёши 70 га борса ҳам ўзини йигитдек сезади. Қувватли ва қувноқ... кўп юради, кўп ишлайди, чарчамайди. Тошкентга келганида пиёда юришда ўз ўғлини шошириб қўйган. Ўзи соғлом ва тетик кўринади: шу учун бўлса керак, Тошкентдаги ўғлига тегишкан, «Ўғлим, сен қариб қолибсан» деган...

Илгари Хоразм музика техникумида ишлаган, кўп шогирд етишдирган, ҳозир яқин Урганчда давлат театрида чолғучи бўлиб ишлайди. Ҳозирги театр, чолғу, рақс масалаларига қизиқади, «Бир оз ёш бўлсам, Оврўпача нўта ўрганардим, — дейди чол, — Аммо ёшим 70 га етганда эп келмас. Ёшлар ўргансин, албатта ўргансин».

Чолнинг бу насиҳатини, бошлаб ўз ўғли Матюсуф Харратов қулоғига олади. Матёқубнинг ўз ўғли билан Овруна нўтасига ёзган куйлари 15 га етади. Матюсуф Оврўпача музика илмининг бошланғич асосларини билади. Ёши қирқдан ўтганда Самарқанддаги музика институтида (1930—31-йиллар) нўта билан скрипка ўранди. Унинг «Хоразм чизиги нўтасини Оврўпа нўтасига уйдуриниш», «Ерли чолғу асбобларини нўта усулига уйдуриниш» деган асарлари бор.

Матюсуф 1889-нчи йилда туғилди. Умуман чолғунинг ўрганишида Матрасул Мирза билан ўз отасидан таълим

олди. Чангни унга Қаландар Дунмас* ўргатди: ашулани Хоразмнинг биринчи ҳофизи ва тамбурчиси бўлган Мат-ёқуб Подачидан ўрганди. Тамбур билан чангни яхши билади; бундан ташқари ғиччак, скрипка, гормўн, дутар ва доира (чилдирма) чалади. Доира усулларига ошно ашула қилади.

Харратовнинг, бошқа бир қанча эски ҳофиз ва чолғучиларимиздан айрим яхши сифати шуки, ўзи куй чиқариш ва халқ куйларини ишлаш, ҳамда уларни ўзи нўтага олиш билангина қолмасдан, музика соҳасида қўлидан келганча илмий асосларда ишлашга урунади. Юқорида айтган икки китоби бунга далил. Бундан ташқари у, ўзининг Шарқ (ўзбек) чанггини қайтадан ишлаб Оврўпа товуш қаторлари усулига чалди, яъни чангда ҳар қандай Оврўпа куйини тўғри чала биладиган бир иш қилди. У ҳозир тамбурни ҳам мукамаллаштириш устида ишламоқда.

Унинг «Хоразм мусиқий тарихчаси» деган китоби 1925 нчи йилда Маскавда босилди. Унинг ижод қилган ва нўтага солган куйлари сотсналистик қурулишининг энг актуал мавзуларига бағишланган. Бу нарса уларнинг номлариданоқ кўришиб туради: «Колхоз куйи», «Ғайрат пахтага!», «Пахтани теринг», «Қизил аскар», «Мудофаа марши», «Яшасин Совет!» — булар ҳаммаси ўзбекча; бундан бошқа тожикча уч куйи бор (ашуллари билан): «Шавем қичлоқ равона», «Зиндабод деқоний!», «Чиндани пахта».

Хоразмда хонлик ағдарилган кунлардан бошлаб, инқилоб ишларига яқиндан ва фаол аралашади. Хоразмда биринчи маориф назоратини ташкил қилишади. Хоразмда музика техникуми ташкил қилиб, унда мудир бўлади. Ўзбекистон маркази Самарқандда эканда Маориф комиссарлиги чақиртириб олади. Бунда у музика институтини ташкил этишади ва институтда тўрт йўл муаллимлик қилади, Самарқанд радиосида муттасил 7 йил ишлайди. Ҳозир Тошкент радиосида ишламоқда.

Таржиман ҳол қабилдан бўлган бу маълумотлар би-

* Хоразмнинг машҳур ғижжакчиси. «Ўрган» деган музика асбоби-ни биргина марта Маскавда кўрганидан кейин, Хоразмга қайтган, унинг қоғоз лаппакларини (қарталари)ни ўзи ишлаб бутун шашмақомни ўшанга ўйиб ўтказган.

лаи кифояланмакчи эмасмиз, албатта. Айниқса ҳали отасига нисбатан ёш, истеъдодли ва ғайратли бўлган ўртоқ Матюсуф тўғрисида, унинг бундан кейинги йўли ва қилажақ ишлари хусусида фикримизни айтмасдан ўтолмаймиз. Ўртоқ Матюсуф боя айтганимиздек, бизга Оврўпа музика билимининг кераклигига ҳечбир шубҳа қилмайди. Отаси ҳалигидек деб турганидан кейин, жиндак шубҳа қилса ҳам, айб бўлар эди. Фақат ўртоқ Матюсуф, у билан бирга бошқа кўп чолғучиларимиз ҳам билишлари керакки, Оврўпа музика билими фақат бошланғич назариядан (нўта ўрганишдан) иборат эмас; унинг гармуния (оҳанг илми), кўнтрапунк сингари жуда муҳим, лекци огир поғоналари бор. Оврўпа музика билими зинасининг биринчи поғонасига қадам қўйғонлар, нариги поғоналарга ҳам тирмашиб чиқмасалар, чала билим билан музика соҳасида кўп нарса қилолмайдилар. Ҳолбуки, ўртоқ Матюсуф кўп нарса қилмоқчи; бу хусусда унга кўмак бермаганлардан кейин гапирди. Лекин, ҳаммага маълумки, бизда билим ортдириш учун имконлар катта. Бу йўлда ҳар кимга ҳар қандай ёрдам кўрғазилади. Фақат кишининг ўзидан ғайрат талаб қилинади. Ўртоқ Матюсуф шу ғайрат билан қуролланиши лозим.

У, Оврўпа музика билимини етарлик даражада ўрганиб, ундан кейин Шарқ классик мақомлари ва халқ куйларини ҳам яхшилаб текшириб, Шарқнинг эски музика билимлари билан ҳам танишиб майдонга чиқса, қимматбаҳо асарлар берган бўлар эди.

Рост, унинг ҳозирги ишларига совуқ қараган, айниқса чангдаги ўзгаришларга аллақандай қуруқ билимдонлик билан яқинлашиб, конкрет ва тўғри йўл кўрсатмаган кишилар бор. Унинг баъзи илмий асарларини йиллаб «сақлаб» ётган, нухасини йўқотган, қадрлай олмаган идоралар бор. (Ўзашар ва санъат институти). Биз улар тўғрисида қичқиришдан тўхтамаймиз. Лекин, дўстлик кенгаши яна Матюсуф аканинг ўзига онд бўлади. У кенгашни эса биз бердик.

АШУЛАГА ИШҚИБОЗ

Яқиндагина Австриядан Галли деган бир ёзувчи хотин келиб жумҳуриятимизнинг ҳол-аҳволи билан танишиб кетган эди. Ўзбекистон Совет ёзувчилари Союзи

унинг шарафига кичкина бир мажлис қурди. Чет элдан келган аёл меҳмонни ҳурматлашга, табиий, кўпрак хотин-қизлар келган эдилар. Шулар орасида ўзбек давлат музика театрининг коллективи билан бирга у театрнинг сеvimли артисткаси Ҳалима Носир қизи ҳам бор эди.

Мажлис раиси ўртоқ Жавод Обидов бошқа Уктабр аёллари қаторида Ҳалимага ҳам сўз берди.

Ўзининг шўх ашулалари билан халқ муҳаббатини жалб этган Ҳалима мажлисда, издиҳом олдида гапира олмаса, бунга нима дея оласиз? Ҳеч нима! Сўзлаш санъати бошқа, куйлаш санъати бошқа! Ҳалиманинг соддагина қилиб сўзлаган бир неча огиз сўздан биз шуни англадикки, бизнинг бошқа ҳамма санъаткорларимиз, айниқса, аёллардан чиққан санъаткорларимиз сингари у ҳам тамоман Уктабрнинг берган меваси. Яна ўша қисқа сўзлардан биламизки, унинг онласи ҳам эскидан санъат севгувчи, санъатга ошно бир оила. Онаси ёшлигидан чолғу чалиб ашула айтишни яхши кўрган. Биринчи опаси чолғуни билади. Иккинчи опаси бир неча йил саҳнада хизмат қилгон. Фақат ҳеч шубҳа йўқки, инқилобнинг файзли қўллари тегмаса, Ҳалима бу кун кўриб турганимиз талантли, бошқа кўб ноёб талантларимиз сингари тўрт девор орасида қолиб забун бўларди.

Унинг тарбия йўли унча узун эмас: Тошкентдаги хотинлар намуна мактабини 6-нчи синфидан чиқиб, Бокудаги озарбайжон театр техникумига киради ва уч йилдан сўнг уни битириб чиқади.

Биринчи ўйнаган рўли «Талабалар ўйини» номли комедияда Қамар хоним (бу асар таржима асарлардан, инқилобдан бурун рус саҳналарида кўп ўйналарди). Сўнгги рўли «Гулсара» трагедиясида Гулсара. Аммо бу «биринчи» рўли билан «сўнгинчи» рўли орасидаги масофа жуда узун. Бу — санъаткорнинг ҳаёти қандай алвон ва қизиқ бўлганини кўрсатади. Чолғу саҳнасига ўтгунча драм саҳнасида эликдан ортиқ асарга аралашганини Ҳалима ўзи гапиради. Драмда ўзининг энг севган рўллари ҳам бор: марҳум Жаъфар Жабборли (озарбайжонлик) нинг тўнғич асари деса бўладиган «Ойдин» да Гултакин рўли. Бу рўлни жуда яхши кўрган. Драм саҳнасида унинг бир ўзига уч Қумрини ўйнашга тўғри келган.

Ҳалимада санъатни ингичка тушунишлик бор. Унинг Гултакин рўлига бўлган муҳаббатидан ўша тушунишликнинг даражасини билиш мумкин, чунки моҳир драм ёзув-

чи бўлган Жаъфар Жабборли «Ойдин» ни фақат Ойдинбек билан Гултакин хоним учун ёзган дейиш мумкин. Бутун воқеа бир ҳовуч қилиниб, ниҳоят даражада сиқиб келтирилган. У санъаткорона асарда (Жаъфарнинг сўнги асарларига нисбатан эмас, умуман драм асари бўлиш жиҳатидан) анча санъаткорона бўлган. «Ойдин» ҳар қандай талантили артистка учун кучини истаганича кўрсата олиш, бундан ташқари бутун қалбини асар қаҳрамонининг қалбига қуйиб юбориб шу билан жуда самимий бир қаҳрамон яратиш имкони бор. Ҳалима буни яхши кўра билган.

Драм театрларимиз (Академик драм, Анжон давлат театри) да турли-туман рўлларни ўйнаб, ўзини иқтидорли артистка сифати билан кўрсатгандан кейин, Ҳалима бутунлай чолғу театрига ўтиб кетади. Овози жуда баланд, ўзи ашулага уста бўлганидан кейин бу ўтишдан табиийроқ нима бор? Ўзи ҳам «ашулани севишим мени драмдан чолғуга олиб келди», дейди.

Драмда ўйнаган катта-катта рўллари билан («Турандод») да Турандод, «Қарол» да Қларича («Нозлик келин»), «Хужум» да Хужумхон (Турсун Уроз ўғли), «Икки коммунист» да Дилбар) биз унда бир неча яхши хислатларни кўрамиз: мимика бойлиги, саҳнада ўзини эркин тутишлик, балки бир даража шўхлик, тил раволиги, сўзларни тўғри бериш ва ўткур овоз воситаси билан — сўзини томошачига етказиш. Камчилик жиҳатини олганда — рўлни чуқур ишламаслик, жиддий қаҳрамонларнинг сингиллиги ва шўхлиги бўртдирилгани ҳолда уларнинг оғир ва фожиалик томонларига қунт қилмаслик... Ўзи «характер рўллар билан севгувчи-севилгувчи рўлларни яхши кўраман» дейди. Тихонович «Икки бойга бир қарол» нинг комедия эканини жуда яхши биларди; асарнинг бу жиҳатини у жуда бўртдириб берди, озгина бир фожеалик ва оғир жой бўлса (Қларича рўлида шундай жойлар бор), уни мумкин қадар четлатишга ёки рангини суюқлатишқа ҳаракат қилди. Агар шундай қилмаса Ҳалима Қларичани ўйнай олмас эди. Ҳатто «Ҳалима» да ҳам (айниқса «Гулсара» да!) Ҳалиманинг эзилиб, ҳафа бўлиб фожеа ўйнаб ётганини кўрсам кўбда ишона олмайман. Аммо «Аршин мололон»да Ҳалима Узайрбек Эркасининг худди ўзи (яна хафаликка берилмаган жойларда).

Ҳалима энди бутунлай чолғуники бўлди. Чолғу театрида ҳам «Гулсара» сингари жиддий трагедиялар қўюлиб турар экан, бизнинг бояғи фикрларимиз ўз кучини сақлайди.

Чолғу театрида, биринчи ўрунни овоз олади. Худди шу овоз олади. Худди шу овоз масаласи бизда ечилмаган муаммо бўлиб туради. Эски маънидаги овоз устозлари, овоз техникасининг катта усталари (Тўйчи ака, Ҳожиди Абдуллазиз, Домла Ҳалим ва ҳоказолар) ўзларида бўлган бутун техникани берган вақтларида ҳам бу куннинг талабини тугал қондирармидилар? Тўғридан тўғри айтмоқ керакки, йўқ! Биз бўкунигини эмас, эртани ҳам ўйлашга мажбурмиз. Бизнинг улғу мамлакатимиз ва буюк халқимиз — эртага бугундан ҳам кучлироқ, ҳакимроқ ва бахтлироқ бўлади, демек, талаби ҳам шунга кўра ошади. Биз овоз муаммосини ечмасдан иложимиз йўқ. Ҳалима ўзи ҳам шунини тушунган. Кузда Маскавга ўқиғали кетади. Ўзининг букуниги кучли овозининг давримиз талабларига кўра тўла жавоб беролмаслигига Ҳалима иқрор. Бир қанча Ғарб патефон лаппакларини тўплаб олиб шуларни тинглайди, тинглатади ва шулар тўғрисида алланималар демакчи бўлади. Демак, у ахтаради, излайди, изланади. Ўз устозларимизнинг овоз техникасидан ҳам кўз юммасдан, ғарб техникасини яхши ўзлаштириш, маданий ва ишланган овозга эга бўлуш ҳар бир овозли йиғитимиз ва қизимизнинг вазифаси бўлиши керак.

«САҲНА СИРЛАРИГА ОШНО САНЪАТКОР»

(Хизмат кўрсатган артист Лутфулла Нарзуллаев)

Ўзи ўрта бўйлик, ўрта жуссалик, кулган вақтида кулгисини бутун юзига ёйиб юбориб — кенг-кенг кулади; бировга қараб кулганида кўпрак кўзлари, айниқса кўзларининг икки чеккаси ҳаракат қилади. Юзидан эски турмуш бепарволигининг излари қолғон: билинар-билинмас чечак доғи...

Саҳнанинг юз ўзгартириш (грим) деган нарсаси бу ёш одамнинг юзларини бошқа ҳар бир актёр каби, ҳалятдан қарнга тушган, юзидан юқоридан қуйиға томон бир неча ажини чўзулади. Лутфулла ёйилиб кулганда у ажинлар ёй камалакдай яққол гавдаланадилар. Овоз одатда, унча эркакча эмас, ингичкароқ. Лутфулланнинг

қудрати ҳам шундаки, ўша ингичка овозини ўзи жойида янада ҳам ингичкалаширмак билан («Хужум» да эшон) томошачига унутилмас завқлар беради.

1926-нчи йилларда бўлса керак, Лутфулла Маскав драм студиясининг талабаси эди. Уни, ўшанда, биринчи маротаба — бутун дунёга донг чиқарган франсуз адиби Мўлйернинг машҳур «Хасис» деган асарида кўрдим. У вақтда Лутфулла, агар янглишмасам, оддий бир хизматчи рўлини ўйнардн. Ниҳоят даражада енгил ва шўх ўйнагани учун студиядагилардан унинг кимлигини сўрадим: «Бухородан келган ёш кучлардан бири», дедилар. Шу учун бўлса керак, унинг ва у билан келган ёшларнинг тилларида ўзбекчанинг ғализ бир сўзланиши бўларди. Кейинча Лутфулла, Саъдихон, Исомов ва Шариф ўртоқлар у ғализликни енга олдилар. Саҳнада биз ҳозир ҳеч бир тил ғализлиғи сезмаймиз.

Лутфулла Бухоро шаҳар ўзбекчасининг ўша ғализлиғидан ҳам, юқорнда айтганимдек, жуда яхши фойдалана билди. «Хужум»даги Эшон рўлининг Лутфуллага «қуюлиб тушганини» ҳамма билади, шу «қуюлиб тушиши» сабабларидан бири, шубҳасиз, ҳалиги ғализликдир. Негаким, уни бизнинг Лутфулла жуда усталик билан, ёгдай силлиқ қилиб ўтказадн ва биз сезмай қоламиз!

«Хужум» нақадар ғайри жиддий ва енгилтак нарса бўлса ҳам, ўзбек совет саҳнасида бир неча йил гулдек умр кўрди. Уни жиддий ишдан сўнг чиннакам дам олмоқ истаган томошачи ҳамма вақт кўнгулдан олқишлади. Бунинг бош сабаби албатта саҳнамизнинг оригинал кулги асарларга бўлган ихтиёжи эди. Совет драм ёзувчиларининг, умуман қалам аҳлининг юзини қизартириб бўлса ҳам шу ерда айтиш керакки, яхши кулгу асарларга бўлган ихтиёжimiz ҳали ҳеч бир қониқтирилгани йўқ. Биз таржима йўли билан Ғарб ва рус классикларини яна кўп кўрсатишимиз керак. Фақат оригинал кулги асардан майдонда ҳеч нарса йўқ! Бу эса, ҳеч шубҳасиз ғайри табиий бир ҳол.

«Хужум» пьесаси, саҳнага чиққан ҳолатида фақат уч муҳум омилнинг қўлида бўлади ва шулар унинг ғалабасини таъмин этадилар:

1. Турсун Уроз ўғли (Қаландар бола).
2. Эшон.
3. Табиб.

Шу уч омилнинг чолғи театрида барбод қилиниши

бутун асарнинг ҳам саҳнада нест ва нобуд қилинишига сабаб бўлди. Музаффар отанинг «Хужум» и Лутфулланиз, Саъдихонсиз ва Сорасиз «Хужум». — соғлом кулги бера турғон томоша эмас, томошачининг ғазабини келтира турғон онглашилмаслик эди. Уста актриса Лутфихонимнинг у қадар енгил сакрашлари ҳам ҳалиги камликни тўлдирмади. «Хужум» яна саҳна юзини кўра турғон бўлса, ишчи томошани ўзининг эски кадрдонларига яна қовушмоғи лозим.

Ҳар қандай ижодий асарни ҳам ишлаб пиштадилар. Шоирнинг шеъри, насрчининг роман ё ҳикояси, бастакорнинг чолғу асари чолғучининг бажармаси, ҳатто заргарнинг чиройлик балдоқ ва шокилдаси, йўнмачи устанинг нақши ишланган йўнмакор асари... — булар ҳаммаси ишланиш орқасида пишади, етилади, қийматли асар ҳолига келади. Бу нарса, айниқса, театрда кўп сезилади. Театрда яхши актёр рўлни ишлаб пишта турғон актёрдир. Лутфулла бу хусусда кўпларга ўрнак бўла ола биледи. Биз Лутфулланинг ўюпларида бир нарсани доим очик кўриб ва сезиб тураемиз, у ҳам бўлса — табиийлик. Шу учун эмасмики, «Кўзи булоқ» да қизнинг отаси рўлини ўйнарган бир қанча репликалари билан зални ширин-ширин кулдуради.

«Ҳамлет» да ҳам шундай. Ундаги Полоний эслик, зийрак, билимдон ва мустақил фикрли шаҳзода Ҳамлетга қарши қўйилган эсираст, маҳмадона, саёз билимли ва қатъиян ўз фикри бўлмаган аҳмоқ бир чолдир. Шекспир унга шу тавсифга яраша сўз берган. Агар у сўзларни эплаб, келиштириб айтолмаса чолнинг саҳнада борлиги қуруқ бир суратдан иборат бўлиб қолади. Ҳамлетнинг сўзларини залга етказиш, менингча, Полоний сўзини етказишдан оғир эмас, чунки Ҳамлет жуда актив одам, пиесада ҳамма имкон унга берилган. Бутун курашни у олиб боради. У ҳислар, хаёллар, ўйлашлар, тушунишлар билан тўла. Уни ўйнаган актёр истар-истамас унинг сўзларини томошачига етказишга мажбур, акси ҳолда «Ҳамлет» деган бир асар саҳна юзида қолмайди, қололмайди. Ҳолбуки, Полоний томошачига етмаса, кўплар бунга қунт ҳам қилмайдилар. Ҳамлетни таъқиб этиш билан овора бўлиб бошқаларга аҳамият бермайдилар. Ёзувчи унча-мунча чакана одам бўлсайди (Шекспир бўлмасайди), Ҳамлетдан бошини кўтаролмас, бошқаларни қуруқ бир сурат қилиб қўярди. Фақат у доҳий ёзувчи бўлгани учун, бинонинг бош бўлагини

жуда яхши ишламак баробарида, ён-беридан кичкина (ёрдамчи) бўлакчаларни ҳам унутмаган, уларни ҳам бошлаб ишлаган, ишлаб еткизган. Лутфулланинг Полонийсини кўрганда қўювчига ҳақ бергинг келади; қўювчи Полонийнинг аҳамиятини тушунган, шунга кўра у рўлни Лутфуллага берган. Лутфулланинг Полонийси томошачига етди. Томошачи унинг кўп сўзларига ёзувчи кўрсатганча кулади.

Лутфулла — Полоний кўп жойда зални кулдира олади. У, парда орқасида беҳуда бир тасодиф билан ўлиб кетгач, унга ачинганлар унинг бу қадар аҳмоқ бўлишига ачинадилар. Ачиниб туриб ҳам кулишидан ўзларини тўхтата олмайдилар...

Лутфулла асосан кулдиргучи актёр эмас, унда кулдиргучилик — қизиқлик ваъжидан ижод қуввати йўқ, яъни у, айтайлик, Ҳожи Сиддиқ Марҳум ва Миршоҳид каби ҳозиржавоб ҳам эмас (бу иккала қизиқнинг ҳозиржавоблик санъатини ҳам унча юқори қўймайман: ҳар ҳолда чўмучга чиққундай бир нарса бор). У асарнинг ўзида бўлган кулгили репликани ғоят табиий, тўғри бера оладикки, ана шу нарса золнинг кулгисини таъмин этади. Турмушда кулуна турган жойлар бор; аммо у жойларни саҳнада ясамалиқ билан берилганда кулги чиқмайди, балки аксинча, табиий, турмушдагидай қилиб берилса кулги чиқади. Ана ўша табиий ўйнаш орқасидадирким, Лутфулла саҳнада вақтида ҳеч бир такаллуф, айниқса зўр берилган нарса билмайди. Дуруст, саҳнада кечирма (переживание) билан ўйнаш йўсини бор. Бизнинг кўпгина актёрларимиз, бу йўсинга ўзларини яқин келтирмасликка тиришиб — «йўқ», мен кечирма билан ўйнамайман!» десалар-да, уларга унча ишоналмайман. Ёлғиз техника билан ўйнаш учун жуда зўр санъаткор бўлиши керак. Актёр ўз рўлига қизиқиб ўйнаса бир оз кечирмага ўтмай иложи йўқ. Фақат ҳунар шундаки, ақл пойлоқчиси ҳамма вақт пойлаб турсун ва актёрга унинг саҳнада эканини, бутун бу нарсалар бир ўндан иборат эканини, саҳна чегараларидан чиқиш ярамаганини доим эслатиб турсин.

Марҳум Сиддиқ Ҳожидай моҳир актёрларимизнинг энг дардли жойи шу пойлоқчидан тенгшовчидан маҳрумлиги эмасмиди? Сиддиқ Ҳожи саҳна қонунларига кўпда унаган актёр эмас... «Ҳужум» да шу нарса равшан кўрунади: эшон билан табиб икки мустақил олам, балки бири бирига қарши қўйилган оламлар. Рўлни

пишיתיш хусусидаги жидди-жаҳди, ўзидаги қобиллик ва истеъдодга ҳеч бир гумоним бўлмаган Саъдихон табиби ўйнарган, шамолга тутилган оловдай, безовта бўлиб, ортқча берилиб ўйнайди; аксари саҳна чегараларидан ҳам чиқиб кетади. Лутфулла эса бунинг тамом акси: у ҳар бир ҳаракатини нўтага ўйдурган балет ўйинчиси сингари салмоқлик ва оғирлик билан ҳаракат этади. Шу билан шубҳасиз ютиб чиқади. Бу фарқ Эшон билан табиб типларининг ўзидан келиб чиққан фарқ дегувчилар ҳам бор. Бу менингча, янглиш даъво. Уйғур у икки типнинг туб чизиқларини олиб туриб умумий суратда йўрган-да, сўнгра актўрнинг ўз шахсий ижоди-га кенг йўл қўйғон. Режиссёр Уйғурнинг галабасини таъмин этган сабаблардан бири менингча, шу эди. Шу кенг йўлда Лутфулла ишлади ва рўлни сувдай силлик ва юмшоқ қилиб чиқарди.

Лутфулланинг саҳнадаги муваффақияти кўпрак, унинг табиий талантидан келади. Шу талантни ўзи ҳам ишлаб, тарашлаб, силлиқлаб борса — қандай яхши бўларди. Бу нарса, менингча Лутфуллада бор бўлса ҳам етарлик эмас (бу даъвони кўп актўрларимизга йўйиш мумкин). Сўзлаш бойлигини етарлик даражада кенгайтириб уни навълаш хусусида Лутфулла ҳали ҳозиргача кам, жуда кам ишлаган. Полонийдек чолнинг юрушларига ҳам қариллиқ аломатлари бера билган (қалтираб юришлар) Лутфулла нима учун унинг овозига қариллиқ беришга урунмайди? Лутфулла Полонийнинг овозида риёкорлик — икки юзлилик, мўдаҳона хусусиятлари бор. Аммо қариллиқ асарни очик эмас. Ишлаш билан бунинг ҳам қилиш мумкин. Бунинг Лутфулла билмайди эмас.

Яна бир танбеҳ: Полонийнинг бекорчи гапларни кўп гапира турган чиройли ва пардозли сўз сотатурғон маҳмадона бир аблаҳ эканини Шекспир жуда яхши кўрсатади (Қирол ва Қиролича олдида Ҳамлетнинг Офелияга ёзган хатини ўқимасдан бурун айтган сўзлари). Қўювчи, Полонийнинг сергаплигини кўрсата турғон у ажойиб монологни қўйилиш талабига қараб, анча камайтирган. Лекин актўр ўша асил нуханинг ўзини қат-қат ўқуб, ўйлаб, умуман маҳмадона, сергап ва сўз пардозига берилган одамлар билан кўпрак танишиб ўша хил типларнинг ичига кириши керак эди. Лутфулла ўша жойни ўйнаганда, биз шундай чуқур текширишлар бўлганини англаёлмаймиз. Ҳолбуки, турмушда ҳам шундай одамлар кўп!

Лутфулла — олдинги актёрларимиздан. Ишонаманки, у борган сари юксалажак, рўлни ишлаб пишишга аввалгидан ҳам кўпрак зўр бериб давом этажак. Фақат саҳна санъати — айниқса актёрники — жуда нозик санъат. Уни ёш боладай парвариш қилиб туриш керак. Саҳнада талантдан ташқари, маданият ҳам керак. Бунинг йўли маълум: ўрганиш! Актёр — энг аввал турмушнинг ўзидан (типлар, сўзлар ва ҳоказо), китоб муролааларидан, лексия ва дарслардан; бошқа театр ва актёрлардан, ўз устозларидан ўрганади. Шуларнинг биргинаси камлик қилғонда ҳам актёрнинг турган жойида депсангани билиниб қолади. Саҳна санъатининг ирларига мунча ошно бўлғон Лутфулладан бизнинг кутганимиз — доим олдинга қараб интилишдир.

ТИЛИМИЗНИНГ ИШЛАНИШИ

«Бухоро ахбори» йўлдошимизнинг шакли: босилиши ҳозир хийла текислашди. Сўнг вақтларда бу газетанинг ўз вақтида мунтазам чиқиб турғони кўруладир.

Қоғозларининг яхшилиғи, ҳарфларининг очиғлиғи, расмлик чиқиб туриши жиҳатидан бу газеталаримиз орасида биринчи ўрунни тутадир. Халқимиз нодон, қитоб мутолаага рағбатсиз. Уни шунга ўргатмак ва қизиқтирмак учун матбуотнинг очиқ, аниқ чиройлик босдирилиши жуда аҳамиятликидир. Туркистон, Бухоро ва Хева газеталари бунга айрим диққат қилишлари керак.

«Бухоро ахбори» йўлдошимизнинг бу тўғридаги ғайратини олқишлаймиз. Локин, йўлдошимизнинг доим кўзга қадалатурғон битта зўр хатоси бордирки, уни ҳайрихоҳлик билан айтиб ўтмасак бўлмайди. Бизнинг кўрсатмак истаганимиз камчилик — тил, шева камчилиги, тўғриси, тилга аҳамият бермаслик хатосидир. Бош сарлавҳаси ёнида «... адабий жаридан туркия» деб ёзилгон бу газета, маълумдирким, ўзбек шевасида чиқадир. Бухоро ҳокимиятининг расмий тили ҳам ўзбекчадир. Бухородек форс-эрон таъсирига ортиқ ютулуб кетиб, ўз тилидан ажралиб қолгон бир ўлка учун, у ердаги кўпчилик авом учун тилнинг аҳамияти жуда зўрдир. Ҳолбуки, «Ахбор» йўлдошимизда бу жиҳатга сира диққат этилмайди ёки этила олмайди. Унинг ярим татар ва чала-була ўзбек шевасида босилатурғон мақола ва хабарларидан бир неча мисол кўрсатай.

«Ахбор» йўлдошимизда:

«шунлиқдан», «тишдан», «ўздирмоқ», «тули», «ничка», «топқир», «кабик», «ортидан», «соқчилари», «юнди», «қотнашдиру», «бик», «кўб», «тею», «олу», «ёсов»,

«ясалажақ», «олинажоқ», «қолдирилажақ», «келачак», «сира» каби шевамизга ёт бўлгон сўзлар жуда кўб ишлатилади. Фақат сўзларинга эмас:

(Айнан)

«бутун саройдағи ғўзани маорифга бериб қўямиз». «Оиласи ёнида тунларда йўқласа» каби жуда ёт, жуда қўпол, ўз эмас жумлалар бор. «Ахбор»нинг 142-нчи сониде «Ўртоқ» деб бошланатурғон бир хитоб бор, ундан бир неча жумла кўрсатай; (айнан)

«Сан дўконачи (?) бўлсанг Тинч савдо (?) қилишқа тиласангдур (?) деҳқон бўлсанг, меҳнат билан йиғнаган (?) ғалланг ҳам қўй, дава; хўкиз (?) ва бошқа хил молларингнинг ўғрилар томонидан зўрлик билан олинмоқини (?) устамайсангдур» (?)

«Ахбор»нинг бош муҳаррири ўртоғим Қорн Йўлдошининг, Маскав ва Петроградга бориб келиши муносабати билан босдира ётқон «Йўл хотиралари»да, Петрограддағи «3-нчи Александр мавзаси» тўғрисида: (айнан) «3-нчи Александр Русия ҳукуматининг (хориждан кейин ўлтирилган) 2-нчи Николай олдиде подшолик қилгон ва рус тарихиде ғоят қора жой қутқучи бир лозимдир» дейилган шу қўпол ва англашилиши қийин жумладан бошқа, мавза залининг таърифиде:

«Қизилтим рангликдағи мрамрдан», «биргина тошдан ясалгон катта ва нафис истўлбалари бор» каби ажиб, атала ибора ва жумлалар бор.

Бу — тилнинг ишланиши!

Энди адабиётнинг (тил билан бирга) ишланишига келайлик: сўнг вақтда «Моңқий» деган бир «шоир»нинг шеърларига йўлиқа тўрғон бўлдиқ.

«Ахбор» шоири биродаримиз, ўзининг «Қизил милитсиа учун» сарлавҳали бир «шеър»иде милитсиа йигитини: (айнан)

«Сан бу юртнинг боқчиси (?)

Сан инқилоб соқчиси...

Отанг санинг Орслон,

Сан ҳам ундан қолишманг... (?)!»

деган бузуқ сўзлар билан таъриф қиладир. Моңқий ўртоқнинг Бухоро деҳқонларига қилгон шу:

«Қани деҳқон қориндош,

Кунинг қандай таланғоч...»

хитобини ўқуш билангина дарров англаб бўлмайдир.

Бу, ёш «ўзбек» шоирининг миллий байрамимиз Наврўзни қутлаб ёзгон бир шеърдан кўпрак кўчириб кўрсатмакка мажбурман: (айнан)

*«Наврўз қутлуғ бўлсун янги кичан!
Бу кундир биринчи кун янги йилдан,
Ортидан яна бир кун йил йиллар келиб —
Кутайлик кўб хайрият ҳар бириндан».*

*«Кечуркан неча қалай қайғу-ҳасрат —
Мундан сўнг унутулуб битсун бари.*

*Одашқон, йўлдан ёзгон халқмиз кўб:
Юрпуди йўл топа олмай кўзи кўрдан*

Айтсанг-да, қичқирсанг-да гап эшитмас на кўзи, на қулоғи, сўзи бирлан.

*Хўш келдинг, наврў(э) ака, бугун бизга,
Кўндан кўп бағишлайман салом сизга.
Туркман, қорақалпоқ қозоқ, ўзбек —
Ҳаммаси бош эгади ўзингизга...»*

Бу йўл — тил ва адабиётимиз учун жуда зарарлидир. Бошқа тўғриларда яхши келаётқон «Ахбор» йўлдошимиз, бу тўғрида ҳам дурустрак бир қадам босмоғи лозим. Бировнинг риъоя-хотири учун тилни бузушдан бошқага ярамайтурғон бузуқ шеърларни газетанинг чиройлиқ юзларига чиқариш тўғри эмас. Моиқний ўртоқнинг ўзи ҳам шу ҳақиқатни тушунмағи керак.

*Шеърингиз тилни бузор Моиқний ака,
Бир қадар ҳурмат керак газетага.
Тил учун ишлашингиз «Ахбор» билан!
Самимий саломимиз иккингизга!..*

ЎТ АРАВА ТЎҒРИСИДА

Ўт арава демакдан мақсадим «афтамабил» эканлигини билсангиз керак. Халқимиз «афтамабилни» ўт арава дейдур. Мен бу мақоламда ўт араванинг фазилатларидан гапирмакчи эмасман. Йироқ йўлни яқин, қийин

ишни осон қилиш учун ўт арава жуда керак нарса, фойдалик муюм. Лекин бу мақоламда бошқа нарса тўғрисида гапирмакчиман.

Ҳозирги вақтда газеталаримизни ўқунг. Энг кўб ёзилгон нарса Гирмония масъаласи. Ҳар кун, ҳар сонда десак мумкин: Штреземан, Эбрет, Албер, Сект, Карвактлер денг жонли номлар; Саксуния, Турингия, Бавария, Рур, Райн каби жонсиз номлар — булар ҳам ҳаммаси хабар, даракдан иборат. Масалан, мен борсамда, Штреземан ким, Эбрет қандоқ киши, Гипфердинг ўзининг сарватга доир машҳур асарида қандоқ асосларни олдинга сурадур, деб катта саволларни берсам ва шунга кенг-кавур жавоб олмоқчи бўлсам... қаерга бош ураман? Мусулмончани, туркчани яхшигина билсам ҳам ўрусчани билмайман, уни дарров бир-икки ойнинг ичида ўрганиб олиш қийин, мусулмонча сиёсат китоблари бўлса йўқ.

Тошкентда ё Маскавда бўлсам бирорта қулубга борар эдим. У ерларда нима кўб? — Қулуб билан лексия! Мен тургон ерда мендан бошқа ҳам бир неча миллион менга ўхшагон бахти йўқ «аҳли вилоят» (провинция) туратургон жойларда қулубнинг мазаси йўқ. Қулуб бор ерда лексиянинг бурди йўқ. Сўзнинг қисқаси: йўқ, йўқ, йўқ.

Мен йўл усти тўғри келганда газетачилар билан ҳам сўзлашдим. «Нимага бир масъаланинг асл-асосидан тузук-қуруқ маълумот бермайсиз? Бу кундалик хабарингиз билан ишнинг тагига етиб бўлмайдур», дедим. Газетачилар сира ҳовлиқмасдан шу жавобни бердилар:

— Ҳар нарсанинг ўз жойи, ўз асбоби бор. Газетларимизнинг вазифаси кундалик воқеалар тўғрисида — газетанинг ўз миқёсидан ошиб кетмаслик шarti билан — тафсилот босиб тарқатмоқдур. Сиз айтган чуқур таглик масъалаларни қулоч-қулоч қилиб ёзмоқ учун мажмуа, яъни журнал деган нарса бўладир!

Сўнгра журнал қидиришга тушдим: «Билим ўчоғи» деган бир нарса бор экан вафот қилибдур. «Инқилоб» деган биттаси Урта Осиё Шўро жумҳуриятларининг ҳаммасига баробар «ўғул» бўлуб, ҳаммасининг даст-мояси билан дунёга чиқмоқчи бўлгон экан. Уни ҳам Бухородан нари дараксиз кетди, дейдилар.

Ҳар ҳолда билиниб қолди. Айниқса, бизнинг Туркистон жумҳуриятининг — марказлик бўлиш шарафидан маҳрум қолгон — вилоят фуқаролари мунга кўб ташна бўлдилар. Бир мажмуанинг чиқмоғи жуда зарур, жуда лозим. Шу зарурат нимага ўталмайдур, деб кўб жойга мурожаат қилдим, жавоб бердиларки:

— Пул йўқ!

— Пул йўқ!

«Билим ўчоғи» билан «Инқилоб» мажмуалари ҳам шунинг учун тўхтаб қолгон эканлар.

Локни, мен мунга ишониб етолмайман. Тотористон Шўролар жумҳуриятида бир-иккита мажмуа тўхтовсиз чиқиб турар экан. Ақлим олмайдур: Тотористон Шўролар жумҳурияти бизнинг Туркистон Шўролар жумҳуриятидан бойми экан? У жумҳуриятнинг пахтаси йўқ эди-ку? Бизда, ахир, — пахта бор, радиий жавҳарни бор, дармона (сантонин) кони бор, тошқўмир, қора ёғ... яна нима балолар бор. Шуларнинг ҳаммаси ижтимоий асосдаги маслаҳатлик жумҳуриятимизнинг бойлиги-ку!

Ё шундоқ эмасми?

Қани гапиринг-чи!

Фарқ бўлса-бўлса шундадурким, Тотористон Шўро жумҳуриятининг оқсоқоллари ҳалиги шиддатлик эҳтиёж ва заруратни сезганлар, билганлар. Бизнинг оқсоқолларимиз бўлса «Эхо», «Красная нива», «Прожектор», «Новый Восток», «Огонёк» ва бошқа минг хил русча мажмуалардан истаганларини ола бериб, ўзларидан бошқа ўрусчага олим бўлмагон биз вилоятлик бечораларни унутуб қўйгонлар!

Фарқ ёлғиз шунда.

Яқинда Тошкентда бўлдим. Баъзи бир идораларнинг чиройлик чаққон, ҳайбатлик ўт аравалари ёнимдан шамолдек шувуллаб, ўқдек гувуллаб ўтиб кетдилар. Мен бечора вилоятлик ақл ва ҳушимдан ажраб — танг қотиб қараб қолдим.

Яқинда Ҳўқандга келдим. Эски шаҳардан келаётуб эдим, бир муюлушдан икки жавобгар ишчи ўртоқларим ғалати извошда; учар отларини тизгиратиб чиқиб қолдилар. Агарда дарҳол ўзимни чекага олуб, деворга орқамчасига ёпишмасам извошининг ғилдирақлари тағида қолуб кетар эдим-да, сиз ҳам бу кун бу мақолани ўқушдан маҳрум бўлуб қолур эдингиз...

Бироз суруштургонимдан сўнг маълум бўлдиким, ўт

араванинг ўзи чиройлик, чаққон оёғи енгил нарса бўлса ҳам, ашқол-дашқоли жуда кўп, сарф-харажати жуда катта экан. Унга кетатургон бензин деган ёғнинг пули бизнинг қишлоқ маҳкамаларига ошуб-тошқудай бир исмета бўлар эмиш... Айниқса, ўт аравани ҳайдайтургон «шуффер»и жавобгар ишчилар ойлигига зўрға унар эмиш...

Извошнинг харажати ҳам оз эмасдур. У — савлатлик, у — семиз, у — чопонғир отлар озмунча овқат емайтургандур. Кучир ҳам ахир, ноз-снтамдан холи эмасдур.

Битта маҳкаманинг ўт аравасини сотсак, иккита маҳкаманинг иккита извошини ҳам отлари билан сотуб юборсак, шуларга кетатургон бир йиллик харажатни ҳам чирвопбойнинг курси билан ҳисоблаб, шунга яраша маблағни ажратуб қўйсак: шу маблағларнинг ҳаммасини — шотирагон чирвон қилиб «Туркистон» газетими, «Фарғона» ми, «Зарафшон» ми — учаласидан биттасининг бошқармасига топширсак, битта мажмуа чиқоруб беришга унарларми экан?

Мен ўйлайманким: жон дерлар, жон дерлар...

«МУШТУМ»НИНГ 25-СОНИ

Бу сон — унинг 25-сонга битканига бағишланиб 24 бетлик қилиниб, бой мундарижа билан чиқарилгон.

Бу сонда севгили «Жулқунбой»нинг енгил-енгил равон ҳажвлари бор. Айниқса, истатистика кўп яхши чиққон.

Расмлар қисми ҳам бу сафар жиддий аҳамият берилганлигини кўрсатадур. Фақат биргина камчилиги борким, у ҳам бўлса, «Мулла Насриддин»дан олингон нарсаларнинг қайдан олингонлиги айтилмагандур. Масалан: шу сондағи «Тошфулот тажанг» расми «Мулла Насриддин»да босилгон эди. «Мулла»нинг у сонини очиқ эслай олмасам ҳам кўрганлигим хотирада равшан бор. Мундан бурунги сонларда ҳам шундай нарсалар бўлгон эди. Уни — «Муштум»даги бирга ишлашган ўртоқларимнинг ўзлари ҳам яхши биладурлар.

Ҳар ҳолда, «Муштум» бизда ҳазилчилик, чандишчилик, тегишқоқликнинг биринчи тажрибасидур. Тажрибамизда муваффақият қозондиқ деб даъво қилсак ҳаққимиз бор. Фақат, камчиликларимиздан ҳам тонмаслигимиз лозим.

«Муштум» — мундан сўнги расмларига яна ҳам ортиқроқ аҳамият беришга, уларни Бухоро чопонидек ола-була, бачкана ва шифода (выражение) сиз қилмасдан, содда ва ўқушлиқ қилишқа тиришмаги лозимдур.

25-сонини самимий табрик қилар чоғда шу кичкинагина тилакни арз қилмай ўта олмадик.

УША ҚИЧИҚ МАСАЛА

Тузалмаган ва тузалишига умидимиз қолмагон бир касалимиз бор. У тўғрида жуда кўп «дод» дедик, фарёд қилдик — ҳемирилиқ фойдаси бўлмади. Энди, у тўғрида қўлни ювуб, қўлтиққа уришимиз лозим эди; яна бир маротаба додлаб қўймоқчи бўлдик. Шу охири фарёдимишни эшитган қулоқлар, айниқса, «Қизил Ўзбекистон», «Зарафшон», «Озод Бухоро», «Янги йўл» ва «Муштум» ларимиз фарёдимишга қўшулуб бир қоттироқ шовқун солсалар, балки эшитилар эди! Шу умид билан бу сафар ҳам ўша масалага қоқилиб кетамиз.

Масала — ҳафталик ва ойлик матбуотимиз масаласи, касал — ўшанинг матонатсизлик ва бепарволик касалидур.

Узун сўзнинг кераги йўқ, қисқа қилайик: Фарғона вилоятида 3—4 ойдан бери биттагина ўзбекча журнал кўрганимиз йўқ! «Билим ўчоғи» кўмилди. «Инқилоб» унинг кетидан кетди. «Ўзғаришчи ёшлар» бедарак йўқ бўлди, у бўлғонда ҳам фақат ёшлар учунгина эди.

Тошканд муаллимлари томонидан «Таълим-тарбия» журнали чиқорилибдур. Унинг мундарижаси жуда суюқ бўлғонидан гапирмасак ҳам, давомига кўзимизга) битмаганини айтиб ўтамиз. Маориф комиссарлиги «Маориф ва ўқитғувчи» (номни қаранг!) журнали чиқарибдур; «чиқди» деб эълон қилинғониға бир ойдан ортди, ҳануз ҳеч бир жойда биргина нусхаси ҳам йўқ! «Инқилоб»нинг 11—12 нчи сони Фарғона бозориға эндигина чиқди; 13—14 нчи сони ҳам бизга янгилик! Ҳолбуки, 13—14 нчининг чиққониға ҳам бир-икки ой бўлди! Жойи келганда шуни ҳам айтиб ўтайик: Уктам, Мунаввар Қори ва Шоҳрасуллар томонидан ёзилғон сарф билан ёш шoirимиз Ботунинг шеърлар тўплами ва А. Саъдийнинг «Адабиёт дарслари» мундан бир ойча бурун «бозорға чиқди» деб эълон қилинди. Ҳолбуки, эълон чиққондан бир неча кун сўнгра давлат нашриётининг

магазинга кирган кишилар «ҳали муқоваси тайёр бўлгани йўқ!» деган жавобни олгонлар...

Ким билади, у қийматли нарсалар бизнинг Фарғонамизга бирор 7—6 ойдан сўнг насиб бўлурмикан?...

Фарғонанинг ҳамма катта шаҳарларида дегундек, давлат нашриёти, болаларга ёрдам жамияти матбуот каператифи ва бошқа-бошқаларнинг китоб дўконлари бор; ўша жойда аллакимларнинг кўшак (киўска)лари бор. Янги асарларни ўша китоб дўконлари ва кўшаклар орқали вақти-вақтида нимага тарқатилмас экан? — бунни ҳеч ким билмайдур. «Правда Востўк», «Қизил Ўзбекистон» ва «Оқ йўл» газеталарининг тарқатгучи контурлари ва улар қошида газета-китоб кўшаклари, Ўзбекистоннинг ҳар бир катта шаҳрида бор десак мумкин, демак, тарқатиш (ҳам вақти-вақтида тарқатиш) учун васиёт (вазият-У. С) бор. Фақат ўша васонётдан тегишинча фойдаланиш йўқ. Мана бунга аҳамият бермак керак. Бу ҳалиги асосий масаламизнинг бир бети.

Яна бир бети Ўзбекистонда, ўзбек тилида ҳеч тўқтамасдан, дам олмасдан доним ўз вақтида чиқиб тура тургон бир журнал бўлунтиришдур. «Қизил Ўзбекистон»нинг сўнг сонида Тошканддаги «Таълим-тарбия» журнали билан Самарқанддаги «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг бирлашганини ўқувдим. Бу — жуда яхши. Энди, мунга марҳум «Инқилоб» нинг меросларини ҳам (агар бўлса!) қўшилса ва жиддий, кенг, матонатли, донимий, тўла бир журнал чиқарилса бизнинг ва бошқаларнинг энг ҳақли талаби жойига келган бўлур эди.

Шундоқ, биродарлар.

КАТТА ҚАМЧИЛИГИМИЗ

Яқиндагина ўзбек қизил матбуотининг 6 йиллигини қилиб ўтказдик. Газеталаримизнинг ҳар бири 6 йиллик матбуот тўғрисида тафсиллик ҳисоблар босдилар. У ҳисоблардан билдикким: матбуотимизнинг рўзнома кундалик қисми, чиндан ҳам, жиддий қадамлар билан илгариллаган, 2 музофот ва бир марказ газеталари билан Бухоро жумҳуриятининг бир марказ газетаси тўқтамасдан давом этиб келадурлар. Уларнинг ҳоллари қандай ёруқ бўлса, истиқболлари ундан ҳам ёруғроқдур. Бунни — уларнинг кундан-кун илгари босишлари билан исбот қиламиз. Демак, сўзни қисқа қилиб айт-

ганда: ўзбек қизил матбуотининг кундалик қисми пой-деворини яхши шиббалаб олиб, мустаҳкам биносини кундан-кун кенгайтириб, ўсдириб борадур.

Биз, юқоридаги аҳволға қанча севинсак, матбуотимизнинг катта бир камчилигини кўрмак билан шунча қайғирмоққа мажбур бўламиз. 6 йилдан бери тўлатилмагон у камчилик ҳафталик ва ойлик матбуотимизнинг қизғонч ҳолидур. Бир вақтлар Маориф Халқ Камиссарлиги олдида татар ёзғучилари томонидан жуда тор доирада чиқарилиб келган «Маориф» журнали, голибо 2 сондан ортмади. Ундан сўнг Миллий ишлар Халқ Камиссарлиги ёнида «Шарқ» журнали чиқса ҳам, унинг биз билан қилча ҳам алоқаси йўқ эди. «Тонг» журнали чиндан бизники эди: лекин у ҳам 3 сондан ортмади.

Бизда энг давом этган журнал «Инқилоб» бўлбур. У билан бирга чиққан «Билим ўчоғи» у билан тенглаша олмади. Ҳозирда «Инқилоб» ҳам йўқ, «Билим ўчоғи» ҳам, «Ўзгаришчи ёшлар» журнали бор. Бу журнал ёшларнинг энг жиддий ва умидлик журналлари. Фақат, у ёшларнинг журналидур. Унинг ўзига яраша донраси, чизиғи бор. Катталаримиз учун ҳам шундай бир журнал тўқтатмай давом этиб кетса, бизнинг истагимиз қонгон бўлур эди.

Яқинда «Инқилоб» идорасидан бир даъват хати олгон эдим. Мазкур даъватда: «Узоқ вақт тўқтаб ётқон журналнинг яна чиқа бошлағони, сўнг соннинг матбаъага берилишига ҳозирланган, моддий жиҳат тамом этилгани, энди тўқтамай мунтазам олиб юриш мумкин бўлмағони» баён этилгач «қалам билан муованатга даъват қилинғон» эдим. Даъватқа ижобат қилдик, ваъда ҳам бирдек бир мунча севиндик ҳам.

Лекин... орадан ярим йилча вақт ўтди. «Инқилоб»нинг сўнг сони майдонда йўқ. Яқинда Тошкандга борғонимда сўрагон эдим: «Босилиб биткан, матбаъа ҳақини бериб олишқа Маориф Камиссарлигининг пули йўқ» дедилар. Шу «пули йўқлик» ҳам 2—3 ойдан бери давом этар экан!..

Бизнинг Маориф Камиссарлигимизга ишониб бир ишга киришишнинг ўзи хато. Бу — дафъалар билан тажрибадан ўткан. Бу хил нарсалар учун унда пул бўлмайдур. «Кализей» театрининг эски пул билан 4 трилун қарзини тўлашга: янги Тошканднинг ишчилар йўқ райўнида тарихи рақс (танса) мактаблари очилса, унинг прўғромини кенгайтиришга пул топилғони билан, туб жой халқ матбуоти ва театри учун пул то-

пилмайдур. Тажрибада кўрулган шу аччиғ ҳақиқатга тан бериб, бир жиддий журнал чиқариш учун бошқа инсофи борроқ жойлардан маблағ қидириб топсак-да шу зўр камчилигимизни ҳам бартараф қилсак.

6 йиллик байрамнинг катта бир меваси, самараси шу бўлса!

ҲАЗИЛ АРАЛАШ:

ҚАЛАМНИНГ ТОЙИЛИШИ

(Муштум»га совға)

Бизда бир гап бор: биров бир қалтис гапни билмасдан айтиб қўюб, жуда изза бўлуб кетса, орқасидан қизаруб-бўзаруб туруб: «Суяксиз тил экан, тойиб кетди» деб қўядур. Рост, тил суяксиз, тойиб кетса мумкин.

Лекин, қалам деган нарса тилдек эмас. У — ё қамишдан, ё темирдан ёки ёғочдан ясаладур. Замонанинг маданий қалами бўлса, мутлақ, пўлат учлик бўладур. Пўлат-а, пўлат! Унинг тойиб кетиши хийла қийин.

Маскавдаги «Бош пахта қўмитаси»да битта-яримта тоятурғон қалам бор, локин, ҳарчанд ундек катта бир идоранинг қаламлари ёт мамлакатларда ишланган (заграничный) ва биринчи навъидан (первый сорт) учларга эга бўлсалар ҳам, шошилишида ҳам қоқилиб кетарлар экан!

Уша Бош пахтақўм томонидан пахта хусусида ўрус тилида бир китоб нашр этилган эди. Китобнинг исмидаёқ шу «қалам тойилиши» ҳодисаси жуда аниқ кўринадур. Яъни: Ижтимоъ асосга қурулғон Шўро Жумҳуриятлари Иттифоқининг шарқ томонидаги аъзолари (Ўрта Осиё ва Қофқосия жумҳуриятлари) тупроғида унатурғон пахтага «Ўрус пахтаси» (русский хлопок) деб исм қўйилғон. Бош пахтақўмдаги «тойилғич қалам» Туркистон билан Қофқосия ўрнига «Рязан ва Тобўл» вилоятларини келтириб қўюб, осиеликларнинг «яқин» ва «ғамхўр» дўстлари бўлғон Миликуф ва Чўқаефларга Париж майдонларида жиртак жалишка ортиқча ва керакмас бир замин тайёрлаб берган...

Маскавдаги Бош пахтақўмдан ва унинг «тойилғич қалами»дан хафа бўлишқа ҳам тўғри келмайдур. Чун-

ки, у қалам — бирорта «собик»лардан чиққан «спец (ишбилармон)нинг қалами бўлса керак.

Лекин, ўзимизнинг қизил Тошкентдаги Ўрта Осиё Шўро жумҳуриятларининг бош газети бўлган «Турк-правда»га нима дейлик? Муҳташам кабиналарда (Аслида шундай — Д. Қ.) ўлтурғонлари билан, «Турк-правда» сатрудниклари орасида ишбилармонлар йўқ эди шекилли?

Тожикистон жумҳурияти тўғрисида ўртоқ Имомиф билан мусобаҳа қилган «Туркправда» сатрудниги «Помир» «Мурғоб»ни нимага «Ўрус Помири» (Русский Помир) деб атади экан- Ахир «Хитой Помири», «Англиз Помири» деган атамалар бор, бу ҳам, жуғрофий бир «атама»да демакчиларми? Унда Туркистонни ҳам «Ўрус Туркистони» (Русский Туркестан) десунлар; «Хитой Туркистони» деган атама ҳам бор...

Биз ҳайрон бўлдиқ, ўйладиқ, охирда шу қарорга келдик ким: «Туркправда» идорасида ҳам бирорта «тойилғич қалам» пайдо бўлуб қолгондур-да!...

Гап чўзулуб кетди. Бош оғриғи бўлмасун деб қўрқамен: Туркистон иқтисодий шўроси томонидан шу йил нашр этилган «Истатистика солномаси» (Статистический ежегодник) ни ўқуб эдим. Ундаги тойилган қаламнинг қўполлиғини кўринг! Яъни, ўша китобда: «Туркистонни олган ўрус подшоҳлари уни — мустамлака қилмоқ учун муайян режа билан иқтисодий зарурат орқасида олганлари йўқ. Балки, Русияга чегарадош бўлган қабилалар, Ўрус савдо карвонларини талаб, ҳадеб бесаранжом қила бергандан кейин, шуларни босамиз, деб айланишиб келиб қолган!» дейиладур. Бу кучли даъвога далил лозим бўлгонидан «мана далил керак бўлса!» деб ушбу сўзлар ёзиладур: «Шунинг учундурким, Туркистонни олгондан кейин чор ҳукумати уни нима қилишини билмай, ҳайрон бўлган эди...»

Қаламнинг бу даража эсирликларча тойилиши одамни қўрқутиб юборадур. Бу тойилган қалам, ўзининг шу тойилиши билан, Уктябрь инқилобининг биринчи кунидан бери қилиниб келаётқон даъволарнинг устига катта бир қора чизиқ чизмоқчи шекилик! Яъни, Уктябрь инқилоби «Чор ҳукумати Туркистонни мустамлака қилиш учун олган эди» деган шиорни ташлагон бўлса ҳам, биздан (истатистикачилардан) сўрамасдан, ҳақиқат қилмасдан шошилиб ташлаб қўйган... демакчи шекилик!

Баракалла!..

ШОИР ҲАҚИДА ЗАМОНДОШЛАРИНИНГ ХОТИРАЛАРИ

УКТАМ МИРЗАХУЖАЕВ

ОНАМНИНГ ҲИКОЯСИ

Тоғам — шоир Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ҳақида ёднома ёзиш хаёлимда ҳам йўқ эди. Чунки биз, минг афсуски, у киши тўғрисида деярли ҳеч нарса билмай катта бўлганмиз. Беш-олти яшар боланинг эсида нима ҳам қолар эди? Аммо, фақат бир нарса менинг ёдимдан чиқмай келади. Онам (Чўлпоннинг кенжа синглиси) нинг ҳикоя қилиб беришича, туғилганимда (1932 й.) амакиси — Абдураҳмон ҳожи менга азон айтиб, исмимни 1929 йилда вафот этган акаси — бобомнинг хотираси шарафига «Сулаймонқул» — деб қўйибди. Бироқ, онам бунга кўпам рози бўлолмай: «қандай қилиб мен отамнинг исми билан ўз боламни чақираман, ахир гоҳ чоғларда уни сўкишга, уришга тўғри келиб қолса, қийналаман», — деганларида, акаси — Чўлпон (шунда унинг Самарқанддан Андижонга келган пайти экан): «Ундай ҳолда жиянимнинг исми «Уктам» бўлсин деб айтибди. Шу-шу исмим Уктам бўлиб қолган. Шу боис ва шунингдек у кишининг фарзандлари бўлмаганлиги, ҳозирги кунга келиб энг яқин кишиси саналмиш синглиси — 85 ёшли онамнинг ҳаётлигида акаси тўғрисида кўрган, билган эшитганларини ёзиб олиш: уларни китобхон эътиборига ҳавола қилишни тоғамнинг пок руҳи ва хотиралари олдида ўзимнинг муқаддас бурчим деб билдим.

Онам ҳикоясини шундай бошлади: «Авваломбор худого беадад шукрким, кўзим очиқлигида Чўлпон тоғаниннг қайтадан дунёга келишини, унинг ижодий мероси заҳматқаш халқимизнинг маънавий мулкига айланиб бораётганини кўриш бахтига муяссар бўлмоқдаман.

Акамнинг хуррият, эрк, маърифат: ўз юртининг мустақил равнақи ҳақидаги орзу-истаклари рўёбга чиқаётганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Шу муносабат билан Чўлпоннинг бир шеърини эсламоқчиман:

*Онам¹, сени қутқармоқ учун жонму керакдур?!
Номусми, виждон ила имонму керакдур?!
Темур билан Чингиз қони тошди томиримдан;
Айтким, сени қутқармоқ учун қонму керакдур?!*

Ҳақиқат, адолатнинг тантана қилиб бориши яқин ўтмишда кўплаб ноҳақ жабрланган оилалар қатори бизларга ҳам келажакдаги ҳаётга катта умидлар билан боқишга ишонч ато этмоқда. Бундай кенг кўламдаги хайрли ишлар жумҳуриятимиз адабий жамоатчилигининг беқиёс хизматлари туфайли содир бўлмоқда деб ўйлайман ва уларга минг-минг раҳматлар айтгим келади».

Онам билан бўлаётган суҳбатни шу жойда тўхта-тиб, улардан ҳозирги кунларда матбуот саҳифаларида Чўлпон ҳаётининг етарли даражада ўз ифодасини топа олмаётган бўлса ҳам, оиламиз томонидан жиддий эътирозларга сабабчи бўлаётган қирраларни ҳақида сўз-лаб беришни илтимос қилдим.

«Тоғанг, — деб давом эттирди ҳикоясини онам, — оиламизнинг Н. Каримов ёзганидек тўнғичи эмас, балки учинчи фарзанди ҳисобланади. Унгача бир ўғил ва бир қиз туғилган. Лекин улар гўдаклигидаёқ ёруғ дунёдан кўз юмиб кетишган. Айтишларича, акам туғилаётган пайтда ҳовлимизга бир лўли аёл кириб келади. Аввалда бирин-кетин туғилган иккита набиралари турмаганлиги сабабли Тожи буви ача² прим-сирим қилиб, янги туғилган чақалоқнинг киндигини лўли аёлга тешада қирқтиради-да, исминини Тешабой деб қўяди. Гарчи отам ўғлининг қулоғига Абдулҳамид деб азон айтган бўлса-да, амма-холалар уни бир қанча вақтлар давомида «Тешабой» деб аташиб келишган».

Онамнинг бу сўзларини исботлаш учун бобом Сулаймон Расвонинг бир оилавий ҳангома шеърларидан айрим мисралар келтирмоқчиман:

Келди ўтган жумъа Теша Тошкентдан Андижон,

1. Ватан назарда тутияпти.

2. Сулаймонқул Расвонинг онаси — У. М.

*Лек тургайму бу ерда икки-уч ой, бегумон.
Теша ҳам биз бирла турғай лоақал бир ойгача,
Фозила¹ни кўнглини шод этмага аҳд айлагон.
Бўлмасин асло ҳафа Фозилахоним Ушда,
«Кўрмадим Теша акамни», — деб кўнгиллар позимон.*

«Энди сен бу ёғини эшит, — дейди онам. — Рост, отам ўзининг ягона ўғлини эркалатиб қўймади. Уни ўқимишли, балки мударрис қилиш мақсадида бир турк домласига беради. Биз у кишини (айтишларича жуда ҳам талабчан бўлган) «турк афанди» деб билар эдик. Алоҳида ажратилган ҳужрада яшарди.

Акамнинг ниҳоятда ўткир зеҳни, қобилияти, илмга бўлган қизиқиши ва домласининг қаттиқ қўллиги ўзининг ижобий самарасини берган бўлиши керак. Мен эсимни таний бошлаганимда тоғанг Қуръони каримни ёд билган ва жуда ҳам чиройли ўқиган. Ҳавасимиз келар эди. Оиламизда бирон-бир имконият туғилгандаёқ, қариндош-уруғлар: «Тешавой қори бир тиловат қилиб берсин», дейишар, акамнинг зўр қироат билан ўқиганларини тинглашиб, кўзларига ёш олишар, руҳан ўзларини бошқача ҳис қилишиб, раҳматлар айтишар, «мартабангиз бундан ҳам зиёда бўлсин», деб дуо қилишарди.

Катталаримиз акамнинг табиатан сахий, қўли очик бўлганлигини айтишарди. Ёшлигиданоқ ўзининг усти бош кийимларидан ечиб, ўртоқларига совға қилиб берганларини эслашди.

Айниқса, сингилларига меҳрибон, ғамхўр эди. Мени ўн ёшлигимда янги мактабга олиб бориб ўқитган. Турмушга чиқиб, икки-уч фарзандли бўлганимда эса моддий ёрдам ҳам бериб турган.

Акамнинг яна бир фазилати — жуда ҳам ориятли, номусли ва катта ирода эгаси эканлиги. Билишимча у ҳеч кимни сотмаган, чақимчилик қилмаган. Москвадан йўллаган хатларининг бирида шундай сатрлар бор эди: «Ҳаммангизга насиҳат: тўғрилик, садоқат, астойдиллик — одамга қўриқчи. Қорин тўяди, шармандалик ёмон».

Акам бизларга бировлардан ҳеч қачон шикоятлар қилмас, ўзи атрофида бўлаётган нохуш нарсаларни бизга билинтирмас эди. Ҳатто ҳаётининг сўнгги йилларида уюштирилган туҳматлар, бошига отилаётган

¹ Чўлпоннинг синглиси — 1905 й. туғилган, холам—У. М.

маломат тошларининг кўпайиб бораётганлигини биз бошқалардан эшитар эдик.

«Муҳаббат осмонда гўзал Чўлпон эдим дўстлар» ўрнига «Ҳақиқат осмонда ажаб кўршапалак эдим» деб ўзгартирилиб, уни мазах қилишар, ёки «Ўзини байналмилалчи қилиб кўрсатиш мақсадида Чўлпон рус аёлига уйланиб олди», «миллатчи шоир» каби ноҳақ сўзлар, хилма-хил «миш-мишлар» акам қаддини анча букиб қўйган эди. Юрагидаги дардларини фақатгина ғазалларида, гоҳо эса матбуотда босилмайдиган шеърларида айта оларди, холос».

Ҳақиқатда ҳам онамнинг армон билан ачиниб гапиришида ҳам жон бор. Чунки онламир ихтиёрида анчадан бери авайланиб сақланиб келинаётган бир шеър бўлиб, у 1931 йилда бевақт вафот этган (28 ёшига ҳам тўлмади) иқтидорли шоир Абдулла Алавийнинг онаси Ҳабибахон аянинг ўғлининг ўлимига бағишлаб ёзган марсиясига 1936 йилда Чўлпон томонидан битилган мухаммасидур. Унда шундай мисралар борки, уларни ҳаяжонланмай, йиғламай ўқий олмайсан киши. Мана, улардан айрим намуналар:

*Менга насиб бўлмади дунёда саодат,
Елғиз ғамига-ғуссасига айладим одат,
Дунёда бирор кун кўролмай тўла роҳат,*

*Билмам қим учун ушбу жаҳон жойи сафодур,
Аммо менга қисматда фақат жабру жафодур,
Дардимга менинг мулки адам хоки даводур.*

Онамнинг акаси Чўлпон тўғрисидаги ҳикояларни эшитиб, ўйга толаман; у кишининг чин инсон бўлиб камол топишида туғилиб ўсган оилавий муҳитни, қолаверса, отаси Сулаймон Расвоннинг хизматлари катта бўлган бўлса керак деб сўрайман. Бунга жавобан онам: «Ҳа, албатта. Чунки, менинг билишимча, отам ўз даврининг ўқиминли, билмидон одами ҳисобланган, «Расво» тахаллусида жуда кўп шеърлар ёзиб қолдирган. Отамнинг шеърлар девони, ўзинг биласан, менда сақланиб қолган. Ҳоҳласанг шулардан айримларини намуна сифатида сенга ўқиб берай, эшит, хулоса чиқар:

*Маломат, маҳлакига ташлабон кетмоқ шиорингдур,
Кўтармай бошини ердин нигун сардил фиқорингдур.
Худо ҳаққи кўриб бу ҳоли зорим ёр боқмайсан,*

Мени бир йўлга ташлаб, йзга йўлдин роҳ-гузорингдур.
Тараххум айлағил сендин бўлак йўқ менга ғамхоре,
Бошим помол ҳоқ бўлганда чашим интизорингдур.
Уларман ғурқатингда бегумон бошим уза келгил,
Қадумингга ғариб жон тухфа қилгон беқарорингдур.
Ризо мен ушбу дунёдин кетарда бир кўриб қолсам,
Йўлинга термулиб қон ёш тўкон бир ашқуборингдур.
Ҳалилиллоҳ: ўтни айлағон гулзор оллоҳу,
Лил оташ хонасин гулзор этан чашму хуморингдур.
!Иҳоят ихтиёримни инонин сенга топширдим,
Бу Расво волаға лутфила боқсам ихтиёрингдур.

Шунн ҳам айтиш жонзки, назаримда отам бадният-
нинг сир-асрорларини яхши тушунган, чуқур англаган.
Бу қуйидаги шеъри билан ҳам исботлаш мумкин:

Адойи ёр ўлиб умрим ўтиб охир адо бўлдим,
Қади зебо санам рухсоринга зору гадо бўлдим.
Ютармен захру ҳажринг бода ўрниға кеча-кундуз,
Халокат ичра қолдим «ол қулим» деб бенидо бўлдим.
Шаҳодат шарбатин ичмакка нозинг навбати етди,
Бўлиб беҳуд бу истиғно сабаб ўздин жуда бўлдим.
Авалда сен ишонтирдинг вафо қилмоққа эй, жоним,
Сени бу ваъдан бофингга мен жони фидо бўлдим.
Надур айёрлик, маккорлик алдаб мени мундоқ,
Ҳароб этдинг вафо қилмай, ҳама ҳасрат садо бўлдим,
Хумор ўлдим висолинг бир кўриб бори дигор кўрмай,
Илиндим риштаи меҳрингга тақдири Худо бўлдим.
Узингга ошнолик кўчасин шому саҳар истаб,
Кийиб эғнимга жанда ҳам қаландар бонидо бўлдим.
На айларман сенинг ишқингда бўлдим волаи Расво;
Бўлиб ҳар қилмишимдан манфаил маҳва зидо бўлдим.

Нима учун отам тўғрисида, унинг ижодиёти ҳақи-
да кўпроқ тўхталдим, анча гапирдим? Ажабланма, бу-
нинг сабаби бор, тушунтириб бераман. Чунки ижод —
бу ижодкорнинг қалб кўзгуси. Шунга қарамасдан сўн-
ги пайтларда Чўлпонга бағишланган айрим тадқиқот-
ларда отам билан акамни (ота-болани) бир-бирларига
қарама-қарши қилиб қўйишга интилишлар сезилмоқ-
да. Масалан, Наим Қаримовнинг «Чўлпон» деган ки-
тобчасида шоир отасининг «нодонлиги» туфайли уйини
тарк этган, отаси эса ўғлини гапига кирмаганлиги учун
«оқ» қилган, уйдан ҳайдаб юборган,— деган фикр баён
этилган.

Таниқли олим Н. Каримов бундай ғояни илгари суриб, қандай ҳақиқатни ўқувчига етказмоқ мақсади бўлган? Уни исботлаш учун зарур бўлган далилларни қаердан излаб топган экан, акамни қамашни, сўроқ қилган терговчиларнинг савол-жавоблариданми, маҳбуснинг қўлёмаларни ёки кундалик дафтариданми, бошқа архив манбаларданми, — бу биз учун қоронғи. Лекин қатъий шуни айтишим керакки, отам ҳеч қачон ўз боласини «оқ» қилмаган, уйдан ҳайдамаган, Чўлпон эса ўз отасини ҳеч қачон «нодон» деб билмаган. Ўз ўғлини диний ва дунёвий илмларни чуқур эгаллашини, мударрис ёки мулло бўлиб етишишини хоҳлаган, доимо ўз ёнида бўлишини орзу қилган, ота «нодон» саналса, пиянистанинг отаси ким бўлиб ҳисобланади?

Биласанми, Уктам, кўпинча мендан одамлар: «Фоиқа ая, бахтлимисиз?» деб сўрашади. Нима дейишим мумкин? Албатта ҳаётимиз армонсиз, етишмовчиликсиз бўлган деб айтиш нотўғри. Лекин умрим бекорга ўтмади, саккиз фарзандни вояга етказдим. Худога шукур, бахтлиман. Қирққа яқин набиралар ва қирқдан ортиқ чевараларим бор. Шу набираларимдан бири туғилган пайтда қувончимни қуйидаги сатрлар орқали ифодалаган эдим:

*Ассалом, эй янги меҳмон, хуш келибсиз, паҳлавон,
Мен боролмай нома ёздим қутламоққа, жона-жон.
Минг шукур, қўйдинг қадам гулшан диёринг кўксига,
Марҳабо ботир йигит, обод Ватанги посбон.
Хур диёру, қуш онангнинг бағрида сен катта бўл,
Улғайиб ўсгил тилаймиз бобожону онажон.
Катта бўлсанг, йқиб ўрган халқинг учун илму фан,
Мақтабу дорилфунунлар қўйнида фарзандижон.
Мангу порлар бошинг узра бахти иқбол машъали,
Давримиз фарзандидурсан, сеникидур кенг жаҳон.
Эр йигит бўл, шер йигит бўл, тоза виждон пок дил.
Оқилу доно йигитга мунтазирдур бу замон.
Қанча ёзсам шунча кўпдур орзу ҳам истаklarим.
Ёзмоқа йўқтур илож, дардман онангман, нотовон».*

ЮНУС МАҚСУДОВ

УЛУҒЛАР ДАВРАСИДА

XX асрнинг биринчи чораги ўзбек адабиётида Фитрат, Абдулла Қодирий; Чўлпон, Ғулум Зафарий, Аб-

дулла Алавий, Ғози Юнус, Элбек, Вадуд Маҳмуд каби қобилнятли адиблар етишиб чиқдилар.

Афсуски, уларнинг баъзилари вақтсиз қазодан, баъзилари гуноҳсиз жазодан маҳв бўлдилар.

Ўзбек ва форс адабиётини муттасил кузатиб борадиган Олимхон дўппифуруш деган бир табаррук зот китоб ўқишга қаттиқ берилганимни сезиб, адабиётимизнинг кўпгина сиймолари билан таништирган ва уларнинг суҳбатларидан баҳраманд этган эдилар.

Олимхон ака Тошкентнинг Парчабоб маҳалласида, биз эса уларга яқин бўлган Жин кўча (ҳозирги Олча проседи) да яшар эдик. У киши отамдан анчагина ёш бўлишларига қарамай, дўст тутинган эди.

1920—1926 йиллари Олимхон ака ҳовлимизга деярли ҳар кун келиб, отам билан суҳбатлашар, китобхонлик қилишар, мабодо икки-уч кун кўринмай қолса, отам мени у кишини чақириб келишга юборар эдилар. Олимхон ака ширин сўз, меҳмондўст бўлгани учун ёру дўстлари ҳам ниҳоятда кўп эди.

Мен бўш вақт топдим дегунча дўконларига тушиб, суҳбатлашиб келар эдим. Дўкони ҳозирги Октябрь бозорига яқин жойда бўлиб, аъло сифатли тақир қизил ҳамда кўк духобадан каржсиз ва гулсиз қилиб тикиладиган дўппиларни Олимхон ака Тошкентга расм қилган эдилар. Харидорларининг аксарияти зиёлилар бўлиб, бозори ҳам чаққон эди.

1929 йил баҳор кунларининг бирида одатдагидай дўконларига тушсам, бошида Олимхон аканинг қўлидан чиққан кўк духоба дўппи, эгнида қора беқасамдан тикилган реза чопонли бир киши бор экан. Ҳол-аҳвол сўрашганимиздан сўнг Олимхон ака менга: «Бу аканни танийсанми?» — дедилар. Мен: «Ўзларини биринчи кўришим, аммо асарлари, суратлари оркали яхши танийман», — дедим. Шунда Олимхон ака Қодирийга қарата «бу йигит қиёматли акахонимнинг ўғли, адабиётга муккасидан кетган, сени ёзганларингга жуда ихлосманд», деб қўшиб қўйдилар.

Қодирий менга бир қур назар солиб: «Адабиётчилардан кимларни танийсиз?» — деди. Мен ўша вақтда эл оғзига тушган шоиру адибларнинг номларини айтиб, баъзиларини шахсан кўрганимни, баъзиларини ғойибона танишимни айтдим.

Ярим соатлар чамаси гаплашиб ўтиргач, Қодирий кетишга қўзғалиб, Олимхон акага «бу йигитчани ҳам олиб бординг» дея менга ишора қилди. Олимхон ака: «Албатта, олиб борамай» деб бош силкиб қолдилар.

— Бугун кечқурун Жулқунбойнинг уйига ўртоқлари келишар экан, шунга мени айтгани келибди, кечроқ сен билан бирга борамиз, — дедилар Олимхон ака. Мен бундан бироз ўнғайсизлик сездим. — Жулқунни ўғли ҳам ёш, сен бориб ўшал ақли расоларга дастёрлик қилсанг, уларнинг ширин, ибратли суҳбатларидан баҳра олган бўлардинг.

Рози бўлдим. Кечқурун бирга бордик. Қодирийнинг уйи Самарқанд дарбозада, ички ва ташқи ҳовлидан иборат экан. Ташқи ҳовли саҳни бир танобдан мўлроқ бўлиб, ўртада асоси мрамрдан ишланган баланд шийпон қад кўтарган. Шийпон атрофи дарахтлар ва турли-туман гуллар билан ўралган, соя-салқин, ҳаммаёқ саришта, шакароб қилиб сувлар сепилган, умуман айтганда, бу жой оромбахш, хушхаво бир манзил экан.

Қодирий бизни очиқ юз билан кутиб олди ва эски қадрдонлардек яна бир бор илиқ сўрашди. Мен бундан анча руҳланиб кетдим.

Отамнинг: «Меҳмон ва мезбон иш буюришини кутиб ўтирмай, синчковлик билан уларнинг ҳолатини кузатиб, хизматларини тезда бажаришга киришгин», деган насиҳати қулоғимда эди. Шунга амал қилиб, дарров шийпонга чиқдим, уйиб қўйилган кўрпачаларни гилам устига тўшаб, ёстиқларни батартиб қўйиб, шийпон ёнида биқирлаб қайнаб турган катта самовардан чой дамлаб уларнинг олдига келтириб қўйдим. Энди дастурхон ёзмоқчи эдим. Қодирий менга ёрдамлашиш учун ўрнидан кўзгалди. Олимхон ака: «Абдулла, сен баҳазур ўлтирабер, бу укангни суяги меҳмон кутуш билан қотган», дея турғизмадилар. Майда-чуйда ишларни саранжом-саришта қилиб бўлганим ҳамоно эшикдан меҳмонлар кириб келишиб, бизлар билан кўришдилар. Улар Фулом Зафарий, Абдулла Алавий, Элбек, Ойбек ва яна бир муллавачча сифат йигит, кейин билсам бу киши мунаққид Вадуд Маҳмуд экан (мен унинг мақолаларидан бохабар эдим).

Овқатни тановул этишгач, Фулом Зафарий билан Абдулла Алавий адабиёт ва санъатга доир кўп масалалар ҳақида гаплашиб ўтиришди, ҳар иккови ҳам ўқтин-ўқтин Қодирийга қараб, «Бу масалага сиз қандай қарайсиз? Бу тўғрида қандай фикрдасиз?» дея саволлар бериб туришарди. Қодирийнинг жавоблари қисқа ва мазмундор эди.

Суҳбат йўриғи масалга келганда Элбек, мунаққидликка келганда Вадуд Маҳмуд ҳам оз-моз гапиришди.

Олимхон ака билан Ойбек суҳбатни жимгина тинглаб ўтиришди. Вақт анча кеч бўлиб қолган эди. Иккита катта лаганга сузилган паловни олиб келиб, ўртага қўйдим. Жуда ўхшалган экан, зўр иштаҳа билан едик. Ошга фотиҳа ўқилгач, Қодирий Олимхон акага «Сиз ҳам энди бирор нарса денг...» деб таклиф қилди.

Олимхон ака турли саргушатларни, Насриддин афанди латифаларини айтгаларида ҳаммани маҳлиё қилиб қўярдилар. Аввалдан маълум латифаларни яна у кишининг оғзидан эшитгингиз келаверарди. Ниҳоят Олимхон ака ўз бошларидан кечган қисқа ва қизиқ бир саргузаштни, сўнг Насриддин афандининг бир латифасини ғоят моҳирлик билан айтиб бердилар. Ҳаммалари кула-кула ўринларидан турдилар-да, хайрлашиб тарқалишди. Биз уларни кузатиб қўйдик.

Олимхон ака Қодирий билан гаплашиб, гулзор оралаб юришганда мен шийпондаги идиш-товоқларни, гилам, кўрпача ва ёстиқларни йиғиштириб бўлган эдим.

Биз уйдагиларга ётиб қолишимизни айтмаганимиз учун Қодирийнинг қистовига унамай, йўлга тушдик. Кўчалар тўлини ой нури билан чароғон эди, бугунги суҳбатдан олган таассуротимизни бир-биримизга гапира-гапира уйимизга қандай етиб келганимизни билмай қолибмиз.

1

Ҳовлимизга яқин бўлган Бароқхон мадрасасининг мударриси, бедилшунос олим Аловиддин махсум ва ўғиллари арабшунос, навонйшунос Нодир махсум бизга маҳалладош бўлиб, ҳар икковларининг ҳам ҳурматиззатларини бажо келтирардим. Улар, айниқса, қишининг узоқ кечалари бизникига келиб, диний масалаларни ва Бедилнинг фалсафий шеърларини муҳокама қилишар — Нодирхон махсум ўқир, Аловиддин махсум эса тафсир қилар эди. Бундай кечаларни уюштиришда Олимхон аканинг хизмати катта бўларди.

Нодирхон махсум 1929—1947 йиллари Каганович номидаги Вагон таъмирлаш заводида ўт ёқувчи, сўнг уста (мастер) вазифасида ишлади, 1947 йили Гафур Гулом ва Ҳоди Зарифларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли заводдан Фанлар Академиясига ишга олиб келинди. У академик Е. Э. Бертельс билан ҳамкорликда Навонийнинг «Ҳайратул-аброр» асарини устида илмий-тадқиқот олиб борди.

Нодирхон махсум 1944—1947 йиллари ишдан ажралмаган ҳолда диний назорат кутубхонасини бунёд этишда яқиндан ёрдам берди. 1947 йилдан то 1975 йилгача шу кутубхонада мудирлик вазифасида ишлаб, тарихий обидаларни тиклаш-таъмирлашда Фанлар Академиясининг буюртмаларини бажариб борди. Паҳлавон Маҳмуд мақбарасидаги шикаст топган тарихий битикларни асл ҳолига келтиришда жонбозлик кўрсатди.

Мен 1920—1925 йиллари Нодирхон махсумнинг амаликисини, мактабдор Низомиддин қўлида ўқиб, савод чиқарганман, хусусий мутолаада Нодирхон махсумнинг ўзи яқиндан кўмак бериб турган. Бу киши ҳақида қисқача бўлса-да тўхтаб ўтаётганимнинг боиси мана шунда.

... Ҳадемай баҳор тугаб, ёзнинг иссиқ кунлари етиб келди. Одатимизга биноан Нодирхон махсум билан кечқурун Ҳазрати Имомдаги чойхонага чиқдик. Чойхона Тилла шайх масжиди жомеининг ичида бўлиб, ўртасидан каттагина анҳор ўтган. Бу ер ҳар доим озода ва гавжум бўларди. Биз ўтирадиган холироқ жойдаги кат деярли бўш турарди.

Уша кунни фавқулудда ҳолга дуч келдик, бизнинг катимизда икки киши ўтирган экан. Яқинлашиб борсак, Олимхон ака билан шоир Чўлпон. Нодирхон махсумни кўриб, ҳар икковлари ҳам ўринларидан туриб қаршиладилар. Мен Чўлпон билан яқинда Олимхон аканинг уйида танишган бўлсам, Нодирхон махсум Қодирийнинг уйида танишган экан. Бир пиёла чой ичар-ичмас, Олимхон ака тўсатдан шоир Камийнинг «Уним йўқ, буним йўқ, уйимда уним йўқ, ишимда уним йўқ, айтишга уним йўқ» деган туюгини ўқиб, Нодирхон махсумга кўз ташлади. Нодирхон махсум: «Ҳа, шу боисдан у кишининг тахаллуслари «Камий»да деб қўйдилар. Чўлпон Камийнинг:

*Қаю гулчеҳра ёди бирла афғон этдинг, э булбул,
Хазин овоз ила дийдамни гирён этдинг, э булбул,—*

деб бошладиган шеърини ёддан ўқиб берди ва шеърларини мақтади.

Чўлпон Камий ижоди билан таниш бўлса-да, таржимаи ҳолидан беҳабар экан. Нодирхон махсум:

— Қаримбек Шарифбек ўғли Камий, Тошкентнинг Парчабоб маҳалласида туғилиб ўсган, Бароқхон мад-

расасида таҳсил кўрган, ниҳоятда камбағал муллаваччалардан эди, — деб маълумот бера бошлади. — Бутун умрини Бароқхон мадрасасида ўтказди, десам хато қилмайман. Узлатга чекингунча бир ой бетоб ётди, ҳолидан ҳеч ким хабар олмасди. Мен кун ора кириб кўнгил сираб, ҳоли-бақудрат кўмаклашиб турдим. Бир кун кириб келсам, аҳволи оғир, мени кўриб деворга ишора қилди. Қарасам:

*Чаманда андалиб эканман,
Уз юртимда ғариб эканман, —*

деган сатрлар кўмирда ёзилган экан. Эртаси вафот этди. Маҳалла аҳли ёрдами билан дафн қилдик, — дедилар.

Чўлпон ён дафтарига шу байтни ёзиб олди ва Камий тўғрисида Нодирхон махсумдан анчагина нарсаларни сўраб-сурштирди.

Суҳбат охирида Нодирхон махсум Камий арвоҳига атаб тиловати Қуръон қилдилар.

Чойхонадан чиқаётганимизда Олимхон ака Нодирхон махсумга:

— Эртанги намозни бизникида бирга ўқисак, Абдулҳамид ҳам барвақт келадилар — шу баҳона гурунглашамиз, — деди.

Эртаси тўртовимиз ҳам жам бўлдик. Шу кун Чўлпон кечгача Навоий, Фузулий ғазалларидаги Ислом тарихи ва Қуръонни мажид оятларига тааллуқли ўринларни Нодирхон махсумдан сўраб ёзиб олди.

Овқатдан сўнг шом намозини масжидда ўқиниш учун қўзғалишди, бирга чиқдик. Олимхон ака билан Нодирхон махсум мачитга, мен Чўлпон билан чойхонага йўналдик.

Биз яна холи катга бориб ўтирдик, улар намоздан келишгач, суҳбат яна Навоий, Фузулий ижоди ҳақида давом этди. Олимхон ака менга қараб:

— Суҳбатимизга Фузулий ҳазратлари ҳам ҳозир нозир бўлсалар айни муддао бўлур эди. — деди.

Мен ўша заҳоти уларникига бориб Фузулийнинг Тошкентда чоп этилган тошбосма девонини олиб келиб, Чўлпонга узатдим. У киши Фузулийнинг «Лайли-Мажнун»идан анчагина ғазалларни ўқиди, бир вақт диққат қилсам кўзида ёш пайдо бўлибди. Шунда у:

— Мен... энди бўлди, ортиқ ўқий олмайман. — дея девонни Олимхон акага узатди. Олимхон ака Чўлпон-

га қараб, «ҳолингиз шу экан-ку», дея ҳазиллашди ва Фузулий ғазалларини ўқишга киришдилар.

Ғазалхонлик бирор соат давом этса-да, бирорталари изоҳга муҳтожлик сезишмади, мен Фузулийни хийлагина мутолаа қилган бўлсам-да, ана шу ерда ҳали анча ғўрлигим билиниб қолди.

— Менимча Фузулийга «Лайли-Мажнун»ни ёзиш жуда ҳам оғир, айни замонда жуда ҳам завқли бўлган. Чунки Фузулий Мажнун қиёфасига кирмай, ишқ йўлида Мажнун чеккан азоб-уқубатларни ўз бошидан кечирмай туриб бундай шоҳ асарни ёза олмас эди. Зотан, Қодирий ҳам Отабек билан маслакдош, ҳамфикр бўлмаганида «Утган кунлар» бунчалик шухрат қозонмас эди. — деди Чўлпон.

Шундан сўнг Қодирий тўғрисида гап бошланиб кетди. Нодирхон махсум:

— Қодирий Фузулий асарларини нозик дид билан таҳлил қилади, шу кунларда Бедил асарларига қаттиқ берилган, шу боисдан Қодирий билан тез-тез учрашиб, бедилхонлик қилиб турамыз, — деди.

Олимхон ака: «Жулқун шеърятга қаттиқ берилган-у, бироқ шоир бўлолмай қолган», — деган эди, Чўлпон: «Яхшиям шоир бўлмаган, шоир бўлганда, бизга нон йўқ эди», деб ҳазиллашди ва Қодирийнинг улур санъаткор эканини таърифлаб, шоир-адибларнинг ижоди асосан 40—60 ёшларида камолга етади, бас, шундай экан, яқин йилларида Қодирий тенги йўқ адиб сифатида шухрат қозонишига, номи жаҳонга ёйилишига имоним комил, дея илова қилди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. Чойхонадан кетар чоғимиз Нодирхон махсум Олимхон ака билан Чўлпонга қараб:

— Суҳбатимизнинг давомини эртага, бизнинг чорбоғда ўтказсак, — дея Гурунчариф мавзеидаги боғчаларига таклиф қилди. Сўнг: — Суҳбатимизда Абдулла акам ҳам қатнашса яхши бўларди, — деб менга қараб кўйд.

Мен бу гапни дарров фаҳм этдим ва Қодирийни айтиб келишни ўз зиммамга олдим. Нодирхон махсум мендан мамнун бўлди. Эртаси Қодирийни айтгани борган эдим, Фарғонадан келмаган экан. Нодирхон махсумнинг таклифномасини қолдириб келавердим.

Кечки пайт Олимхон ака, Чўлпон ва мен Нодирхон махсумнинг боғига қараб пиёда йўлга тушдик.

Нодирхон махсум биз билан кўришгач, Қодирийни

сўради. Узримини эшитиб, «Аттанг», деб қўйди. Бедил ва Навоий асарларидан ўқиб муҳокама қилдик. Кейин Чўлпон арузда ёзган икки-уч шеърини ўқиб берди. Ҳаммамизга манзур бўлди. Олимхон аканинг илтимосига биноан Нодирхон махсум ўзининг Навоий ва Бобир шеърларига боғлаган мухаммасларини ўқиб берди. Қўрғонча билан шийпон оралиғида тез-тез қатнаб турганим учун мен ўша кунги адабий гурунждан тўла баҳраманд бўла олмадим.

Эртаси кечқурун ҳаммамиз яна чойхонага йиғилдиган бўлдик. Орадан бирор соат ўтар-ўтмас чойхонага Қодирий етиб келди. Ҳол-аҳвол сўрашишдан сўнг, Чўлпон «Абдулла Фарғонадан қачон келдингиз?» — деб сўраган эди, Қодирий: «Уйдан хатингизни олдимунаридан-бери овқатланиб, сизларни зиёрат қилгани шошилиб келяпман», деди. Ҳаммалари ҳайрон қолишди. Мен эрталаб Қодирийникига бориб, келсалар албатта борсинлар, деган мазмунда хат қолдирган, аммо бунини уларга айтмаган эдим. Қодирий рўмолчага тугилган иккита ширмой нон ва қан-қурсларни олиб, ўртага қўйди.

— Мозорбосди, марҳамат қилинглар, — деди.

Қодирийнинг Фарғонага боришдан муддаоси — ёзадиган янги асари учун материал тўплаш экан. Бу сафар чоғида мутафаккир аллома Заҳириддин аълам ҳамда бир қанча қаландарлар билан бўлган суҳбатини батафсил сўзлаб берди. Шу боис бугунги ўтириш жуда жозибали бўлди.

Одамлар чойхонадан тарқала бошлагач, биз ҳам қўзғалдик. Шунда Қодирий:

— Қайси кунини вақтларингиз бўлади, боғчамизга бориб, салқинлаб келсаларингиз, — деб таклиф киритди. Чўлпон эртага Андижонга кетиб, пайшанба кунини қайтиб келишини айтгач, Қодирийникига бориш жума кунига тайин бўлди...

Жума кунини, Олимхон ака билан Нодир махсум намоздан қайтгач, учовимиз Қодирийникига бордик. Адиб қўшнисини Сотиболди ака билан ҳамкорликда ҳозиргина деворга сархок қўйиб бўлиб, ювинаётган экан.

Шийпонга тайёрланган жойга чиқиб ўтирдик. Мен чой дамлаб дастурхон ёздим. Сал фурсат ўтмай, Чўлпон, Гулом, Зафарий, Абдулла Алавий, Элбек ва Ойбеклар кириб келишди.

Нўхатли шўрва (мохора) ичилгач, четроққа уйиб қўйилган қовун-тарвузлардан сўйиб, меҳмонлар олди-га келтирдим.

Қодирий Чўлпондан Андижон сафари ҳақида сўради. Шoir:

— Ҳз юртимга сиғмай қолганим учун узоқ сафарни ихтиёр қилиб, ёру дўстларим ва синглим билан хайрлашиб қайтдим, синглимнинг акажон, сиз кетиб қолсангиз биз қандай чидаймиз, деб бўзлаши юрагимни жудаям ўртаб юборди. Кечаси уйқум келмаганидан мана буни ёздим, — деди-да «Хайр энди» сарлавҳали шеърини ўқиб берди.

Шеър ниҳоятда мунгли, ғамгин эди. Ҳамма маънос тортиб қолди. Бироз жимликдан сўнг Фулом Зафарий Қодирийга:

— Фузулийнинг араб тилида ёзган қасидаларини олиб чиқсангиз, махсум акамдан фойдаланар эдик, — деб илтимос қилди. Қодирий олиб чиқиб, қасидаларни ўқиди. Нодирхон махсум эса сўзма-сўз ағдариб турди. Абдулла Алавий уларни шунчалик чиройли таҳлил қилдики, Фузулий асарларининг фалсафий кўламдорлигидан тонг қолдим. Фузулийхонлик икки-уч соатгача давом этиб, ниҳоят топган ҳам эдики, эшикдан «Ўртанглар тўлсин!» деб Ғози Юнус кириб келди. Фулом Зафарий: «Кел! Сенинг ўрнинг билиниб турувди», — деб жавоб қилди.

Ғози Юнус Оҳунгузарда турарди. У кишини кўп кўрганман, табиатан қизиқчиликка мойил бўлиб, одамларга қараб, шеър тўқиб юбораверарди.

Овқатдан сўнг суҳбат баҳрибайтга уланиб кетди. Абдулла Алавийга жавобан Чўлпон айтган баҳрибайтнинг сўнгги ҳарфи «К» билан тугаган эди. Ғози Юнус Чўлпонга қарата: «Кўзингнинг ёшлари Жайхунга ўхшар, танангни мўйлари маймунга ўхшар!» жавоб қайтарди. Бу Фулом Зафарийга эришроқ туюлди шекилли, унга «Рафиқимсан, бироқ лой қоплиғнинг бор, ширин суҳбатда беодоблиғнинг бор!» дея танбеҳ берди. Ғози Юнус имо-ишора билан узр сўради.

Баҳрибайт яна бирор соат одоб доирасида давом этди. Утириш Олимхон аканинг қизиқ-қизиқ латиғалари билан якунланди.

Чўлпон Қодирийникида ётиб қоладиган бўлди. Олимхон ака, Нодирхон махсумлар билан бирга қайтдик. Йўлдан келаётиб мен Олимхон акадан «Нега Чўлпон сизни почча дейди?» деб сўрадим. Олимхон ака:

— Мен 1914 йили маҳаллангдаги Абдуқодир бойнинг Андижондаги чиннифурушлик дўконида приказчи бўлиб ишлардим. Уша ерлик Сулаймон баззоз де-

ган киши билан танишдим. У киши шоирнамо, ўқиниш-ли эди. У менга жуда яқин одам бўлиб қолди, сал ўтиб ўзининг яқин қариндошларидан бирининг қизига, яъни Ширмойхон аянгга мени ўйлантдириб қўйди. Чўлпон ўша Сулаймон баззознинг ўғли бўлади, шу сабабли мени почча деб чақиради, — деди-да, яна бир воқеани айтиб берди.

Сулаймон баззознинг айтишига қараганда, Абдулҳамид олти-етти ёшидаёқ савод чиқариб, саккиз-тўққиз ёшида андижонлик Миркомил бойни танқид қилиб, газетага ёзган, мақола газетада босилгач, кимдир Миркомил бойга Сулаймон баззознинг ўғли Абдулҳамид ёзган деган. Бой дарғазаб бўлиб, Сулаймон баззозни чақирган, баззоз ёлғиз ўғлим бор, тўққиз ёшда, аммо ҳануз мактаб кўрмаган. Ишонмасангиз, эртага дўкондан қайтишингизда ўғлимни сизга кўрсатаман, дея аранг бойнинг олдидан қутулиб чиққан. Эртаси бу воқеани Абдулҳамидга тушунтирган ва сен Миркомил бой маҳалламиздан ўтаётганда бошяланг, оёқяланг бўлиб кўчада варрак учириб юр. Бўлмаса бой бизни хонавайрон қилади, деб тайинлаган. Сулаймон баззоз ана шундай йўл тутиб, бойнинг газабидан қутулиб қолган экан.

Кейин: «Қодирий билан қандай ўртоқ бўлгансиз?» — деб сўрадим.

— Жулқун билан рус-тузем мактабида бирга ўқиганмиз. 1919 йили Андижонда босмачилик кучайиб, халқнинг тинчлигини буза бошлагач, аянг билан Тошкентга кўчиб келдик. Олдинги йили мени савдогарчилик қилган, деб шўро сайловига ҳақсиз қилишди. Ҳақсизларнинг аҳволи ёмон бўлишига кўзим етгач, анча саросимага тушиб қолдим. Аянгни болалар билан Андижонга жўнатиб, ўзим Жулқунни паноҳ тортиб, уйига бориб ётдим. Жулқун: «Сизни нотўғри ҳақсиз қилишибди. Сиз савдогар эмас, савдогарнинг хизматини қилган одамсиз», — дея менга тасалли берди ва арıza ёзиб ҳужжатларимни тегинли идорага топширди. Оралдан уч-тўрт кун ўтгач, мен оқланиб, ҳақлилар рўйхати-га кирдим. Уша куннёқ Андижонга бориб, онламни олиб қайтдим, — тушунтирдилар Олимхон ака.

... 1932 йилда мен Москвага бориб, Педагогика институтининг физика-математика факультетига ўқишга жойлашдим. Бу вақтда Чўлпон СССР Марказий ижроия қўмитасида таржимонлик вазифасида ишлар. Катя деган рафиқаси билан Биринчи Мешчанская кўчасидаги 115-уйда истиқомат қилар эди. Уларникига тез-тез

бориб турардим. Рафиқасига мени «тутинган укам бўлади», деб таништирганди. Уқнишга жойлашганимдан қувониб: «Ана энди бағрим тўлиб, бошим кўкларга етиб юрадиган бўлдим», деб хурсандчилигини билдирганди. У бир куни:

— Алавийнинг вафотидан хабаринг борми? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, хабарим бор. Адабиёт аҳлининг бошига оғир мусибат тушди, — дедим мен.

— Нимасини айтасан, — деб давом этди Чўлпон, — у ёш бўлишига қарамай, тенги йўқ адабиётшунос, қобилиятли шоир, имонли мунаққид ва меҳрибон дўст эди. Ғурбатда чекаётган ранжу андуҳларим унинг қайғулари олдида урвоқ ҳам бўлмай қолди. Ҳафта-ўн кунча ўзимга келолмай юрдим. Боришга имконим бўлмагач, Музайяна Алавия билан Абдулла Қодирийга таъзия билдириб хат ёзган эдим. Ҳар икковидан мана бу мактубларни олдим, — деб Чўлпон хатларни менга ўқиб берди. Мактублар бир-биридан ғамли ва мунгли эди. — Бу мактублар юрагимни янада ўртаб юборди, — деб Чўлпон йиғлади. Мен ҳам ўзимни тутиб туролмадим.

Чўлпон иродали, сабр-қаноатли, ғаму андуҳларга бардошли бўлса-да ўта нозик кўнгил, таъсирчан киши эди.

— Мана бу рубойни ўқиб кўр! Алавий вафотидан сал илгарироқ уни менга ёзиб қолдирган эди, — деб қўлимга бир қоғозни тутқазди у.

Уқидим, шеър мазмунан Фузулий рубойисига ўхшашроқ эди:

*Хуш ул дами ажал чекам бодаи ноб,
Сармаст ётам қабрда то рўзи ҳисоб,
Ғавғои қиёматда турам масту хароб,
На фаҳри ҳисоб ўлай, на идроки азоб...¹*

Чўлпон билан 1935 йилгача ҳафта сайин кўришиб, шеърхонлик қилишиб турдик. Бир куни борсам ўзи йўқ экан, Катя қўярда-қўймай уйига таклиф этди-да:

— Акангни мана бу машқ дафтарини ўқиб ўтир! У бир соатдан сўнг келиб қолади, — деди.

Мен машқ дафтарисидаги анчагина шеърларни ўқиб чиқдим ва ниҳоят аруз вазнида ёзилган бир шеърини

¹. Бу рубой 1938 йилда Чўлпоннинг матбуотда босилмаган шеърлари қаторида изсиз йўқолган.

ёдлаб олдим. Бир соатлар ўтар-ўтмас Чўлпон ҳам келиб қолди, мени кўриб бениҳоя хурсанд бўлиб кетди. Чой устида мен ўша шеърни ёддан айтдим:

*Билдим энди, шунча берган ваъдалар ёлгон экан,
Кўнглингизни ўзгалар ўз кўнглига олгон экан.
Мен кўнгул бердим, у ҳам менга кўнгул берди десам
Айрилиқ ўз ханжарин кўксимга ўқталгон экан,
Еш эканман, билмаганман ваъдаларнинг охири,
Бевафоликка кишилар ўрганиб қолгон экан.
Оқибат, меҳру муҳаббат зарра таъсир этмади,
Шум рақиблар ёрни бешик йўлдан оздиргон экан.*

— Бу шеърни кимга атаб ёзгансиз? — деб сўрадим.

— Солиҳа рафиқам билан Самарқандда яшар эдик, у мусиқа билим юртида ўқир эди. Ганимларимнинг сўзига кириб мендан ажралди. Ушанга ёзган эдим, — деди-да, хўрсиниб қўйди.

— Жигарингиздан урган шекилли, ҳали ҳам унута олмасиз, — дедим ҳазил оҳангида.

— Ҳа, авваллари бир-биримизга муҳаббатимиз дилдан, кейин тилдан бўлди-да, ниҳоят, сийқаланиб ўчиб кетди, — деди афсусланиб.

Чўлпон 1934 йили «Ҳамлет»нинг таржимасини ва «Кеча ва кундуз» романининг биринчи қисмини тугатган эди.

Кунларнинг бирида у роман муқаддимасини ўқиб берди. Мен завқланиб «Қодирийча тасвир бўлибди-ку», деган эдим, «Иўқ, йўқ, ўзбек аёли иккинчи марта Қодирийни туғмади», деди.

— Лоф қилманг! Навоий, Бобур, Огаҳийларни туққан ўзбек аёли нега Қодирийдақасини туғмас экан?! — дедим.

— Ҳа, ҳа, шундайку-я, яқин орада туғмаса керак, — деб жавоб қилди шонр.

Мен Чўлпон билан ҳазилкаш дўстлардек гаплашар эдим, кези келганда, афанди латифаларидан тортиб, аскиягача айтишар эдик. (Қодирий вазмин, салобатли, оз, аммо соз гапирадиган донишманд бўлганиданми, ул зоти шариф билан очилиб гаплашишга ийманардим). Адиб улуғ ҳинд адиби Рабиндранат Тагорнинг зўр ихлосманди эди, шу бондан унинг асарларини севиб мутолаа этарди. Тагор ҳақида «Маориф ва ўқитғувчи» журналида каттагина мақола чиқарган, бир ҳикоясини ва «Ҳой йўловчи қиз» шеърини маҳорат билан таржима қилган эди.

Чўлпоннинг Шекспир драматургиясига ҳам меҳри баланд эди. «Ҳамлет»ни ўзбекчага ўгиришда у озмунча кўз нуруни тўқдими, ҳазилакам иш олиб бордими?!

Ниҳоят, Чўлпон «Ҳамлет»нинг таржимасини олиб Тошкентга жўнади. Орадан бир оз вақт ўтгач, мен ишхонасига қўнғироқ қилсам, келганига уч-тўрт кун бўлган экан.

— Бугун бизникига албатта кел, сенга Тошкентдан хушxabар олиб келдим. Қувончим ичимга сиғма-япти, — деди.

Мен учиб бордим. Чўлпон мен билан қучоқлашиб кўришди ва қўлимни қўйиб юбормай, бир шеър ўқиди-да: «Қалай, ёқдими?» деб сўради.

— Жуда яхши ёзилган, бироқ услубингизни ўзгартирибсизми? — дедим.

— Дидингга қойилман, топдинг! Утир! — деб мени тўрга ўтқазди-да, гап бошлади. — Тошкентда, Ҳамза театри биносига Усмон Носир деган ёш шоир билан кўришдим, унинг тўпламидаги шеърларни ўқиб, ҳангу манг бўлиб қолдим. Мана, ҳақиқий шоир дунёга келибди, деб уни олқишладим, табрикладим. Сенга ўқиб берган шеър ўшаники эди, — деди.

Мен шоирнинг бағри кенглигига, саховатига қойил қолдим. Унга шу йилларда кетма-кет ҳужумлар уюштириб турилганини билганим учун кўнглимдан ўтган бу ноҳуш фикрни ҳам яшириб ўтирмадим.

— Шундай қобилиятли шоирнинг дунёга келиши албатта, халқимизнинг бахти, аммо сиз уни кўпчилик олдида бекор мақтабсиз. Фанимларингиз пайини қирқ-масалар гўрга эди, — дедим.

— Ҳа, бир ҳисобда сениям фикрнинг тўғри, — деди у ва маънос тортиди.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, Файзулла Хўжаевнинг таклифига биноан Чўлпон Катяни олиб Тошкентга кўчиб кетди.

1936 йилнинг ёзги таътилида шахримизга келдим. Қодирий ва Чўлпонни бориб кўрдим. Ҳар икковларининг ҳам аҳволлари яхши, руҳлари тетик, асарлари матбуотда босилаётган экан, узоқ суҳбатлашдик.

Бир вақтлар ўзбек матбуоти кўкларга кўтарган Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи ҳақида узундан-узоқ танқидий мақола ёзган, ундан снёсий хато излаган адабиётшунос Сотти Хусайннинг обрўси кенг жамоатчилик назаридан анча тушиб қолган экан.

Чўлпонни «Ақлли жинни...» деб «Қизил Ўзбекистон» газетасида фельетон қилган Комил Алиевнинг

ҳам «миси» чиқибди. Сулаймон Азимнинг бу ижодкор ҳақидаги катта танқидий мақоласи «Қизил Ўзбекистон» газетасида шу кунларда юз кўрган экан. Бу янгиликлар мени анча қувонтирди. Тошкентга келганимга уч-тўрт кун бўлгач, қибрайлик тоғам мени дала ҳовлисига олиб кетди. Мен ҳар йили у ерда беш-олти кун дам олиб, зериккач, қайтиб келар эдим.

— Бу сафар зерикмайсан, қўшнимизни кига газета чиқарадиган шоирлар келиб, дам олишяпти, суҳбати ширин, олижаноб кишилар экан. Мениям ўз ҳолимга қўймай чақириб кетишади. Менга жуда ёқиб қолди. — деди тоғам.

Манзилга етиб, дам олиб ўтирган эдик, кимдир чақириб қолди. Тоғам яна ўшалар чақиринишяпти-ёв, деб чиқиб кетди. Бир оздан сўнг қайтиб келиб:

— Айтганимдай ўшалар экан, чиқолмайман, жияним кетган, десам ҳам кўнмаяпти, бирга бормасак бўлмайди, — деди. Мен ноилоҳ бирга чиқдим. Бизни пойлаб турган киши Машриқ Юнус (Элбек) экан. У мен билан кучоқлашиб кўришди-да, ҳайрон бўлиб турган тоғамга:

— Бу сизнинг жиянингиз бўлса, менинг адашим ва жонажон укам бўлади, — деди.

Ундан-бундан гаплашиб ўтирганимизда Усмон Носир билан Хоразм ёзувчилар уюшмасининг бошлиғи Қурбон Берегини ҳам дам олишга келганини айтди, бироздан сўнг ўрнидан туриб қўшни ҳовлидан уларни чақириб чиқди.

Ҳар иккови ҳам мен қатори йигит экан. Мен билан отларини айтиб кўришгач, бири Усмон Носир, бири Берегинлигини билиб олдим.

Усмон Носир ниҳоятда шўх, завқли одамлиги юздан билганиб турибди. Дастёрчиликка ҳам уста экан, дарров ҳамма юмушларни ёлғиз ўзи бажариб, бизни қимирлашимизга имкон бермади.

Кечки овқатга тоғамни ҳам айтиб келишди. Элбек овқатдан сўнг шаҳарга тушиб, Ғулом Зафарий, Абдулла Қодирий ва Чўлпонни олиб чиқиш ниятида эканини билдирди. Тоғам:

— Йўқ, бугун эмас, эртага тонг отмасдан ўғлим файтуни қўшиб чиқади, бирга бориб уларни олиб қайтасизлар, — деди.

Бу тадбир Элбекка ҳам маъқул бўлди ва тоғамга пул бериб, бозордан бир қўй олиб келинг, деб илтимос қилди.

Хуллас, эртаси кунни яна устозлар билан дийдор

кўришдик. Севинчимиз ичимизга сиғмас эди. Нонуштадан сўнг тоғам қўйни сўйди, Усмон Носир меҳмонларга: «Бугун ҳаммаларингиз ўзингизни Қавказда деб ҳис этасиз. Овқатларимиз ҳам кавказчасига бўлади, каммина шефповар, Мулла Юнус завзал, деди. Ҳаммаларни рози бўлишди. Улар суҳбатлашиб ўтиришди, биз ўчоқ бошига кетдик.

— Икковимиз ҳам тенгдош эканмиз, сени ёқтириб қолдим. Энди бир-биримизни сиз эмас, сен деб гаплашайлик, шунда яқинлигимиз сезилади, — деди-да, қўшиб қўйди. — Сен қозон-товоқларни тайёрла! Мен кавказ кабоби ва арманча шўрва тайёрлайман, — деди Усмон Носир. Ишга киришиб кетдик. Тушқи овқат вақтида кабоб ҳам, шўрва ҳам тайёр бўлди.

Меҳмонлар ҳар иккала овқатни ҳам мақтай-мақтай тановул қилдилар. Сўнг Бўзсув канали бўйига, чорпоёга бориб, суҳбатлашиб ўтирдик. Суҳбат давомида Элбек Қодирийдан:

— Абдулла, айтганча, Ҳасан билан Қорабой деган дўстларинг омонми? — деб сўради.

— Ҳа, омон-эсон, сенга кўпдан-кўп салом айтишди, — деб жавоб қилди Қодирий.

Тошкентда Қорабой жинни ва Ҳасан девона деганлар бўлар эди. Улар билан Қодирий кўришиб турар эди. Элбек шунга ишора қилди чамамда, Қорабой жинни ёзин-қишин чопон, бўйига занжирга уланган кишан, эски тақа осиб юрар эди. Унинг ихлосмандлари кўп бўлиб, овқатини едириб, чойини ичириб қўйишарди. Қорабой жинни қўл билан ҳеч нарсани ушламас, одамларга гапирмас эди. Ҳар замон биттагина сўз кетидан, «шунақа девотти-ку», деб қўярди.

Ихлосмандлари бу сўзни каромат деб билар эдилар. Ҳасан девона «Турмуш уринишлари» китобини ёзган Мўминжон Муҳаммаджоновнинг (тахаллуси Мехтарбод) укаси эди. У китобни тескари ушлаб, Машраб ва Яссавий шеърларини ёддан ўқиб, тушуна олмадим, деб йўлига равона бўлиб кетаверар экан.

Кечки овқатга тоғамни айттириб келишди. Чўлпон тоғамга:

— Мен сизни ғойибона танийман, жиянингизга юборган қуруқ меваларингизни Мулла Юнус билан баҳам кўрардик, — деди.

Тоғам жиянимга ҳар қанча қилсам озлик қилади, раҳматли отаси икки ўғлимни олиб кетди, ўқитди, мана ҳозир шу болаларим соясида яшайпман, деди.

Суҳбат турли мавзуларда узоқ давом этди. Қош қорайгач, қўрғончага кирдик. Тоғам меҳмонларга:

— Эрта билан чойни бизникида ичасизлар, кечгача жиян хизматда, сизлар иззатда бўласизлар, — деб кулиб қўйди. Улар бу таклифни қабул қилдилар, мен бундан хурсанд бўлиб кетдим. Эртаси тонготарда тоғам қўй сўйиб, гузардан бир меш қимиз олиб келди.

Нонуштадан сўнг Усмон Носир билан кабоб тайёрладик. Кечки овқатга тоғамнинг ўзи палов дамлади, Усмон икковимиз устозлар суҳбатида бемалол ўтиравердик. Чўлпон «Баҳор» деган шеърини ўқиди:

*Баҳор қиз ҳилпиллаб-ҳилпиллаб келди,
Сочлари селкиллаб-селкилаб келди.
Даврага кирди-ю, ўйин бошлади,
Муқомлар қилди-ю, шохлар ташлади.
Берилиб ўйнади, эсириб ўйнади,
Ҳар билган ўйинни қилмай қўймади.
Сўнгра бирданига кўздан ўйқолди,
Урнида хушбўйлар, атирлар қолди.
Кетканин ҳеч кимса тўймасдан кетди,
Хушторлар базмига тўймасдан кетди.*

Йигит — Юзингни ким ўпади, оппоқ қиз?

Қиз: — Гаҳжак сочларим.

Йигит: — Мен ўшалар бўлсам, бўлмасмикан?

Қиз: — Тароқнинг тилишига тоб келтирсанг

мумкин,—

деган ҳазил шеърини ҳам ўқиб берди.

Абдулла Қодирий Чўлпоннинг ўта қобилиятли шорлигини кўп мақтаса-да, ўзининг олдида шеърларидаги баъзи бир нуқсонларни бемалол танқид қилар эди. Чўлпон ҳам у кишининг фикрларини мамнуният билан қабул қиларди, бу гал ҳам шундай бўлди.

Усмон Носир ва Берегиннинг таклифи билан эртасига уларникига чиқишга келишдик. Нонушта дастурхонини ниҳоятда нозик дид билан ясатишибди. Берегин идиш-товоқларни тайёрляпти. Усмон Носир ўчоқ бошида ширчай қияпти. Олдига бориб:

— Нима бало, кечаси билан ухламай, тайёргарлик кўриб чиқдингми? — дедим.

— Ҳа, устозларим бизникига чиқмоқ бўлсалар, кўзга уйқу келадими, — деди.

Бир оздан сўнг катталар келишди. Нонуштага тоғам Усмон олган қўйини сўйдн. Шу ерда Усмон Носир Чўлпонга атаб, «Устози мумтоз» деган шеърини ўқиб берди. Шеър ҳаммага манзур бўлди. Устоз-шогирд бир-бирларини меҳр билан қучоқладилар. Чўлпон Усмон Носирнинг юзига тикилиб: «Фаҳримсан, жигаримсан», деб қўйди.

Суҳбат янада қизғин тус олди. Чўлпон ўзбек театри ҳақида гапириб, ўзбеклар ҳинд халқи каби нафис санъатга мойил, келгусида театр соҳамиз ривож олиб, жаҳонга танилгусидир, дея хулоса қилди.

Ғулом Зафарий Усмон Носирга қарата:

— Сендан умидимиз чексиз, сени нодир туғма қобилиятнинг шеърятимиз ривожига салмоқли ҳисса қўшишига аминман. Бир шеърингда: «Манзилим ложувард уфқдан нари, Чу қора тойчоғим, чу қора йўрғам!» дебсан, бу ғоятда улуғ ғоя. Сен ғарб адабиёти билан хийлагина танишсан, энди шарқ адабиётни билан шуғуллан! Айниқса Низомий, Деҳлавий, Навоий, Фузулий ва Бедил каби улуғ шоирлар шеърятини қунт билан ўрган! Уларнинг ижоди йўлингни ёритишда машъал бўлади. Сен халқимизнинг бахтли ўғлонисан, бир ёнингда Абдулла, бир ёнингда Абдулҳамиддай меҳрибон акаларинг бор. Улар каби оддийликни шиор эт! — деб ўғит берди.

Усмон Носир ўрнидан туриб, ҳаммаларига таъзим қилиб, Ғулом Зафарийга:

— Хайрли маслаҳатингиз учун ҳар қанча миннатдорчилик билдирсам ҳам кам. Ҳар бирингиз мен учун устозсизлар. Сизлардан кўп нарсаларни ўргандим, аммо яна ўрганишим керак. Сизлар суянчиғим, фаҳрим, шарафимсизлар, — деди.

Кун кеч бўлиб қолди. устма-уст тортилган овқатларни тановул қилишгач, Ғулом Зафарий, Абдулла Қодирий ва Чўлпон шаҳарга қайтишга тараддуд кўра бошладилар. Тоғамнинг ўғли файтунни қўшиб чиқди. Биз уларни кузатиб қолдик.

Эртасига Берегин, Усмон Носир ва мен яна канал бўйига бориб ўтирдик. Усмон Носир сумкасини очиб қази, яхна гўшт, бодринг, помидорлардан газак тайёрлай бошлади.

— Усмон, нима қилипсан? — деб сўрадим.

— Ҳар эҳтимолга кўра шаҳардан келаётганимда бир шиша коньяк олиб эдим, ҳозир тақсирим (Элбек) йўқ, учаламиз бир отамлашайлик, — деди-да, коньяк-

ни олиб пиёлаларга қўйди. Сухбатимиз жуда қизгин ўтди. Мен Усмонга нисбатан камгап бўлсам-да, ўша дамда ундан қолишмай гапирган эканман шекилли, у:

— Бу дўстим хушовоз қорию қурро

Ўзи кўп вазмину ичганда бурро, — деди менга ишора қилиб.

Ҳаммамиз кулишдик. Шунинг айтиш жонзки, бир кун илгарини шу ерлик бир кишининг худойисига чиққанимизда мен Қуръон ўқиган эдим, ҳозир ёзилиб ўтирганам учун «қурро ва бурро» сўзларини қофия қилди чамамда. Мен Усмонга:

— Ҳаммамизга лақаб тақдинг, нега Фулом Зафарий, Абдулла Қодирий ва Чўлпонга лақаб қўймагансан? — дедим.

— Эсинг жойиндами? Улар менинг устозим... алайҳис-саломнинг хешларидан бўлади, тил тегизсанг оғзинг қийшайиб қолади, — деди у. Хайрлашаётганимизда эса: — Эртага эрталаб ғафлат босиб ётавермасдан бизникига чиқ! Толдан от ясаб, от-отакам ўйнаймиз, — деб қўшиб қўйди.

— Кеча сенинг раъинингга қараб, ёш болалардай чиллак ўйнадик, копток тепдик, энди от-отакам ўйнасақ, кўрганлар бизни жинни бўлиб қолибди. дейишмайдими? Ўзинг ўйнавер! Менинг вақтим йўқ, — дедим.

— Бўлмаса, Сўфо (Берегинга шундай лақаб қўйган эди) ни олиб, ҳазратимнинг олдиларига чиқайлик-чи, нима каромат кўрсатар эканлар. Кеча чиқмаганимиз учун биздан қаттиқ хафа бўлиб ўтирган эмиш, — деди.

Берегинни олиб, Элбекнинг ҳузурига бордик. У кишининг қовоғи солиқ экан. Берегин билан кўришиб, бизнинг саломимизга алик ҳам олмадилар.

— Булар ҳавойи саёқ йигитлар, сенга нима бўлди? — дея саволомуз Берегинга қаради. — Кеча эрталабдан кечгача зерикиб, ёрилишимга сал қолди.

— Мен нима қилай? Кеча мениям қўярда-қўймай олиб кетишди. Буларнинг чўмилишини томоша қилиб ўтирган эдим, иккови келиб, мени сувга улоқтириб юборишди. Сузиб чиққунимча ўлаёздим — деди Берегин.

— Саёқлар билан юрсанг, таёқлар еб қолишинг ҳеч гап эмас. — деди Элбек.

— Тақсир, каромат қилдингиз, икки-уч кундан бери бу дўстим кўзимга ғалатиноқ кўриняпти. Мавлоно Фурқатнинг ибораси билан айтганда, «Йўқ, хуши, пари тек-

кан деволага ўхшайди», — деб менга ишора қилди ва устозига таъзим бажо айлаб, олдига 10 сўм ташлади.

— Тақсирим, бу сизга, назр, дуо ўқиб дўстимга дам солиб қўйинг! Шояд бу дарддан фориг бўлиб кетса! — деди.

— Бу назрингга мушук ҳам офтобга чиқмайдн. Кўпроқ узат. — деди Элбек пулни олмай.

Усмон Носир чўнтагини кавлаб яна ўн сўм чиқарди. Элбек қўлини фотиҳага очиб:

— Э, инсу жинс парилар! Дид-фаросатларингизга минг тасанно! Хўб одамни топиб ёпишибсизлар, иншоолоҳ бу йигитдан зоелик кўрмайсизлар! Ёнидаги шеригиниям ўз домингизга тортсангизлар, ўла-ўлгунча сизларни хизматингизда бўлади. Омин! — деб фотиҳа ўқиб юборди-да Берегинга пулни узатиб: — Қимиз олиб кел. — деб уни гузарга чиқариб юборди.

Уша куни кечгача сой бўйида дам олди. Элбек ҳам биздан гинасини унутиб, хурсанд бўлиб ўтирди.

Тоғамнинг Нодирахон деган ўн саккиз ёшлардаги чиройли, одобли қизи бор эди. У ниҳоятда озода, сергайрат бўлганлиги, бунинг устига Элбек, Берегин, Усмон ва менга ниҳоятда ўзини яқин тутиб, хоналаримизни ҳар куни саранжом-сарийшта қилиб, ҳурматимизни жойинга қўйганлиги учун ҳаммамиз уни синглимиз каби яхши кўрар эдик. Бир куни тўртовимиз чорпоёда гаплашиб ўтирганимизда, Нодирахон чой келтирди. Усмон унинг қўлидан чойнакни олиб:

— Утир! Сенга атаб шеър ёздим, ўқиб бераман, — деб қолди. — Сен ғоятда гўзал, тенги йўқ лобару нозанинсан, мен бўлсам гўзаллик шайдосиман. Баъзан гўзалликка ишқим тушиб, баъзан гўзалликка ҳавасим келиб, шеър ёзаман, буни эса ҳавасим ғолиблигидан сенга бағишлаб ёздим, — деб «Нодирахон даврон экан» деган аруз вазидаги шеърини ўқиб берди. Нодирахон шоирнинг қўлидан ўша шеърни олиб:

— Сиздай меҳрибон акамдан менга унутилмас эсдалик, — деди-да таъзим қилиб чиқиб кетди.

Меҳмонлар кетишгач, биз ҳам зерикиб қолдик. Эртасига ҳаммамиз файтунга ўтириб, шаҳарга етиб келдик ва хайр-хўшлашиб уй-уйимизга тарқалдик.

1937 йилнинг охирларида Тошкентга келсам, юрт алғов-далғов, халқимизнинг асл фарзандларидан аксарияти халқ душмани сифатида бадном қилиниб қамал-

ған, сотқынлық, адолатсизлик авжга мингап экан. Яқин кишилар билан суҳбатлашини нари турсин, кўрганингда салом-алик қилишга ҳам юрагинг ботинолмай қолган пайт. Тушқунлик, умидсизлик шу қадар ҳукм сурганки, бугун борсан, эртага йўқсан, деган кайфият барчанинг дилига жо бўлиб қолган. Ҳамма эртанги кунига шубҳа билан қарайди. 1938 йили Тошкентнинг Карл Маркс кўчасида тасодифан Ойбекни учратиб қолдим. Холироқ бир жойга ўтгач: «Аҳволларингиз қалай, тинчмисиз?» деб сўрашдим. «Сўроқ, сўроқ», деб жавоб қилди Ойбек. Мен бунга дарҳол тушунмадим. Кейин билсам, Ойбекнинг бошидан ҳам кўп ғавғолар ўтган экан...

Хотираларимда номи кўп тилга олинган шоир Элбекни бугунги ўқувчи яхши билмайди. Шунинг учун бу адиб ҳақида алоҳида тўхталгим келади. Элбек адабиёт назариясини пухта ўзлаштирган ўткир зеҳли шоир бўлиши баробарида самимий, содда, камтарин, ёшларга меҳрибон, садоқатли инсон эди.

Унинг шеърлари оддий, дилга яқин, халқона оҳангга йўғрилганидан қалбга тез ва раво етиб борарди.

Элбек ҳам Чўлпон каби ўз шеърларида ҳар бир сўзни ақл тарозусида ўлчаб ишлатарди. Сўзининг исботи учун бир мисол келтираман:

*Кетдим, йўлакай қолди фақат ерда узун из,
Етдим, далалар бағрига кўклам елидек тез.
Тоғ лола оғиз, кўзлари юлдуз, ўзи гул қиз!
Ҳой-ҳой, шу гўзал ергами чорлаб эдингиз, сиз?*

Элбек менинг унча-мушча аруз вазнида ёзган машқларимга ёрдам берар, уларга тузатишлар киритиб турар эди. Бир кун аруздаги бир шеъримни Элбекка кўрсатдим, у мени ўксентмаслик учумни... билмадим: «Анча тузук ёзибсан! Бироқ шеърдаги «деяверсин!» сўзларини «дегудайман» сўзи билан алмаштирсанг яхшироқ бўларди», деди. Мен дарҳол бу маслаҳатга амал қилдим. Мана ўша шеър:

*Эл таъна қилиб, мени мажнун деса, дегудайман,
Лайли сифат дилбари мафтун деса, дегудайман.
Ишқ офатидан жон бўлди, заиф, ҳам бўлди таним,
Қаддимни кўриб, қомати нун деса, дегудайман.
Хун бўлди кўзим, ҳажрида йиғлаб кечаю кундуз,
Ашкимки селобини Жайҳун деса, дегудайман.*

*Бошимга маломат тошлари тинмай ёға бергач,
Рўзгоримни кун-паякун деса, дегудайман.
Умрим бу жаҳон ичра фароғат кўрмайин ўтди,
Мақсудийни иқболи нигун деса, дегудайман.*

Мен янги услубда шеър ёзолмаганим учун аруз вазнда машқ қилишни хуш кўргандим, аммо ўша маҳалларда арузда битилган шеърга муносабат бошқача эди. Устига-устак мендан тузуккина шоир чиқнишига ўзимнинг ҳам кўзим етмай, ўқитувчи бўлишга жазм этгандим. Гулбек деган ўртоғим Элбекнинг шогирди эди. У янги услубда шеърлар ёзар, шеърлари матбуотда босилар эди. Гулбекнинг «Ер юзи» журнали чиқниши муносабати билан ёзган шеърдан икки сатр келтирдиман:

*«Ер юзи», «Ер юзи», «Ер юзи»
Чиқақол, севинсин эл кўзи.*

Мен Элбекни қаттиқ ҳурмат қилардим, уни ўйласам ҳозир ҳам вужудим қақшаб, юрагим муз бўлиб кетади — изтироб чекаман.

Начора!

Сталин ва унинг яловбардорлари чирмандасига ўйнаб, гуноҳсиз, софдил кишилар устидан сохта гувоҳлик бериб, уларни қоралаган кимсаларнинг номлари аста-секин фош этилишига шак-шубҳам йўқ.

Умуман айтганда, ўша вақтларда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеалар юз берар эди. Қамалган шонру адибларнинг аксарияти билан суҳбатларда бўлганман. Улардан давлатга қарши, миллатчиликка оид биронта сўз эшитмаганман. Улар халқимизга садоқатли, меҳрибон зотлар эди.

Гуноҳкор қолиб, гуноҳсизлар қамалаверса, дом-дараксиз йўқотилаверса, бу қандай бедодлик?!

Бу хотиротни ёзишим жуда оғир кечди. Ўйлаган ўйларим эски ярамни янгилаб, куйган юрагимни яна алангалатиб юборди. Мен Абдулла Қодирийнинг халқимизнинг қарийб беш асрлик тарихини романда акс эттириш, Чўлпоннинг шеърини роман ва ўзбек классик куйлари асосида опералар ёзиш, Усмон Носирнинг катта дostonлар яратиш режаларидан воқиф эдим. Оға-инингдай бўлиб кетган адибларнинг ёзажак асарларидан халқни бенасиб этса, халқ руҳини синдирса, бундан куймай-ёнмай бўладими?! Ахир шу даврдан

бери китобхонлигимни ҳам тарк этиб юбордим-да. Бу ўз-ўзидан аёнки, машъум сиёсатнинг оқибати.

Шу ўринда яна бир мулоҳазани айтиб ўтишга мажбурийят сездим. Мен Абдулла Қодирий ва Чўлпон асарларининг таҳрир қилинишига асло қўшилмайман. «Биёғонлар» қош қўяман деб, кўз чиқариб қўйишганлар. Масалан, Чўлпоннинг «Мен ва бошқалар» сарлавҳали шеърининг иккинчи мисраси «Ўйнаган бошқалар, биёғон менман» бўлиши керак. Афсуски, «биёғон»нинг ўрнига «йиёғон»ни икки марта қайтаришибди. «Мен шоирми?» шеърдаги «ҳақир» сўзини «ҳафиф» сўзига, «эркин кўпиклар» ни «чиркин кўпиклар»га алмаштиришибди. «Ўтган кунлар»нинг таҳрири эса бундан ҳам ажабланарли. Бу асарлар қандай ёзилган бўлса, худди шу ҳолда ўқувчиларга етказилиши шарт! Улар таҳрирга муҳтож эмас. Ҳаёт ҳақиқати қандай бўлса, худди шундай ёзишган бизнинг мумтоз адибларимиз.

Улуғлар ҳақидаги хотираларимни дўстим Усмон Носирни эслаб ёзган шеърим билан якунлайман:

*Азизим, мунисим ҳам нури дийдам кетди, мен қолдим,
Жаҳон андуҳидан ҳамроҳим илдам кетди, мен қолдим.
Мозори лоззор ўлгай тўкилган қонли ёшимдан,
Садоқат бобида дардимга ҳамдам кетди, мен қолдим.
Қадрдон дўстлари Чўлпону Элбек ҳамда Жулқунбой
Издан қолмайин мутлақ дамодам кетди, мен қолдим.
Ўлимдан қўрқмайин доим ҳақиқатни шиор айлаб,
Ўзи мардона сўзда турди бардам, кетди, мен қолдим.
Фалак бедодлигини кимга айтиб, кимга йиғларман,
Дегайлар Мақсуди мотамда ҳар дам, кетди, мен қолдим.*

ҒУЛОМҚОДИР НОРХУЖАЕВ

МЕН БИЛГАН ЧУЛПОН

Менинг Чўлпон билан танишишим 1924 йили тасо-дифан рўй берган, у вақтда ёшим ўн еттида эди. Ҳам-за номидаги театрнинг Ҳадрадаги собиқ бинноси қар-шисиди жойлашган Тошкент педагогика техникумида ўқир эдим. Эски Жўва майдони яқинидаги кўримсиз бинода «Турон» кутубхонаси бўлиб, унга техникум ўқувчилари тез-тез келиб турардилар. Кунларнинг би-рида китоб олгани кутубхонага борсам, пештахта ол-

дида қадди-қомати келишган, салобатли, йўғонроқ, очиқ чеҳрали ва файзли нотаниш бир киши турган экан. Салом бердим, у киши алиқ олиб кийимим юпун бўлганиданми, бошдан-оёғимга разм солиб: «Сиз қаердан бўласиз, йигитча», деб сўрадилар. Мен одоб билан тошкентлик ва техникум ўқувчиси эканимни айтдим. Кейин мулоим оҳангда: «Яхши, ўқиш керак, ўзингизга соғлиқ, ўқишингизга муваффақият тилайман», дедилар. Шу вақт ичкаридан Абдулла Носиров (кейинроқ ЎзФА Шарқшунослик институтида библиограф ва илмий ходим бўлиб ишлади) юпқа бир китобни олиб чиқиб, расмийлаштириб ҳалиги кишининг қўлига бердилар. Менга омад тилаган одам китобни қўлига олиб варақлар экан, кўзим «Сарвати Фунун» деган ёзувга тушди. Бу номдаги асарни биринчи кўришим эди. Мижоз биз билан қуюққина хайрлашиб чиқиб кетди. Одобсизлик саналса ҳам Абдулла акадан бу одамнинг ким эканини сўрадим. «Чўлпон деган шоир шу киши бўлди», деди Абдулла ака. Кейин қўшиб қўйди: «Истамбулда нашр этиладиган «Сарвати Фунун»ни олдилар Зап яхши журнал-да».

Биз ёшлар Чўлпон, Фитрат, Боту, Элбек каби адибларни адабиёт дарслари орқали танир эдик. Чўлпонни шахсан учратганимдан беҳад хурсанд эдим. Шундан сўнг ёшлик истагига бўйсуниб Чўлпон мутолаа қиладиган журнални ўқишга иштиёқим ортди ва Абдулла акадан бир сонини олдим. Туртиниб ўқишга, тушуншга ҳаракат қилдим. Чўлпон туфайли шундай журнал борлигини билганим ва ўқишга уринганим учун Чўлпондан миннатдор эдим.

Бу учрашувдан кейин орадан анча вақт ўтди. Бир гал Эски Жўвада Чўлпонга яна тасодифан дуч келиб қолдим. Ёнида қадди-қомати келишган бир рус аёли бор эди. Мен нйманлиб салом бердим. У киши алиқ олиб: «Аҳволингиз яхшимми, китоб олиб турибсизми?» деб сўрадилар. Алҳол шоирнинг қувван ҳофизасига, камтарлиги ва олижаноб инсонлигига қойил қолдим. Ёнларигаги рус аёли, кейин билсак, турмуш ўртоқлари экан.

Чамамда, 1925 йили техникум ҳозирги Ленин кўчасидаги бир қаватли бинога кўчирилди ва номи ҳам «Наримонов» деб ўзгартирилди (илгари «Навоий» номида эди). 1926—27 ўқув йилида адабиёт дарсини Бокуда таҳсил олиб келган Олим Шарафиддинов олиб бордилар. Чўлпоннинг «Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари», Ботунинг «Умид учқунлари» номли шеърий

тўпламлари, А. Қодирийнинг «Утган кунлар» романи биз талабаларнинг қўлидан тушмас эди.

Шу йиллар ичида Тошкентга Бокудан профессор Чўбонзода келганини ва адабиётчилар йиғинида ўзбек адабиётининг ҳозирги ҳолати ҳақида маъруза ўқиганини эшитдим. Чўбонзода Чўлпоннинг ўзбек адабиёти равнақи учун кўп ҳисса қўшганини таъкидлаб, Чўлпоннинг шеъриятдаги бадний маҳоратини турк шоирларидан Яҳё Камолга таққослаб, ундан ҳам юқори қўйган. «Яҳё Камол ўз асарларини туркларнинг ишланиб вояга етган тилида яратган. Чўлпон эса ўзбекларнинг энди ривож топаётган тилида ёза бошлади, ўзбек шеърияти тилини яратди ва шу тилда ўлмас асарлар ёздиким, бу Чўлпоннинг Яҳё Камолдан устунлигидир», деганди.

1925 йили Бокуда нашр этилган тўрт жилдли «Турк адабиёти тарихи» асарининг муаллифи Исмоил Ҳикмат Яҳё Камол ҳақида шундай ёзади: «Яҳё Камол туркларнинг «Шоҳнома»сини яратишга қодир кимса». Кўр-япмизки, Яҳё Камол Фирдавсийга тенглаштирилиб, истеъдоди юқори баҳоланади. Чўбонзода эса Чўлпонни туркларнинг катта шоиридан ҳам юқори қўяди. Биламизки, Чўлпон шеърларининг тили содда, раво ўқилади. Шоир янги-янги ташбеҳ ва ўхшатиш, истиоралар қўллайдики, булар шеърларининг бадний қийматини ошириб юборади.

Чўлпоннинг баъзи шеърларида умидсизлик оҳанглари устивор эди, миллий руҳ кучли эди. Натижада шоирнинг ижоди аёвсиз танқид қилинди. Буларнинг нечоғли тўғри ёки нотўғри эканлигига севимли адибмиз Абдулла Қодирийнинг «Тонг сирлари» китобига ёзган сўзбошини тўлиқ жавоб беради. «Баъзи бир ўртоқлар Чўлпонни «йиғлоқ» деб айбондилар: Балки ҳақлари ҳам бордир, чунки унинг:

*Чечаклар ўсгуси кўз ёшларимдан,
Бўғунлар унгуси ўйлашларимдан, —*

деб ҳасратланиши бизнинг кўз олдимизда «йиғлоқ» бир шоирни гавдалантиради. Бироқ шоир шу тўққан кўз ёшларидан чечаклар ўстироқчи бўлса эди, биз ҳам унинг муътаризлари қаторига кирган бўлар эдик.

Анқов таъначилар шоирни ранжитишга мудовамат қиладилар. Ҳатто «сен кўк шоир» дегувчилар ҳам

бўлиб, чорасиз шоир уларга ўз ҳолидан очиқ жавоб беришга мажбур қоладир:

*Сиз дейсизким мен кўкларни ййлаймен,
Ер бетига сира назар солмаймен,
Янглишасиз: мен кўкларга беркинган
Ер қизидан хаёлимни олмаймен.*

Октябрь ўзгариши қаро тунимизнинг тонгини ордирди эса-да, бу мудҳиш кечанинг баднамо кўлагалари ҳамон шоирнинг юрагини титратдилар ва ул чор-ночор йиғлади. Шу йиғи орасида барқ уриб кўринган эрк қуёши бу кўз ёшларидан «чечаклар унгуси»ни сўзлади.

Менимча «Тонг сирлари»да кўрилган кўз ёшларнинг сирри шудир. Шу қисқа жумлада ўқиғувчини бу кунги Чўлпон билан таништира олган бўлсам ўзимни бахтли санар эдим».

Чўлпоннинг баъзи шеърларидаги ўзгачалик шоир Ботуга ҳам таъсир этган кўринади. Боту «Умид учқунлари» номли тўпламидаги бир шеърда шундай ёзади:

Кел, бирга кулайлик

(Созли дўстимга)

*Тан ердан қўзғала олмас,
Уй янглиғ кўкка учолмас,
Йўқ, аршда жавлон этолмас,
Кел, энди бирга юрайлик!
Кел, энди бирга кулайлик!
Борлиқнинг чокини сўкма!
Оғули кўз ёши тўкма!
Ёш гулни ергача букма!
Кел, энди яшнаб йсайлик,
Кел, энди бирга кулайдик!..*

Ботунинг бу шеърига Чўлпон ҳам шеър билан қуйидагича жавоб беради:

Тан бердим

(«Умид учқунлари» шоирига)

*Тан бердим, унадим мен
Сенга, сенга, эй ёш куч!
Ҳақиқатан бу келишинг зўр исён!*

Умид билан зич тўлидир ҳарён...

Бу икки шоир ўртасида қандай муносабат бўлгани бизга қоронғу. Маълумки, Улуғ Октябрь инқилобидан кейин Туркистондан Германияга анчагина ёшлар ўқишга юборилган эди. Толиби илмлар таҳсил олиш баробарида ўзбек тилида «Кўмак» номли журнал чиқара бошлаганлар. Уша журналнинг илк сонисида «Чўлпон Чўлпондир» сарлавҳаси билан чоғроқ бир мақола босилган. Унда шундай сатрларни ўқиймиз: «Чўлпон оти қулоғимга кирдикча кўзимга Шекспир руҳи кўринадир. Шекспир лиризми билан Чўлпон шеърляти орасида нақадар айирма ахтарсам-да ани тополмадим. «Уйғониш» ни неча топқир ўқиб чиқдим. Шекспирни мутолаа этдим. Энг сўнг: «Шекспир Чўлпондир, ёҳуд, Чўлпон Шекспирдир» фикрига келдим. Чўлпон шеърляти Шекспир жўшқунлиги билан тўладир. Чўлпон оқ кўнгиллиги Шекспир самимийлигидан ўтадир. Чўлпон бизда севги тангриси, севги яратувчиси дир. Чўлпон лирик, Чўлпон шоирдир. Чўлпон Чўлпондир».

КЕТГАНИНГДА

*Кетдингми мангуга ташлаб,
Қолдимми қайғуларим-ла?
Ҳижроннинг куйини бошлаб
Йиғловчи қайғуларим-ла?
Севгимдан сўнгги малаклар
Тўп-тўғри кўкками учди?
Кўнглимдан тоза тилаклар
Ёвнингми бағрига тушди?
Ортиқ сен мендан узоқда
Кўзларни ўйнатасанми?
Ортиқ сен бошқа булоқда
Дилларни қайнатасанми?...*

Чўлпон «Уйғониш»дан.

Чўлпоннинг уч шеърлар тўпламидан ташқари «Кеча ва кундуз», «Ёрқиной» каби асарлари ҳам бор. Шунинми?

1927 йили техникумни битиргач, бир неча курсдошларимиз Бухорога сафар қилишди. Шу даврда Чўлпон ҳам Бухорода экан ва улар шоир билан танишишга улгуришибди. Курсдошларимиз Чўлпоннинг «Толо йўлларида» деб номланган шеърлар тўплами борлигини билиб, уни қўлда кўчириб олишган. Тошкентга келиш-

гач, бундан мен ҳам хабар топдим ва нусха кўчирдим. Каттагина дафтар тўлди. Бахтга қарши оиламиздаги кўч-кўчларда дафтар йўқолиб қолди. Чўлпон «дала» сўзини «толо» деб олади. Асарнинг унвон варағига «Толо йўлларида эртадан кечгача мен ҳам чопамен» деб ёзиб қўйилган. Уша тўпламни ўқиб, ёдимда қолган шеърлардан баъзи бирларини эътиборингизга ҳавола қиламан.

*Севги сусаярмикан,
Ути пасаярмикан,
Еки илинчак кўнглим
Ениб кексаярмикан?
Бу сеvgи чинга кетса,
Эркимни асир этса,
Оҳ шуни тушунганда
Эс фанори сўнганда
Сердце разривается!*

Фарзандларимизнинг пок виждонли, ахлоқан етук кишилар бўлиб ўсишига ундовчи, огоҳлантирувчи қўйидаги шеърлари ҳам аҳамиятлидир:

*Ҳар бир кўнгил ҳавосига берилган,
Ҳар бир бўрон боронида бош яланг,
Ҳар бир бало ҳадафига кўндаланг,
Ҳар сар-сари сеvgисига сир берган.
Телба кўнглим, тентак кўнглим, шўх кўнглим
Йўлларингда ҳадар ўлди ёш умрим.*

Бошқа бир шеърида шундай мисралар учрайди:

*Лола гулнинг доҳидир ҳасратли дилдан кетмаган,
Ошён айлаб ўзига бир нафас тарк этмаган,
Сенгина эй лола-гул, аммо асир этдинг мени,
Бир узиб сўлдирмасамми ҳап қараб тургил сени.*

Мана бу сатрлар ҳам эътиборга сазовор:

*Кўнглимга ишонмайман,
У мени адаштирди,
Кўп довлонлар ошдирди
Қарши ҳам боролмайман.
Менга эгадир кўнглим,
Бошлаган йўли йўлим,
Ҳаммаси ўшаники*

Бир синиқ шишаники.

Ёки:

*Кўнглим яна, кўнглим яна илинди
Бир бевафо этакка,
Бир сержафо чечакка,
Илинди-да, илинди-да, тилинди.
Ажал қайда, тилак қани билмайман
Эсим, ҳушим ўшанда
Чўлпон яна шарманда.
Шармандамен, шармандамен шарманда,
Бир асир банда.*

Агар Чўлпоннинг «Толо йўлларида» асарининг қўл-ёзмаси топилса, у билан ўқувчиларни таништириш хайрли ишлардан бири бўлар эди, деб ўйлайман.

Чўлпоннинг таржима соҳасида ҳам унумли қалам тебратгани маълум. Лолахон Сайфуллина Арслонованинг ўзбек хотин-қизларининг аччиқ қисмати ёритилган сочма-настрий шеърлар тўплами «Ичқари» номли билан нашр этилган: мазкур асар таржимасида Чўлпоннинг таржимонлик маҳорати ниҳоятда юксак экани ярқ этиб кўринадики, бу таҳсинга, ўрганишга лойиқ ишдир. Ўша тўпламга ёзилган сўзбошида шоирнинг яна бир шеъри бор:

*Лолалар дардини англаган Лола,
Лолалар тилидан қилибсан нола,
Лолалар ноласи аччиқ бўлса ҳам
То қалбдан келгувчи санчиқ бўлса ҳам,
Тинглаб келган эди кар қулоқ девор,
Эркакнинг ўзидек бир нўноқ девор...
Энди бу нолангни жаҳон тингласин!
Дилларда бор эса виждон тингласин!
Яъни у муҳтарам инсон тингласин!
Мен ҳам қаламимни аламга солиб,
Нолангни қалбимга кўчирдим, Лола,
Эй лола тилидан қилгувчи нола!*

Шоирнинг ижодий меросини ўрганиш улуғ ватанимиздагина эмас, балки чет мамлакатларда ҳам давом этаётгани биз учун қувонарлидир. Масалан, Истанбул шаҳридаги Мармара дорилфунунида 1987 йили Норми Нарзонхоним «Чўлпон ва унинг адабий мероси» деган мавзуда магистрлик илмий даражасини олиш учун диссертация ёқлаган. Унинг асосига юқорда эслатил-

ган асарлардан ташқари ижодкорнинг «Чўбон севгиси» ва «Қўшиқларим» деган шеърлари ҳам замин бўлган экан.

МУТАВАККИЛ БУРҲОНОВ

ЧУЛПОН ҲАҚИДА

... Чўлпон ўрта бўй, тўлачадан келган, доимо юмоқ гардишли оддий кўзойнак тақиб юрадиган одам эди. У жуда серандиша, одамларга бехосдан озор бериб қўйишдан чўчийдиган, кўнгилчан ва чинакам шопрона табиатга эга эди. Арзимаган нарсага хуноби чиқиб, фиғони фалакка етар, асабийлашар, яна арзимаган сабаб билан кайфияти жойига келиб қоларди. Фитрат аксинча, кўп-да андиша қилиб ўтирмай, баъзан тилига келган гапни айтиб юбораверар, Чўлпон эса бундан хижолат чекиб, асабийлашарди. Бир куни Фитратнинг уйига келсам, айвонда Чўлпон асабий бир ҳолатда у ёқдан бу ёққа юриб турипти. Салом бердим, нега кайфи бузуқлигини сўрадим. «Э-э, домланинг уйига меҳмонлар келган. Ҳаммаси бизни ёмон кўрадиган катталар. Яна хотинлари билан келишган. Улар тирноғимиз тагидан кир қидириб юрипти-ю, Фитрат домла уларнинг тегирмонига сув қуймоқда!». Ҳеч нарсага тушунмай, яна суриштирдим. Фитрат домла меҳмонларга «қани олинглар, олиб ўтиринглар» деб одатдаги манзиратни қилипти. Меҳмон аёллардан бири «мен оляпман, мана, олдимни кўринг», деб жавоб берипти. Фитрат эса дарҳол сўз ўйини қилипти-ю, аёлни ўсал қилипти. Чўлпон шунга хуноб бўлаётган экан. Гаплашиб турганимизнинг устига ичкаридан Фитрат чиқиб қолди. Чўлпоннинг асабий ҳолатини кўриб, унга сўз қотди: «Ие, ҳали ҳам хунобмисиз, бас-да! Ахир, узр сўрадим-ку!». Буни эшитиб, Чўлпон яна туюқди: «Э, қўйинг-е, домла-ей, шунақа ҳам бўладими? Расво қилдингиз».

Чўлпонни Фитратникида кўриб юриб, унинг яна бир хислатини билиб олдим — у ҳам мусиқани жуда-жуда яхши кўрар экан. Шашмақом садолари янграганда Чўлпон сел бўлиб, бутун вужуди қулоққа айлангандай, бир маромда чайқалиб ўтириб тингларди. Қулоғи музикада-ю, хаёллари жунбушга келиб, нималарнидир кўз олдига келтираётгани сезилиб турарди. У эшитган

куйларини юрак-юракдан жуда чуқур ҳис қиларди. Бунни комил ишонч билан айтаётганимнинг боиси бор — баъзан шундай бўлардики, Чўлпон бир куйни берилиб тинглаб, ундан бағоят мутаассир бўлиб, чиқиб кетарди-да икки-уч кундан кейин шу куйга мослаб шеър ёзиб келарди. Бу шеър эса аввалги сўзларга қараганда куйга ўн чандон, юз чандон мосроқ бўларди. Чўлпоннинг «Галдир» деган шеъри бунга мисол бўла олади. У халқ куйига мослаб, дутор тилидан дутор туйғуларини изҳор қилувчи ажойиб лирик шеър яратган. Чўлпоннинг ўзи қўшиқ айтмас эди, лекин жиндай дутор чертарди. Назаримда, у дуторни алоҳида бир меҳр билан суярди ва дутор чертган одамни ҳам яхши кўрарди. У Самарқандда турганида Солиҳа деган хотини бор эди. Солиҳа ажиб бир маҳорат билан дутор черларди.

Чўлпон билан сўнги марта 1936 йилнинг октябрь ойида Тошкентда унинг Инқилоб хиёбонидаги уйида учрашгандим. Бунинг тарихи қуйидагича: 1936 йилнинг сентябрида мен Москвада опера студиясида ўқишда эдим. Бирдан мени Тошкентга чақириб телеграмма келиб қолди. Телеграммага Қори Ёқубов имзо чеккан эди. Қори Ёқубов ўша кезларда янги тузилган Ўзбекистон Давлат филармониясининг бошлиғи эди. Филармония олдида катта вазифалар турар, шунинг учун Қори Ёқубовга уни кадрлар билан мустаҳкамлашга ижозат беришганди. Қори ака филармониянинг бадний раҳбарлигига Уйғурни чақирипти. Мени эса хормейстер қилиб таклиф қилипти, тўғрироғи, тайинлапти. Тошкентга келиб, филармонияга боришим биланоқ, Қори ака «ўқишингни бироз кечиктирасан, ҳозир декада концертини тайёрлайсан», дея кўрсатма берди. Нонлож кўнишга мажбур бўлдим. Ўзлуксиз репетициялар бошланди. Бир кунни Қори ака мени ҳузурга чақириб қолди. Кирсам, хонада Уйғур ҳам ўтирган экан. Қори ака жуда жиддий оҳангда гап бошлади:

— 1937 йилда Москвада бўладиган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси катта концерт билан якунланиши керак. Унда совет ҳукумати ва коммунистик партия раҳбарлари иштирок этади. Эҳтимол, ўртоқ Сталиннинг ўзлари иштирок этсалар ҳам ажаб эмас. Табиийки, бу концертда энг яхши кучларимиз энг яхши номерларини зўр маҳорат билан намойиш этиб, санъатчиликнинг бугунги қиёфасини кўрсатмоқлари зарур. Концертнинг финали зўр бўлмоғи керак. Унда улуғ Сталин

ҳақида тантанали хор янграмоғи лозим. Худди шу масалада қийналяпмиз. Концерт финалида ижро этишга муносиб шеър тополмаяпмиз. Хуллас, шу ишни сенга топшироқчимиз. Сен Чўлпон билан эскидан танишсан. Борди-келдиларинг бор. Чўлпоннинг олдига бориб, аҳволни тушунтирасан. Сталин тўғрисида зўр бир шеър ёзиб берсин. Чўлпоннинг аниқ ваъдасини олмай, келма.

Ҳақиқатан ҳам, топшириқ жуда нозик ва ўта масъулиятли эди. Ахир, Москвада ҳукумат концертида шахсан ўртоқ Сталиннинг ҳузурда ижро этиладиган қўшиқнинг матнини ҳам, куйини ҳам ҳаммага буюриб бўлмайдиди-да! Айни чоқда, бу ғоятда шарафли топшириқ. Сталин ҳақида қўшиқ ёзган одамга ҳамманинг ҳам қўли етавермайди. Бундай одамга маломат тошларини отсанг, у ярим йўлдан қайтиб, сенинг бошингга тегиши ҳам ҳеч гап эмас. Ҳаммадан ҳам муҳими — қўшиқ муаллифлари декадага олиб борилади, якунловчи концертда қатнашмоғи керак. Мабодо, ўртоқ Сталин «бу қўшиқнинг муаллифлари қани, бир кўришиб қўйай» десалар, «мана, улар» деб кўрсатиш керак-да. Мабодо, Сталин кўрмаган тақдирда ҳам, барибир, Москвадан қуруқ қайтилмайди — биронта унвонми ё орден-медалнингми эгаси бўлиб қайтилади. Хуллас, истиқбол порлоқ... Ана шу бири биридан гўзал ўйлар билан Чўлпоннинг эшигини қоқдим. Эшикни Чўлпоннинг ўзи очди. У мени сира кутмаган эканми, ташрифидан ажаблангандай эди. Шундоқ бўлса-да, хушнудлик билан қарши олди.

— Э-э, Мутаваккилжон! Келинг, келинг. Қани, ичкарига.

Ичкарига кирдик. Камсуқумгина дастурхон ёзилди. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Суҳбат давомида ётиғи билан мақсадни англатдим. Қорн Еқубовнинг таклифини эшитиб, Чўлпон анчагача ўйга толди, кейин чуқур хўрсиниб, жавобга оғиз очди.

— Узингиздан қолар гап йўқ, Мутаваккилжон. Сталин ҳақида шеър ёзиш мен учун сира-сира қийин эмас. Керак бўлса бир кечада бунақа шеърлардан ўнтасини ёзиб бераман. Аммо масаланинг бир томони бор. Кўриб турипсиз, кейинги пайтларда менга тўрт томондан ҳужум бўляпти. Бошим устидаги булутлар жуда қуюқлашди. Мабодо, бирор фалокат рўй берса, менинг шеъримга куй басталаган композиторни соғ қўйишарми-

кан. Мутлақо бегуноҳ одамлар ҳам бесабаб жувонмарг бўлиб кетишмасмикин?

Мен хайр-маъзур қилиб чиқиб кетдим-да, бориб Қори Еқубов билан Уйғурга Чўлпоннинг жавобини айтдим. Улар «ие, бу ёғини ўйламабмиз-ку» деганча бир-бирларига тикилиб қолишди.

Орадан кўп ўтмай Чўлпон қамалди, халқ душмани сифатида отилди. Аммо мен унинг «халқ душмани» эканига ишаноламай, узоқ вақт руҳий азобларда қийналиб юрдим.

Фитрат билан Чўлпон маданиятимизнинг икки буюк сиймоси эдилар. Тақдир менга улар билан кўришиш, суҳбатларидан баҳраманд бўлиш бахтини ато этди. Энди билсам, уларнинг даврларида, улар билан ҳам-суҳбат бўлиб ўтказган фурсатларим умримнинг энг нурли фурсатларидан экан.

УКТАМ МИРЗАХУЖАЕВ

«РУҲИЯТ МАНЗИЛИГА ЕТДИНГ...»

Ҳақиқатни баралла айтадиган кунлар келди. Унинг эгилган қадди аста-секин бўлса-да тикланмоқда. 20-йилларда яшаган кўпгина сўз санъаткорлари ижодига хос томонлар холис ўрганилиб, қайтадан баҳоланмоқда. Бу жиҳатдан олганда, кейинги йилларда Чўлпон ижодига қизиқиш, айнақса, қизғин тус олиб бораётгани, республика марказий матбуоти саҳифаларида бир неча материаллар эълон қилинаётганлиги кўпчилик адабиёт мухлислари қаторида биз — шоир қариндошларини ҳам хушнуд этмоқда.

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ҳақида сўзлаш биз — унинг қариндошлари учун қийин ва оғир. Утган кунларнинг қайғу-ғамлари, дарду аламлари ҳали кўнгилда оғир тошдек чўкиб ётибди. Шоир ҳаёт бўлганида шу йилли 92 ёшга кирган бўлар эди! Афсус, аини ижодий кучга тўлган пайтда 39 ёшида — 1937 йилнинг 14 июлида у қамоққа олинди. «Кеча ва кундуз» романининг иккинчи китоби («Кундуз» қисми) яқунланиб, қўлёзма нашриётга топширилган эди. Бироқ асар нашр этилмади, изсиз йўқолди.

КПСС XX съезди шахсга сиғиниш қурбонларининг юзларига чаплаган қорани ювиб ташлади. «Халқ душмани» тамғаси босилган кишиларнинг кўпчилиги чина-

кам халқпарвар, ватанпарвар инсонлар эканлиги раъшан бўлди. Оқланганлар сафида менинг тоғам (онамнинг акаси) шоир Чўлпон ҳам бор эди.

1957 йилнинг 1 августида собиқ СССР Олий Суди ҳарбий коллегияси 1938 йил 5 октябрдаги ҳукми бекор қилди. 1957 йил 27 декабрда Тошкентда бўлиб ўтган республика партия ва совет фаоллари йиғилишида: «1955—57 йиллар мобайнида ўтмишда, яъни шахсга сиғиниш ҳукмрон бўлган даврда ноҳақ жазоланган кўп сонли раҳбар ходимлар оқландилар. Улар орасида А. Қодирий, Чўлпон каби ўзбек адабиётининг таниқли арбоблари ва кўплаб бошқалар ҳам бор», — деб айтилган расмий сатрларни матбуотда ўқиб қувондик. Шундан кейин онам билан Тошкентда Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор ва Мирзакалон Исмоилийга учрашиб, улар томонидан ёзма равишда берилган гувоҳлик қоғозларини Ёзувчилар уюшмасига топширдик. Чўлпон уюшма аъзолигига қайта тикланди.

1958 йилнинг 31 январида Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси правлениеси секретариатининг кенгайтирилган мажлиси қарори билан Чўлпон адабий меросини ўрганиш бўйича Баҳром Раҳмонов раислигида беш кишидан (Уйғун, М. Исмоилий, О. Шарафиддинов, Ғ. Каримов) иборат комиссия тузилди. Лекин ўша даврдаги айрим нотўғри тушунчалар ва, хусусан, сўнгги ўн йилликлардаги ҳаётимизда юз берган турғунлик ҳолати бу ишларнинг амалга ошувига тўсқинлик қилди.

Собиқ КПСС МКнинг апрель (1985) пленумидан кейинги эсан ҳаётбахш шабадалар сунъий ўрнатилган ғовларни афдариб ташлади. Чўлпон ижодига қизиқиш кучайди. Жонкуяр, фидойи олимларимиз унинг асарларини ўрганишга киришдилар. Бу орада шоир асарларидан намуналар эълон қилинди, рус тилига таржима этилиб, марказий матбуот саҳифаларида чиқди. Айниқса, «Шарқ юлдузи» журнали бу борада катта жасорат кўрсатди — шоирнинг прозаси («Кеча») нашр қилинди.

Ўйлайманки, шоир ижоди билан танишган мухлислар унинг шахсига оид воқеалар билан ҳам қизиқсалар керак. Масаланнинг шу томонларини ҳисобга олиб, айрим материалларни ўқувчиларга ҳавола этишга журъат қилдик. Албатта, бу маълумотлар менинг хаёлим меваси ёки бировлардан эшитган гапларим асосида ёзилган тўқималар эмас, балки онам — шоир синглисининг хотираларидир.

Чўлпон зиёли оилада таваллуд топди. Бобомиз Сулаймон Юнус ўғли (1874—1929) шеърниятга қизиққан, «Расво» тахаллуси билан шеърлар битиб, уни девон ҳолига келтирган эди. Андижонликлар уни «Мулло Сулаймонқул баззоз» деб аташарди. Унинг девонидан мистик шеърлар билан бирга ҳаёт гўзалликларини, инсоний соф муҳаббатни тараннум этувчи ғазаллар, ҳажвийётлар, ахлоқий масалаларга бағушланган маснавийлар ўрин олган бўлиб, бу девон ҳозирда онамнинг шахсий кутубхонасида сақланади. Унда Расвонинг Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Фузулий каби устодларнинг ғазалларига боғлаган мухаммаслари ҳам мавжуд. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, тоғамизнинг сўз санъатига қизиқишида, шоир бўлиб шаклланишида оталарининг таъсири сезиларли бўлган. У 16 ёшидан ижод қила бошлаган.

Шоирнинг уч синглиси бўлиб, ҳозирда улардан иккитаси ҳаёт. Биринини онам — Фонқа, 1908 йили туғилган. Иккинчиси Фозила 1906 йили туғилган. Чўлпоннинг шахсий ҳаётига келсак, у киши фарзанд кўрмаган. Мен тоғамни элас-элас биламан. 1936 йилнинг ёзида онам билан Тошкентга тоғамни кўргани бордик. Беш ёшли бола хотирасида нималар сақланиб қолиши мумкин? Тоғамнинг суйиб эркалашлари, келинбойимизнинг меҳмоннавозлиги... (Биз уни «Катя опа» деб атардик).

Чўлпоннинг қўлёзмалари оиламиз бисотида деярли сақланмаган. Борларини ҳам ўзи қамалишидан 2—3 ой аввал келиб, олиб кетишган.

Онам акасининг ёшликдан сахий, етимпарвар, қўли очиқ бўлганлигини кўп гапирарди. У қаерда бўлмасин, сингиллари ҳолидан хабардор бўлиб турган, мактублар ёзишини, баҳолан қудрат совғалар йўллаб туришини қанда қилмаган. «Тахминан, 1932 йили бўлса керак, — деб эслайди онам, — акам Москвадан бир таниши орқали конфетлар солинган чиройли учта темир қутичани бизга, Андижонга совға қилиб жўнатади. Совға билан бирга шеър ҳам йўллайди:

*Конфетларин олмангиз саноққа,
Қўйманг уни меҳмону қўноққа.
Аmmo қутиси жуда чиройли,
Арзийди саройга-ю равоққа.
Оз бўлса — кўп ўринда созадир,
Чунки акангиз — ҳамшиша қоққа.*

Мактуб сўнгида эса ҳазил-мутойиба аралаш!

*Илҳом ариғи қуриб ётибдур,
Йўқ ҳафсала уни кавламоққа.
Гар бўлса агар қирқ тўртинчи,
Тўғри келар бу тўнкадай оёққа, —*

деб қўйган».

Онамнинг айтишича, Чўлпон Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи асосида ёзилган ёҳна асарига қўшиқлар ёзиб берган экан. Бунинг исботига мисол деб қуйидаги матлаъли ғазални келтиради:

*Сабо, юргил, саломимни етургил қўйи дилдори,
Паришон хотиримдин арзан қил нозанин ёра.*

Бундан ташқари, Фулом Зафарийнинг «Ҳалима» драмасидаги айрим қўшиқлар Чўлпон қаламига мансублиги ҳақида ҳам фикрлар бор. Албатта, масаланнинг бу томонлари олимлар диққатини тортса, нур устига нур бўлур эди. Шу ўринда яна бир далилга илм аҳли диққатини тортини ўринли деб биламан.

Ажойиб адабиётшунос олим ва адиб, марҳум Тўхтасин Жалолов қаламига мансуб «Ўзбек шоирлари» китобида бир мухаммас берлади. Бу — Ҳабӣбахон Умар қизининг ўғли Абдулла Алавий ўлимига ёзган марсиясига Чўлпон боғлаган мухаммас эди. Балки олимимиз ўша давр нуқтан назаридан келиб чиқиб, мухаммас муаллифи номни киритишдан ўзини сақлагандир. Бизда сақланаётган қўлёзмада Чўлпон қаламига мансублигини далилловчи ўринлар бор. Мухаммаснинг сўнги бандидаги учинчи мисра шундай: «Чўлпон» қошида ой эди ҳам кун эди ул бир». «Ўзбек шоирлари» китобида эса ушбу мисрада таъкидланган сўзлар ўрнига «дўстлар», «юлдуз», «ой» сўзлари киритилиб, таҳрир қилинади.

Юқоридаги фактлардан яна шу маълум бўлаётирки, шоир ижодини илмий ўрганиш жараёнида масаланнинг ана шу жиҳатларини ҳам унутмаслик зарур деб ўйлайман.

Чўлпон ўша йилларнинг совуқ шамоллари гирдобидан яшар экан, у нохушликлар, ноўрин қора чаплашлар айрим худбинларнинг иши эканлигини сездн. Партия номидан бошланган «тозалов»га ҳақиқий ленинча коммунистларнинг алоқаси йўқ деб ўйлади. Шоир шундай сатрларни ёзишга журъат этди:

*Сабо Ленинни ўйғот,
Ўзбекистондан хабар олсун.
Тушунмай қўл кўтарган
Ишчи-деҳқондан хабар олсун.*

Ушбу сатрларнинг ўзиёқ Чўлпоннинг доҳийга бўлган муҳаббатини исботлай олади.

Менинча, ота-бола ўртасидаги муносабат ҳам кўпчиликни қизиқтирса керак. Шоирнинг отаси. 1924 йилда бўлса керак, оғир қасал бўлади. Уғлининг бир келиб кетишини истаб, тўққиз байтли мувашишақ шеърини мактуб йўллайди:

*Адам саҳросини сайёҳи мен, Мажнунга ҳампомен,
Нигори Лайлини(нг) кўйидаги итларга ошномен.
Бисотимда гарибликдин бўлак асбобу хонам йўқ,
Келинг, чугз аҳли саҳрои дилим-ла сизга маъвомен...*

1929 йилнинг декабрида шоирнинг отаси оламдан ўтади. Не сабабдандир, шоир отасининг дафн маросимига кела олмайди. Орадан анча вақт ўтгандан сўнг Андижонга келиб, ота қабрини зиёрат қилади. Унга ушбу марсияни бағишлайди.

*Аламлар ўчоғи, ҳасратлар қучоғи,
Эй, қани дунё қадар юрагинг.
Валоҳуд устидан тушмаган,
Қуюнга учмаган тилагинг қолди.
Изинг-да йўқолди.
Сен юксак ерларга чиқасан,
Юксаклар сен учун қўйинини очажак.
Унга — сўлга малаклар чечаклар сочажак.
Малаклар келишиб, баҳслар қилишиб,
Кўкларга чақириб кетдилар.
Сен кетдинг ва бизни тарк этдинг,
Руҳият манзилига етдинг.*

Шоирнинг ҳазил-мутойибага ўч, қувноқ ва дилкаш инсон эканлигини исботловчи, лекин матбуотда эълон қилинмаган шеърлари ҳам бор. У 35 ёшида қанд қасалига гирифтор бўлади. Бу эса шоирнинг «Эй, карам» сарлавҳали олти байтдан иборат асарининг туғилишига туртки бўлади:

*Мевахонлар, шиннижонлар, энди ноз этманг менга,
Сиз билан ўйнашгани йўқдир кўнгилда ҳафсалам.*

*Гарчи картошка менга ихлосини билдирса-да,
Ҳеч яқин бормасман исло унга энди жон акам.*

Бу каби материалларни яна келтириш мумкин. Бугунги кунда Чўлпон ҳаёти ва ижоди ҳақида матбуотда эълон қилинаётган турли материаллар билан танишаётган мухлисларга бизнинг бу саъй-ҳаракатимиз ҳам маъқул бўлса, ўз муддаомизга етган бўлур эдик.

АБУЛ БОЗОРОВ

КАТТА ТАЛАНТ ЭГАСИ

Дастлаб, 1925—26 йиллари Туркистон шаҳридаги Калинин номли мактабда ўқиб юрган имда шоир Чўлпон хусусида эшитганман. Унинг «муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку» мисраси билан бошланадиган шеърини, санойи нафиса тўғарагида «хор» бўлиб айтиб юрганмиз.

Бухоро шаҳрида (1928—1933) қишлоқ хўжалик техникумида ўқиганимда курсдошим Мамарасул Бобоев билан «Тонг сирлари» шеърлар тўплами китобини топиб, ўқидик. Шеърлари равон, ёқимли, таъсирчан бўлганидан газета-журналлардан шеърларини топиб ўқийдиган бўлдик.

1935 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида ишлаганимда Чўлпонни кўп марта кўрганман. Газета идораси шаҳар марказидаги «Иқон» кўчаси 6-уйда эди. Муҳарриримиз Муҳаммад Ҳасанов, муҳаррир ўринбосари, ёзувчи Шариф Ризо, масъул котибимиз Аъзам ака Айюбов эдилар (ўша бино ҳозир ҳам бор).

Абдулла Қодирий, Чўлпон иккиси редакциямизга тез-тез келиб турар эдилар. Иккиси жуда иноқ, қалин дўст бўлсалар керак. Баъзан зинапоядан иккинчи қаваъга кўтарилишда, болалардай бир-бирининг қўлини ушлашиб, юриб чиқаётганини кўрганмиз. Мамарасул Бобоев ўқитувчилик қилар, баъзан ёзган шеърини газетамизга, Шариф Ризога келтирар эди. Онда-сонда шеъри босила бошлаганди. У менинг яқин ўртоғим бўлганидан олдимга кирар, маслаҳатлашардик. Абдулла Қодирий, Чўлпон акаларнинг юришларига, хушчақчақ гаплашишларига ҳавас қилардик.

Абдулла Қодирий жўн, юпқа пиджак, ичида ёқалик кўйлак, бошида дўппи, оёғида енгил ботинка бўларди. Чўлпон, тўладан келган, гавдалик, оддий ёқалик кўй-

лагини шими ичига туширган, кўйлак энглари тир-сагигача шинмарган. Бошида дўппи, кўзида қадимий оқ, нозик гардишли кўзойнак бўларди. Оёғида кавуш-симон, юпқа, кўндан тикилган пойабзал кўрардим. Чўлпоннинг овози баланд эшитиларди. Абдулла Қодирий кам ва секин гапирса керак, йўлакларда, зина-поаяларда товуши эшитилмасди.

Қодирий ва Чўлпон редакцияда Ҳасан (Муҳаммад Ҳасановни ҳаммамиз ва бошқа доирадагилар ҳам шундай аташарди), Шариф Ризо ва Аъзам ака (Аюбов) лар билан гаплашардилар. Баъзида давраларига Комил Алиев ҳам қўшилиб, аския, кулги кўтариларди. Дам олиш вақтига тўғри келганларида бирга чой ичишардилар. Шу вақтлар Чўлпон тўғрисида салбий гаплар юрганлигидан кўп ёзмасди. Газета ходимларининг «Чўлпон агроколхоз институтида китоблар таржима қилаётганмиш» деганларини эшитиб қолардим. Агар янглишмасам, катта йўлдан Пиёнбозорига бораверишда, (ҳозирги ички ишлар министрлиги идораси билан, Матбуот уйи (16 қаватли) оралиғида) фарбу шарқ йўналишида солинган 4—5 биноларнинг бирида «агроколхоз институти» идорасими, ўқув хоналарими бўларди.

Уша, ёшлиқ вақтимда Чўлпоннинг кўпчилик шеърларини ўқиганман, баъзилари ҳали ёдимда. Унинг «Ичкари», «Новвой қиз», «Кўнгилсиз чиқиш» (Қўчқор ота саёҳати) ҳикоялари, «Кеча ва кундуз» романи (қирмизи ранг муқовада, кичик шаклдаги, қалин китоб эди) ва бошқа асарларини ўқиганим эсимда.

Айниқса «Кўнгилсиз чиқиш» (йўл очеркидек эди) ҳикояси — 64 йил бўлди — ҳамон хотирамда:

«... Чиндан-да йўлга чиқишим кўп кўнгилсиз бўлди. Узим ёлғиз, кузатгучи йўқ. Энг яқин кўрган дўстларим хайр-хайр дейишдан бошқани билмадилар... Отсиз аравада (машинада), Қўчқор ота йўлида, жим-жит хаёл суриб бормоқдаман. Икки ён кўкатлар билан қопланган. Аравам буюклик томон кўтарилмоқда. Бир вақт деразамиз четига, чиройлик қанотли капалак келиб қўнди...» Ёки «Ичкари» ҳикоясида бўлса керак, чойдушда чой қайнашини сўраганда, қиз: «мушлашиб келаяпти...» деб сув қайнаши тасвирини беради. («Билим ўчоғи» журнали ва бошқаларда ўқидим).

ЧЎЛПОННИНГ БУХОРОДА БЎЛИШИ

Чўлпон Бухорода бўлган ва ишлаган деб эшитганман. Кейинги вақтларда ўтган кунларни эслаб, кутубхона архивларидан Чўлпон тўғрисидаги маълумотларга кўзим тушди. Узимдан кексароқлардан сўроқлаб, шoirнинг иши, ҳаётидан хабардор бўлдим.

Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, меҳнат ветерани Маҳмуд Қодировнинг айтишича, Чўлпон Бухорога йнгирманчи йиллар бошида, Тошкент театри билан бирга, театрга адабий эмакдош бўлиб келган.

— Биз шаҳарнинг Собунгарон гузаридagi 1-сон мактабда ўқиб юардик, — дейди Маҳмуд ака, — бир сафар «мактабга шoir Чўлпон келди, мажлис бўлади» дейишди. Ҳаммамиз йнгилишидик. Уртадан баланд бўйли, қадди-қомати келишган, янгича кийинган, бошида дўпписи бор бир йнгит маърузага чиқди. Илм-маърифат, ўқиш хусусида, ўзбек тили-адабиёти ўқитилиши тўғрисида гапирди. Баъзи китобларнинг номини айтиб, болалардан «ўқигансизларми?» деб сўради. У китобларни ҳеч биримиз кўрмаган эдик. Афсусланди. Яқинда келиб қолишини айтди. Болаларни яхши ўқишга даъват қилди.

Бир вақт олдинги қаторларнинг бирида ўтирган, каттақўрғонлик Зиё деган талаба ўрнидан туриб:

— Сиз «кўк шoirи» дейдилар, шу тўғрими? — деб сўраб қолди.

— Тўғри, — деди Чўлпон, — мен само, фалак, юлдузлар тўғрисида шеърлар ёзганман. Мен осмонни, кенгликни, тинч-сокинликни севаман, шунинг учун ёзман. Лекин аэропланда учиб ёзмайман. Узим ҳали аэропланга минганим йўқ, — деб кулди. Залдагиларнинг ҳаммаси кулиб юборди. Зиё ёш ҳаваскор бўлиб, оз-моз шеърлар ёзиб юарди. Кейин ундан «нимага бундай қўпол савол бердинг? десак «Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб, энг ёруғ юлдуздан сени сўрайман» каби шеърларини ўқиган экан, шуни гапириб берди.

Бухоролик пенсионер, маорифчи, меҳнат ветерани Ҳасан Бобоев Чўлпоннинг Бухородаги ҳаётини шундай эслайди:

— Чўлпон Бухорода, Лабиҳовуз ёнидаги илгариди жуда обод, кўркам бўлган «Бозоргул» гузариди Муҳаммадқул деган кишининг ҳовлисида (меҳмонхонасида) турган. Муҳаммадқул Бухоронинг маърифатпарвар зиёлиларидан бўлган. Бу уй Абдулазизхон мадра-

саи билан Абдуллахон тими ўртасидаги жойда (мазкур иморатнинг бир қисми ҳозир ҳам бор), бизнинг кулбамизга яқин ерда. Илгариде ушбу гузар кўчасида турли рангда, чамандек очилиб турган гуллар сотилган. Бу растада ҳар доим гул шайдоларию ошиқларни, маъракабозларни кўриш мумкин бўлган. Бозоригулнинг ёнгинасида, тохона усулида қурилган, қадимий Мавлонои Шариф мадрасаси, хусусий карвонсарой ва шикастабандлар хонадонлари бўлган, мадраса ва биноларнинг бир қисми сақланиб қолган.

Чўлпонни аксар вақтлар гузардан чиқиб ишга кетаётганини, кечқурун бир-икки биродари билан истиқомат жойига келаётганини кўрардим. Бу кўча ҳозир Ҳалим Ашӯров номи билан аталади.

Энди Чўлпоннинг «Бухоро ахбори» газетасида ишлаган вақтлари ва ёзган асарлари тўғрисида тўхталиб ўтайлик. Чўлпон мазкур газетага 1921 йил 30 июндан 1922 йил 15 январгача муҳаррирлик қилган. Бироқ, 1923 йил 7 май сонида ҳам унинг ҳажвий ҳикояси босилиб «Чўлпон, Бухоро», деб имзо чеккан. Демак, Чўлпон Бухорода 1920 йилдан 1924—25-йилларгача бўлган ёки келиб кетиб юрган, деб фараз қилиш мумкин.

Чўлпоннинг муҳаррирлик имзоси «Абдулҳамид Сулаймон (Юнусуф)» деб қўйилган. 1921 йил, 30 июндаги бош мақола: «матбуот—кучлик бир давлатдир» сарлавҳада берилган. Шу сонда Туркия Буюк Миллий мажлиси аъзоси, Русия тадқиқот илмий Ҳайъати аъзоси Исмоил Сабоҳийнинг «Менинг ўйларим» мулоҳаза мақоласи босилган. Мақоланинг охири жумлалари шундай тугалланган: «... тиришмоғон, қўли кучли бўлмоғон миллатлар ва кишилар ҳур бўлолмаслар ва яшай олмаслар. Ҳақини кучи билан тутмоғон, ҳақ эгаси саналмайду. Пешонанг амирлар ва ишлатувчилар учун эмас, ўзинг учун терласун. Қоронғуликдан чиқ ва дунёни кўр, эй Туркистон халқи! 1919 йил». Мақола илгарироқ ёзилиб, эълон қилиш имкони бўлмаганидан кейинроқ босилган бўлиши керак.

Газетанинг (бундай кейинги мисоллар, кўчирмалар ҳам «Бухоро ахбори» дан олинган, А. Б.) 1921 йил 15 июль сонида Чўлпоннинг «Буюк зиёфат» деган, катта мақоласи чиққан. Унда Русия шўролар жумҳурияти фавқулодда вакили Юринов шарафига берилган зиёфат устида гап кетади. Ултиришда Русиянинг Бухородаги элчиси Бодров, Иштирокиюн фирқаси масъул секретари Турсунхўжаев, Афғонистон элчисининг нойиб

Абдурасулхон ва Нозирлар шўро ранси Файзулла Хўжаев ва Юриновларнинг нутқлари берилган ва шарҳланган.

1921 йил 20 июлда Чўлпоннинг машҳур «Халқ» шеъри чоп этилган. Унинг дастлабки босмасидан кўчирмани тақдим этамиз. (Кейингилари бошқачароқ).

*Халқ тенгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир.
Халқ қўзғалса, куч йўқдирким, тўқтотсун,
Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсун.
Халқ исёни салтанатни йўқ қилди.
Халқ истади — тожи-тахтлар йиқилди...
Халқ истаса, озод бўлсун бу ўлка,
Кетсун унинг бошидаги кўланка.
Бир қўзғалур, бир кўпирар, бир қайнар,
Бир интилар, бир ҳовлиқар, бир ўйнар,
Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар.
Бутун кучни халқ ичидан олайлик,
Қучоқ очиб халқ ичига борайлик!*

Чўлпон бу шеърини Бухоро инқилоби таъсирида ёзган бўлиши мумкин. Чунки тахт ва унинг емирилишининг гувоҳи бўлган.

Газетанинг 3 ноябрь сониди «Тарихдан» шеъри босилган. Октябрь, ноябрь сонларида турли имзолардаги, «Уринсиз Фотиҳа» (ҳикоя), «Ҳукумат нашриётининг ҳоли» (фельетон), Файзулла Хўжаевнинг 1906—1916 йиллардаги муҳим воқеаларни қайд этгучи «Хотирамда» деган эсдаликлари, «Чоржўйдан хатлар» (ҳикоя) ва «Хўжа ўғли» имзоси билан «Кечаги хонлар» танқидий мақоласи эълон қилинган. (Булардаги ҳикоя, фельетонлар Чўлпон қаламига мансуб.)

1921 йил биринчи декабрда Чўлпоннинг «Куз» сарлавҳали, 8 декабрда «Юрт йўли» шеърлари. «Индамайман» ҳикояси босилган. «Юрт йўли» шеърининг охириги мисралари: «Йироқ йўлнинг йўлчисиман, бораман, Истагимни бу йўллардан оламан...» билан тугаган. 8 декабрь сониди «Театр-томоша», 14 декабрь сониди «Адабиёт кечаси» (Шарқ чолғу мусиқий адабиёт кечаси) мақолалари, «Комил Алматий концерти хусусида мулоҳаза» ва 15 январь сониди Маҳмуд Субайнинг «Эргаш» ҳикояси ўрин олган.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Чўлпон даврида газеталарда адабиёт, театр, маданият ва турмуш соҳаларидан кучли материаллар берилган. Буларнинг кўпчилиги Чўлпон қалами билан ёзилган.

Чўлпон кейинча ҳам газетада ҳамкорлик қилган. Бунн унинг кейинги йилда эълон қилган асарларидан билич мумкин. Жумладан, «Бухоро ахбори»нинг 1923 йил 7 май, «Адабиёт бўлими»да Чўлпоннинг «Уликларга қарши» ҳажвий ҳикояси босилган. Мазкур таңқид шаҳар ичидаги қабрларнинг бузилиб, хўрланиб, текисланиб ташланаётгани ҳақида ёзилган. Бу мавзунинг, ҳажвий таңқиднинг орадан қарийб етмиш йил ўтгандан кейин ҳам муҳим аҳамият касб этиб турганини эътиборга олиб, ундан нарчалар келтирдик.

«... Шаҳар ўртасида гўр нима қиладур? Яшай турганларингда яшамасун учун, тирикларингда ўлдирмоқ учун, ер юзидагиларингда ер остига тортмоқ учун, кураш полвонларини ҳам чолиб йиқитмоқ учунми?»

... Қўйинг! Шу чоқда қабрларга ҳурмат, шу чоқда ўликларга рноя этиш йўқ!... Уликлар устига тириклар мамлакати қуригиз!.. Руҳларини бошқаларга топшириб, ер остига яширинган кишилар учун етар ортиқ ҳурмат!... Уликларнинг ёт ислари тор, ҳавосиз кўчаларимизда буғланиб, дайди шамолларнинг кучлари билан қанотланмасунлар!

*Ҳаёт, турмуш, кураш халқнинг истагани!
Қутулмоқ учун уйғонингиз!*

Чўлпон, «Бухоро».

Чўлпон тўғрисида, унинг Бухоро ҳаёти, ижоди тўғрисида шуни айтиш керакки, у ўз овози, қараши фикрига эга эди. Ҳақгўй эди. Адабиётдаги, турмушдаги муаммоларни, дадил, бемурса кўтариб чиқишга қодир, матонатли шахс эди.

ҒУЛОМ ҚАРИМОВ

ЧУЛПОН ДАВРАСИДА

1936 йилнинг ёз ойларидан бирида дўстим Орифжон Расулов тўсатдан уйланадиган бўлиб қолди.

Биз Орифжон билан Тошкентда Нариманов номида-

ги педтехникумда бир печа йил давомида бирга ўқиб, бирга битириб чиққан эдик. Шу ўқувчилик йилларида бир-биримизни яхши тушуниб, орамизда қадрдонлик пайдо бўлиб қолган эди. Орифжоннинг гапига қараганда, Сафура деган бир татар қиз билан танишган, уни ёқтириб қолган, қиз кўнглида ҳам Орифжонга нисбатан мойиллик бор экан. Демак, эндиги ташвиш уларнинг бошини бириктириб қўйиш эди.

Орифжон асли андижонлик эди. Тошкентда қариндош-уруғлардан ҳеч ким йўқ, фақат Мирзажон Ёркандий деган амакиваччасигина бор. У ҳам биз билан бирга техникумни битириб, Тошкент мактабларидан бирда ўқитувчилик қилиб келарди. Шундай қилиб, тўй масалаҳати учовимизга (Орифжон, Мирзажон Ёркандий ва мен) қолди.

Тўйга ёзиладиган дастурхон тўғрисидаги гап бир ерга тўхтагандан сўнг тўйга таклиф қилинадиган кишилар масаласига ўтиб Орифжон шундай деди: «Кўп одам йиғолмайман, аввало жой тор, кейин имкониятим ҳам йўқроқ. Лекин бир кишини, албатта, таклиф қилиш керак. Абдулҳамид ака Чўлпонни кўзда тутяпман. Уйлайманки, у кишини таклиф қилсак, келсалар керак. Чунки Андижонда Қатортерак кўчасидаги ҳовлилари билан бизнинг уйдагилар орасида борди-келди бўлиб турар эди, эсдан чиқазмаган бўлсалар керак».

Шундан сўнг тўй кунига ҳозирлик бошланди. Орифжон Оқ мачит (сўнгроқ «Максим Горький») кўчасидаги мусодара қилинган Аюб бой ҳовлисида унга ажратилган бир хонада турар эди. Хона маълум даражада келин Сафурахон иштирокида безатилиб, дастурхон ёзилгандан сўнг меҳмонлар кела бошлади. Орадан кўп ўтмай Орифжон Абдулҳамид ака Чўлпонни бошлаб хонага кириб келди. Ҳаммамиз у кишининг ҳурмати учун ўринларимиздан туриб, алоҳида илтифот билан кутиб олдиқ ва салом-алиқдан кейин меҳмон атрофида бўш стуллардан жой олдиқ.

Мен фўрсатдан фойдаланиб Чўлпонга разм солдим. Уни ғойибона яхши билсам, унинг ажойиб сеҳрли шеърларини, бемисл чиройли асарларини кўп ўқиган бўлсам ҳам, лекин яқиндан биринчи кўришим эди. Чўлпон барваста гавдали, оқ-сарикдан келган киши эди. Барваста бўлса ҳам гўштдор, семиз эмас, суякдорроқ кўринарди. Юзида билинар-билинемас сепкили бўлиб, кичик кўзли кўзойнаги унинг юзига нуронийлик бахш этиб турар эди. Кишилар билан бўлган муомалада

яқинлик, илиқлик, гап-сўзларида оддийлик, самимият сезилиб турарди. Ёз бўлгани учун кийимларида ортиқча алоҳидалик кўринмасди. Узига ярашган оддий кўйлакда, соқол-мўйлови олинган эди.

Ун бир ёғочлик уйнинг ўртасига қўйилган унча катта бўлмаган столнинг бошида — тўрида Чўлпон ўтирар эди. Унинг ўнг ёнида келин-куёв, сўнгра қолган меҳмонлар жойлашган. Бутун тўй аҳли шу бир хонага жо бўлгандик.

Ичимизда ёши улуғ ҳам, обрўси — мартабаси билан ҳам азиз меҳмонимиз Чўлпон эди. Чўлпон бировнинг имоши биланми ёки ўзинчами — мен сезмай қолдим — уёқ-бу ёққа разм солиб қўйди-да, сўз бошлади:

— Жамоат жам бўлганга ўхшайди. Ултиришимизни бошласак ҳам бўлар деб ўйлайман. Албатта, бугун биринчи ва энг мўътабар сўз тўй эгалари ҳақида — келин Сафураҳон билан куёв Орифжон ҳақида бўлиши керак. Сизларнинг рухсатларинг билан, ҳаммаларингиз номингиздан, шахсан ўз номиндан ҳам, куёв билан келинга бахтли ширин ҳаёт, узоқ умр тилайман. Ўйлайманки, ҳаммаларингиз шундай яхши тилаклар билан бу ерга келгансизлар. Мана шу эзгу ниятларимиз учун қўлимиздаги қадаҳларни кўтарайлик.

Ичилди, ейилди, лекин Чўлпоннинг биринчи қадаҳ сўзидан кейин жимлик, ўнғайсизлик туғдирадиган бир турли сукунат бошланди. Буни сезган Чўлпон сўзни яна ўзи бошлаб деди:

— Аҳли мажлисининг қайфиятига қараганда дастурхон эгаси, яъни тамада ўзим бўладиганга ўхшайман. Ҳамшаҳарим Орифжон тўйида хизмат қилсак қилибмиз-да. Лекин манинг бир шартим бор. Бугунги ўлтиришида шу ерда иштирок қилаётганларнинг ҳар бири бирор нарса билан суҳбатда иштирок этиши керак, майли ўйинми, ашулами, шеър ўқиши, ҳикоя сўзлашми, майли биз фалон бўлсин демаймиз. Ҳар ким хоҳлаган ҳунари билан қатнашади. Агар шунга рози бўлсаларинг, мана ман ҳозир ўзим бошлайман. Улуғ бобомиз Алишер Навоий рубойларидан бирини ўқиб бераман. У бузург зот қадаҳ ҳақида айтибдурлар:

*Гул вақти муяссар ўлса гулфом қадаҳ,
Андин сўнг тутса, бир гуландом қадаҳ.
Манъ айласа борча аҳли ислом қадаҳ,
Кофирман агар қилмасам ошом қадаҳ.*

Қаранг, ҳаёт завқи, лаззати ҳақида қандай мусиқий

равон мисралар тўқилган. Шундай ҳаётини лаззатдай воз кечиш, албатта, кофирлик бўлмаса ҳам, бу шоирона муболаға, Бундай шоирона ҳикматлар Навоий хазинасида беҳисоб кўпдир. Қани энди, — деб давом этди Чўлпон, — келишувимизга мувофиқ ўртоқлардан эшитайлик. Навбат ўнг қўлимдан давом этади, — деди-да ёнида ўтирган кишига сўз бериб, суҳбатни давом эттирди.

Аҳли мажлисининг ҳар бири ўз ҳурди-ҳолига яраша навбатни олдилар. Баъзилар хиргойи қилиб аниқла айтишди, баъзилар қўл кўтариб, оёқ силкиб ўйинга тушишди, баъзилар ҳаяжон билан шеър ўқидилар. Хуллас, ўлтириш жўшга келиб, жонланиб, ҳаммани ўзида йўқ руҳлантириб юборди. Бундай кўтариш ки руҳининг ҳосил бўлишида Чўлпон таърифлаган «гулфом қадаҳ»нинг роли, эҳтимол, кам бўлмагандур.

Сўз навбати менга келганда нийманиб-қимтиниб ўрнимдан турдим-да Шайх Саъдий «Гулистон»ндаги (Эҳтимол, шу кезларда аспирантурада форс тилини Фитрат қўлида ўқиб юрганам таъсирида бўлса керак) «ҳикоят»лардан қуйидаги ихчам, лекин ниҳоятда ибратли ҳикояни айтиб бердим:

Ардашер Бабақон ҳикматларида нақл қилинибди:

Кунлардан бир кун араб ҳақимида одамлар сўрашибди: «Бир кунда кишига қанча таом емак кифоя қилади?» Ҳақим жавоб бериб айтибди: «Юз танга оғирлигидаги таом кишига етарли бўлади». Яна унда сўрабдилар: «Шу миқдордаги таом баданга қувват беришга етадими?» Ҳақим: «Шу миқдорда таом есанг, унинг қуввати баданни кўтариб юришга етарли бўлади. Агарда бундан ортиқчасини есанг, санга у таомни кўтариб юриш керак бўлади», деб жавоб қилибди.

Яна шунинг сингари бир неча сўзлардан сўнг тўй мажлиси ҳам охириланиб қолди. Буни сезган Чўлпон тўй эгаси Орифжондан фотиҳа ўқишга рухсат олиб шундай деди:

— Тўкин дастурхон устида яхши, хурсанд ўтиришдик, ўйин-кулгу ҳам бўлди, ибратли, фойдали сўзлар ҳам эшитдик. Ҳар нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бўлгани каби бу ўлтиришимизнинг ҳам охири бор. Ўлтиришимиз охирида, рухсат этинглар, яна бир марта келин-куёвга сиҳат-саломатлик, бу бепоён дунёда бахтиёрлик тилаб қоламиз.

Шундан сўнг ҳаммамиз ўринларимиздан туриб кетишга ҳозирлана бошладик. Орифжон тайин қилган

одам Чўлпонни кузатиб қўйиш учун у билан бирга эшикка чиқди, биз қўлимиз кўксимизда Чўлпон билан хайрлашдик.

ВАҲОБ РАШИДОВ

ЧЎЛПОННИ ЭСЛАБ

Шоир Чўлпон тўғрисида эслаганимда аввал унинг яшаган даври эсимга келади. Асримизнинг йнгирманчи йиллари ўзининг фавқулодда кучли ўзгаришлари, мураккаб зиддиятлари билан тарихимизда алоҳида ўрин тутаяди.

Халқни ёппасига саводхон қилиш, уни маърифатга чорлаш, мактаб ва техникумларга тортини, биринчи дорилфунунларнинг ташкил топини ҳам шу йнгирманчи йиллар билан боғлиқ. Худди шу йилларда ўзбек саҳна асарлари пайдо бўлди, кичик-кичик адабий асарлар, ҳикоя ва очерклар, шеърний тўпламлар чиқа бошлади.

Абдулла Қодирийнинг ўзбек романчилигининг пойдеворига асос солган «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари шу даврда дунё юзини кўрди. Бу романлар ўша давр кишилари ва айниқса ёшлари ўртасида шундай катта муваффақиятга эришдиким, ҳар бири ҳар бир ёшнинг стол устида турадиган китобига айланди. Биз у вақтларда бошланғич синфларда ўқиб юрган бўлсак ҳам «Ўтган кунлар»ни қайта-қайта ўқиб чиққанам эсимда.

Шу йиллари Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту сингари шоирларнинг китоблари ва шеърний тўпламлари кетма-кет босила бошлади. «Ўзбек ёш шоирлари» номи билан чиққан шеърлар тўпамини одамлар зўр қувонч билан кутиб олганини, биз эса ундаги кўпчилик шеърларни мароқ билан ўқиб, ёдлаб олганимизни алоҳида қайд қилгим келади.

Аммо янги ҳаётга бурилиш асрлар давомида мустаҳкам заминга эга бўлган эски ҳаётний омилларнинг кескин қаршилигига дуч келди, қарама-қаршилиқлар, зиддиятлар шу қадар ўткир тус олдики, воқеаларнинг ривожини ва истиқболига ҳамма ҳам бирдан тушуниб етолмас, тарихий ўзгаришларни тўғри таҳлил қила олмас эди.

Мен Чўлпонни эслаб хотираларимни баён қилар

эканман, унинг жуда катта истёъдоди олдида бош эгаман. Унинг жозибали шеърларини тарих саҳифаларидан ўчириб ташлаш мумкин эмаслигига ишонаман.

У ўзининг жуда қисқа, сермазмун умрини халқ бахти-саодати йўлига бағишлади. Аммо маъмурий-кўмондонлик системасининг даҳшатли зарбасига у ҳам учради, халқларнинг жуда кўп асл фарзандлари қаторида қора кучларнинг турли-туман бўҳтонларига учраб «буржуа миллатчиси» тамғаси остида қатағон қилинди. Тирноғ орасидан кир қидирганлар унинг шеърларидан миллатчилик «ғояларини» топдилар, шу тариқа унинг умрининг кўп қисми тухмат ва нодоматлар, ўринсиз ҳақоратлар гирдобида ўтди.

Мен унинг шеърлари билан 1927—29-йилларда танишган бўлиб, уларни севиб ўқирдим. «Уйғониш», «Булоқлар», «Япроқлар» ва «Тонг сирлари» шеърини тўпламларини завқ билан ўқиб юрган бўлсам-да, ўзи билан 1932 йилда танишишга муяссар бўлдим.

Ўзбекистоннинг СССР ХК совети ҳузуридаги донмий ваколатхонасида уни биринчи бор учратиб, тез орада дўстлашиб олдик. У Москвадаги ҳар бир талабага жуда меҳрибонлик билан қарар, дўстона маслаҳатларини аямас. Ешлар билан ҳам жуда тез ўртоқлашиб кетар, ўзини содда тутиши, ўта самимийлиги билан суҳбатдошининг ишончини, ҳурматини қозониб оладиган одам эди. У билан бир суҳбатлашган киши тезроқ яна суҳбатлашишга интилар эди, у фикрини ниҳоятда содда, тушунарли қилиб етказа оларди.

Шу йўсинда биз бир-биримизникига тез-тез борадиган, ҳол-аҳволларимиздан хабар олиб турадиган бўлиб қолдик. Шундай қилиб мен учрашиб танишганим орзу қилган хассос, фавқулодда истёъдод эгаси бўлган Чўлпон билан ака-ука бўлиб қолдик.

Бир кун Чўлпонни уйга таклиф қилдим, у таклифни бажону дил қабул қилди ва белгиланган кун уйга кириб келди.

Овқатимиз тайёр эди, овқатдан сўнг, Кавказ музикаси чолғучиларининг концерти берилармиш, борсак яхши дам олган бўлардик, деб қолди. Мен олдиндан билет олиб қўйишни ўз бўйнимга олдим.

Концертда Арманистондан келган артистлар шарқ халқлари куйларидан москваликларга концерт беришга келишган экан. Залда бирин-кетин арман, озарбайжон, гуржистон, эрон, афғон куйлари янграб кетди, биз куйлар таъсирига шу қадар берилиб кетибмизки, орадан

икки ярим соат қандай ўтиб кетганини билмай қолиб-
миз. Чўлпон таъсирчан одам экан, у куйларни шу қа-
дар завқ билан берилиб тингладики, маҳлиёлликда, на-
заримда, шу аудиторияда гўё фақат у бор-у куй бордек
эди, ҳар бир чалинган куйнинг сўнигида «бай-бай-бай,
бу сеҳрли куйларни тинглаганимда дунёнинг барча
ташвишларини, ҳатто ўз борлигимни ҳам унутиб қўя-
ман, бу куйлар сеҳрли кучга эга», — деб қўярди. Кон-
церт тамом бўлгач, залдан чиқар эканмиз, Чўлпон Кав-
каз, Эрон, Афғонистон чолғу асбоблари ва чолғу куй-
лари ўзбекларникига жуда ўхшашлигини сўзлаб, кавказ
халқлари ҳам бизнинг музикамизни завқ билан тинг-
лашларини айтди, Кавказ, Эрон ва Афғонистон халқ-
ларининг кўпчилик чолғу асбобларининг номини яхши
билар экан, бизнинг қайси чолғу асбобларимиз уларга
монандлиги ҳақида кета туриб ҳикоя қилиб берди. Зо-
таи яхши шоир бўлиш учун музикадан яхшигина ха-
бардор бўлиш шарт эканини илк бор Чўлпон билан
шу кунги учрашувда тўла ҳис этдим. Биз уй-уйга тар-
қалдик.

Биз шу қадар дўстлашиб кетдикки, баъзан у вақти
бўлганда ишдан кейин тўғри бизникига келиб, анча
вақтгача ўлтириб, кўнглини ёзиб кетар эди. У бу вақт-
да СССР Марказий Ижроня комитетида таржимон
бўлиб ишларди.

Уйимиздаги кейинги учрашув ва суҳбатнинг, бирида
у Муқимийни эсга олиб «Муқимий ниҳоятда ажойиб
шеърлар яратди», деди-да, сўзида давом этиб «Қўқон
атрофида Найман деган бир қишлоқ бор, Қўқон атро-
фидаги кўп шаҳар ва қишлоқлар шоирлар томонидан
шеърларга солинган-у, «Найман» сўзининг қийинлиги,
беўхшовлиги сабабли ҳечким шу вақтгача уни шеърга
сололмади, аммо бу ишни жуда усталик билан Муқим-
ийгина амалга ошира олди, деб, Муқимийнинг бу
номни ўз ичига олган шеърдан бир мисрани келтирди:

«Найлайин Оромонан Наймандек афғон айламас!»
Кўринг, «Найман» сўзи шеърда қандай ўз ўрнини
топган. Биргина шу мисрада Оромонан, Найман, Аф-
ғон деган учта ном ниҳоятда усталик билан жой-жойи-
га қўйилганки, жойларнинг номини бундай равонлик
билан шеърга жойлаш ҳар қандай шоирнинг ҳам қўли-
дан келабермайди, деди ва «не-не ажойиб шоирлари-
миз ўтган», — деб қўшиб қўйди.

Кейин суҳбатимиз Чўлпоннинг ўзи томонига бурил-
ди, менинг «Шеърларингиз ҳеч қаерда босилмаяптими?»

деб берган саволимга, у жуда ғамгинлик билан: «Йўқ, ҳеч қаерда босишга руҳсат йўқ, шеърларим варақларда дунё юзини кўрмай, хазон бўлмоқда, улар ҳеч қандай қимматга эга бўлмаган ва супуриб ташлашдан бошқа нарсага ярамаган қадрсиз дастхатларга айланиб қолди», — деди чуқур хўрсиниб, кейин маъюс бошини кўтариб, теварак-атрофга қараб олди ва ногоҳ кўзи китоб жавонида турган Фузулийнинг эски араб алифбосида ёзилган шеърлар тўпламига тушди, дарҳол уни олиб «Фузулийни ўқиб турасизми, у Шарқ адабиётида ўзига хос баланд чўққиларни эгаллаган шоир, унинг қайси бир ғазалини ўқиманг, юрагингизга ёниб турган чўғ бўлиб тушиб, куйдириб, ёндиради, ғазалларининг ҳар бир мисраси марварид ва садафлардан усталик билан терилган қимматбаҳо тошлар шодасига ўхшайди», — деди ва китобни очганда кўзи бир ғазалга тушиб, унинг бир байтини овоз чиқариб ўқиб қолди:

*«Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард чўх, ҳамдард йўх, душман қави».*

Шу икки мисрани ўқиди-ю, бошини қуйи солиб, анча вақт жим қолди, аммо ким билсин, бу жимлик замирида шоир қалбида нималар содир бўляпти, уни қайси хаёллар эзаяпти, нималарни ўйлаб, бундай ғамгин кечирмалар оғушига берилди экан. У бесукун давронда олам-олам дард-ғамларга ўралиб, ўз дардларини ўртоқлашиши мумкин бўлган бирорта ҳамдард тополмай, ўз ёнига ўзи қоврилиб, ҳам иқтисодий етишмовчиликлар, ҳам руҳий азоблар ва эзлишлар натижасида умидсизланган кишидек маъюс кўринарди.

Ҳақиқатан ҳам унинг чеҳрасида бошига ёғдирилган бўҳтон тошларнинг оғир зарбаларидан пайдо бўлган оғриқларнинг излари кўриниб турарди, у доим маъюс, ўйчан юрарди, қанча вақт биз бирга бўлмайлик, бирор марта унинг ич-ичидан самимий кулганини кўрган эмасман.

Бирмунча вақт ўтгач, яна ўзини қўлга олди шекилли, бошини кўтариб, Фузулий ҳақида сўз юритиб кетди: «Кўринг шу икки мисранинг ўзида Фузулий қанча қанча фикрларни баён эта олган, сўзларнинг терилиши, ҳар бир сўз иккинчисини қувватлаши ва ҳамма сўзларнинг бир бутун кўчли маънога эга бўлишига эришиш шоирдан жуда катта маҳорат талаб қилади»,

деди. У Фузулий ва унинг ижодига фавқуллода катта баҳо берар, унга зўр эҳтиром билан қарар эди.

1934 йилнинг бошларида Москвага Ўзбекистон ССР ХК советининг раниси Файзулла Хўжаев бориб қолди. Ўз сафари давомида у Москвада таълим олаётган талабалар билан учрашиш мақсадида экан, уларга институтлар орқали таклифнома тарқатилиб, ҳамма Тверская кўчасининг бошида жойлашган Вахтангов театр биносига йиғилишди. Бу йиғилишга 400 га яқин Ўзбекистонлик талаба йиғилди ва Файзулла акага сўз берилди. У ўз сўзида талабаларни яхши ўқиб, пухта билим олишга даъват этди ва Ўзбекистон халқ хўжалиги малакали кадрларга муҳтожлиги, Ўзбекистон ҳукумати Москвада ўқиётган талабаларга катта умид билан қараётганини уқтириб ўтди.

Йиғилишнинг иккинчи қисми — бадий бўлими бошланиб, кечани олиб борувчи «Ўртоқ Чўлпон ўз шеърини ўқиб беради», — деб эълон қилди. Чўлпон саҳнага кўтарилгани билан қарсакбозлик бошланиб кетди, уни тўхтатиш амримаҳол эди. Чўлпон саҳнада тик туриб, ўзини йўқотиб қўяй деди. Чунки шунча йиллар таъқибга учраган, оқ бўйинга қора занжир иллингган, манлиги (иззати нафси) топталган, ноҳақ хўрланган, руҳий азобларга дучор қилинган Чўлпонга бугун саҳнага чиқиб, талабалар олдида ўз шеърини баралла ўқиб беришга рухсат. этилганлиги ҳеч кутилмаган иш бўлиб чиқди.

Чўлпон шу кун биринчи марта ўзининг «Ленинсиз ўн йил» деган шеърини ўқиб берди, ўқиш тугадию яна қарсакбозлик бошланиб кетди, Чўлпон иккинчи марта саҳнага чиқиб таъзум қилиб, саҳна орқасига ўтиб кетган бўлса-да, қарсак давом этарди. Бу кучли қарсаклар шеър учун эмас, Чўлпон учун чалинарди, халқнинг унга бўлган ҳурмат ва эҳтироми, ҳассос шоирга бўлган чексиз ишончи ва муҳаббатининг ёрқин ифодаси бўлганди бу қарсаклар.

Эртаси кун уч-тўрт талаба Чўлпонни холи учратиб, шеърнинг пайдо бўлиши тўғрисида сўраганимизда «Шоирлар шеърдаги бош қаҳрамоннинг номини кўрсатиб, уни бўртдириб беришга уринадилар, мен эса шоир мўлжалга олган қаҳрамоннинг номи ўз-ўзидан шеър мазмунидан бўртиб чиқиши керак, деган фикрни билдириш учун шеърни шу тахлитда ёздим», — деди. Шу ўринда бу шеърда Чўлпон руҳи сезилиб-сезилмас даражага тушиб қолганини айтишим керак, чунки бу

шеърда Чўлпоннинг олдинги ёзган шеърларидагидек самимият, ҳаққонийлик, оташин жозибадорлик билинмас эди. Чунки бу шеър мажбурий, зўр-зўракилик ва давр тақозосига монанд яратилган шеърлардан бири эди. Чўлпон ўз шеърини ёзар экан, давр талаблари қолипларидан чиқиб кетишга имконияти йўқ эди. Адабиёт ва ижодда эркинлик йўқ эди, ҳар бир ижодкордан маълум қолипдан чиқиб кетмаслик талаб қилинарди, шоир ва ёзувчилар ўз ижодларида ёки шу қолипга итоат қилиб, «талабга» асосан иш кўришлари керак эди, ёки ёзилган асарлар, шеърлар қолипга жавоб бермаганлиги учун босишга рухсат этилмас, ундан ҳам ёмонроғи қолипдан чиқиб кетган ёзувчи дарҳол таъқибга учраб қолар, танқидлар остига кўмилиб кетар эди.

1933 йилнинг куз кунларидан бирида Чўлпон «Бир уйга борсанглар, ёзаётган романимдан лоақал бир-икки саҳифасини ўқиб берардим», деб қолди. Биз бу таклифни бажону дил қабул қилиб, вақт топиб, дўстим Юнус Мақсудов билан бирга Чўлпоннинг уйига бордик. У Биринчи Мешчанская 115-уйда истиқомат қиларди. рафиқаси Катя опа билан жойлашган хона катта бир хонанинг ярмиси бўлиб, ўртадаги гардероб билан енгилгина бўлинган, иккинчи ярмисида бир турк оиласи турар экан. Чўлпон у турклар билан турк тилида гаплашиб турар экан. Хонанинг Чўлпон оиласи яшаётган бўлагидан бир каравот, бир стол, 2-3 стул бор эди, холос, унда лоақал ўрта миёна яшаш учун ҳам шароит йўқ эди. Хонанинг фақирона кўринишининг ўзи уй эгасининг қандай қийинчиликда яшаётганини кўрсатиб турарди. Шундай одам шундай кун кечираётганидан қаттиқ таъсирландик. Бизга чой бериб, қўлига ёзилган варақларни олиб, «мен «Кеча ва кундуз» деган роман ёзаётиман, ҳозир «Кеча»ни тугатдим. Яна бир кўриб чиқишим қолди, мана 3-4 саҳифасини ўқиб берай», деб қўлидаги қўлёзмани ўқий бошлади, ўқиш бир жойга борганда, ҳар уччовимизнинг ҳам миғимизда «бу роман дунё юзини кўрармикан?» деган савол кўндаланг турарди. Биз Чўлпоннинг фикрини сўраганимизда, у сукутга кетиб билмадим, рухсат берармиканлар, ёки шунча ёзилган шеърларим сингари қаерларда қолиб кетармикан», деб қўйди. Биз узоқ гаплашиб ўлтирдик, кеч соат 11 ларда уй-уйга тарқалдик.

Гап шундаки шу кунлари Москвага Ақмал Ик-

ромов иш юзасидан бориб қолди, 5-6 кун у ерда туриб сўнгра Тошкентга кетадиган бўлди. У вақтда қатнов фақат поезд орқали бўлар эди, самолётлар қатнови ҳали йўлга қўйилмаган эди. Шунинг учун ҳам Акмал Икромовни кузатиш учун Қозон вокзалига бир неча расмий кишилар чиқишган эди. Улар орасида Чўлпон ҳам бор эди. Эртаси кун Чўлпонни учратиб Икромовнинг келгани ҳақида сўраганимда, у Икромовнинг адабиётга жуда қизиқадиган одам эканлиги, қўлига тушган асарларни синчиклаб ўқиб чиқишини айтиб, унга қўлёзма равишда ёзилиб тайёр бўлган романинг «Кеча» қисмини, «поездда 3—4 кун юрасиз, имкон бўлса, ўқиб кетарсиз», деб бериб юборганини айтди. У бундай ишга фақат Икромовнинг ўзига нисбатан самимий ҳурматини билгани учун ботина олган эди. Кўп ўтмай роман Тошкентда чоп этилди, 1935 йили Чўлпоннинг ўзи ҳам Тошкентга чақириб олинди. Аммо энди қама-қамалар, фожиали, даҳшатли йиллар бошланиб кетди. Халқ бошига, унинг асл фарзандлари бошига оғир кунлар, жудоликлар тушди, бегуноҳ қонлар тўкилди. Бегуноҳ, бахтсиз қурбонлар орасида севиқли шоир Чўлпонимиз ҳам бор эди.

ИЛЁС АКБАРОВ

АДИБ ЧУЛПОН БИЛАН УЧРАШУВ ХОТИРАСИ

1934 йил Ўзбекистон Давлат нашриёти қошида музика бўлими ташкил қилиниб, шу бўлим раҳбарлиги ва ташкилий даври менга топширилган эди. Уша йиллари нашриёт Самарқанд кўчасидаги эски бир бинога жойлашган эди. Мен адабиёт бўлими бошлиғи марҳум Ҳусайн Шамс билан бир хонада ўлтирар эдим. Уша йиллари Чўлпонни бир неча бор нашриётда кўрган бўлсам-да, лекин бирор мавзуда суҳбатлашмаган эдим.

Ё 1935, ё 1936 йили ҳозирги Усмон Юсупов кўчасида нашриётлар учун махсус бино қурилиб, Ўзбекистон Давлат нашриёти ҳам журнал редакциялари қатори шу бинога жойлаштирилди. Бинонинг биринчи қавати босмахона эди.

Мана шу бинода (музика бўлимида) Чўлпон билан биринчи суҳбатимиз бўлган эди. Чўлпонни мен билан суҳбатга чорлаган нарса 30-йилларда лотин алифбоси-

да нашр қилинган бошланғич музика назариясига бағишланган бир дарсликнинг ўзбек тилида нашр қилиниши бўлди.

1928 йили Республика маркази Самарқандда бўлган даврда Ўзбек музика фольклорини тўплашда ва нашр қилдиришда маълум ҳисса қўшган Н. Н. Миرون ташаббуси билан музика ва хореография илмий текшириш институти ташкил қилинади. Институтга Республикамиз областларидан атоқли созанда ва хонандалар жалб қилиниб, турли область музикалари ўрганилади ва буларни ноталаштирилади. Институт директори Н. Н. Мионов бошланғич музика назариясига оид кичик бир қўлланма ёзади. Ўзбек тилида нашр қилиниши зарур бўлган бу бошланғич дарсликни адибимиз ўзбек тилига таржима қилади ва бу китобча лотин алифбесига чоп қилинади.

Чўлпон билан суҳбатимиз ана шу дарсликнинг таржимаси хусусида бўлган эди. Шоир дарсликнинг таржимаси ҳақида менинг фикримни эшитиб туриб:

— Эвукоряд терминини қандай таржима қиласизлар? — деб сўради.

— Товуш қатор деб, — жавоб бердим.

— Нега икки сўз билан таржима қилиш керак, ахир унқатор деб таржима қилинса бир сўз бўлади ва ишлатилмай юрилган «ун» сўзи яна қўлланила бошланар эди. Шу яхши эмасми? Ахир, оналар болалари тўполон қилса «унингни ўчир!» дегувчи эдилар. Бу сўз ишлатилмай йўқолиб кетяпти-ку!

Бу сўз ва айтилган термин менга жуда маъқул тушди. Бу суҳбатдан сўнг ўтган давр чоп қилинган музика дарсликларига қўлланилган ун ва унқатор терминларини нашриёт муҳаррирлари ҳар доим товуш ва товуш қатор деб тузатдилар. Фақат 1937 йил чоп қилинган музика лўғатида бу сўзларни алоҳида термин ҳолида берилганидагина муҳаррирлар ўзгартирмадилар.

Ўзбек музикаси, чунончи, халқ музика бойликларини ёзиб олиш ва буларни чоп қилдириш қанчалик зарурлиги ҳақида Чўлпон куйиб-пишиб сўзлади. Мен ҳам унинг гапларини маъқуллаб фикрларимни баён қилдим. Шундай суҳбатлардан бири охирида Чўлпонни кузатиб кўчада сўзлашиб турганимизда кун баркашдек бўлиб қизариб ботаётган эди. Чўлпон бу гўзал манзарига кўзи тушиб сўзини тўхтатди-ю қуёшга узоқ тикилиб қолди ва қўлига қалам-қоғоз олиб нималарнидир ёза бошлади. Мен нималар ёзганини сўрашга журъат эта олмадим кейин хайрлашдик.

Мана орадан 50—60 йиллар ўтди, бирор жойда ун ёки унқатор терминини қўллаш керак бўлиб қолса, дарҳол хотирамга хурматли адибимиз Чўлпон билан ўтказилган суҳбат, яна тўғриси, Чўлпон кўз олдидан ўтади...

ДИЛШОД ОЛИМХОН УҒЛИНИНГ

ХОТИРАЛАРИ

Отамиз раҳматли — Олимхон ака — катта савдогар ўтганлар. У киши 90-йилларда савдо иши билан Андижонга бориб, у ерда Мулла Мусо отли мингбошининг қизи — аямизга уйланганлар. Аямиз Сулаймонқул баззозга яқин қариндош бўлганларидан, Абдулҳамид ака дадамизни «почча» дердилар. Абдулҳамид ака Андижондан Тошкентга келганларида албатта бизникига қўнар эдилар, у киши бизникида кўп турганлар. У кишини отамиз билан яқинлаштирган нарса қариндошлик алоқаларигина эмас эди, йўқ. Гап шундаки, отамиз маърифатли одам эдилар: у киши йигирма тўрт йил Бароқхон мадрасасида таҳсил кўрганлар, сўнг эса Москвадаги Олий-тузем савдо мактаби (Высшая туземная коммерческая школа)ни битирганлар. Отамиз ўн олти хил шарқ ва ғарб тилларини билганлар. Эҳтимол бу гап кимгадир муболағадай туюлар, лекин мадрасада ўтказилган 24 йилча отамизнинг инқилобга қадар савдо иши билан Москва ва Варшава шаҳарларида турганини, савдо юзасидан кўп чет элликлар билан битишганини қўшсак, ҳеч бир муболағага ўрин қолмайди. Абдулҳамид аканинг ўзи ҳам инглиз ва немис тилларини билганларки, буни ўрганишга у кишини отамиз қизиқтирганлар, ундаганлар. Мен у кишининг ўз оғзиларидан эшитганман: Чўлпон ака «Ҳамлет»ни таржима қилишда русча таржима билан бир қаторда асл нусхага ҳам таянганлар...

Отамиз қулоқ қилинганча, 1931 йилда кўч-кўронимизни Андижонга обориб ташлаб, ўзлари Абдулҳамид аканинг ёнларига — Москвага кетиб қолганлар. «Қулоқ боласи» деб бизга бу ерда тинчлик беришмаганча, мен ҳам Москвага кетиб, ўша ерда ўқиганман. У ерда Абдулҳамид ака билан тез-тез учрашиб, уйларига бориб турардик.

Бу киши (суҳбатдошларидан бири — Абдусаттор

Раҳимов назарда тутиляпти — Д. Қ.) билан ака-ука бўлиб қолишимизга ҳам Абдулҳамид ака сабаб бўлганлар. Рабфакни битириб, институтга киришга тайёрланаётган вақтим эди. Бир кунни Пассаж (ҳозирги ГУМ) да айланиб юрган эдим, Абдулҳамид акага дуч келиб қолдим. У киши:

— Бизникига ўтинг, сизга иш бор, — деб тайинландилар.

Уйларига бордим. Абдулҳамид ака қўлимга арабий хатда ёзилган қўлёзмани бериб:

— Ука, менинг ишларим кўпайиб кетди, шунинг учун лотинчага кўчириб беринг, — дедилар.

Мен русча ўқиганман, араб ёзувини унча-мунча билсам ҳам, лотин ёзувидан хабарим йўқ эди, ростини айтдим:

— Мен бунини билмайман...

— Ие! Ўзбекнинг боласи бўп туриб арабчани ўқиёлмасанг, чаласавод бўлиб қолибсан-ку, ука! Бўмайди мунақаси, кетасан.. Ҳа, кетасан!

Ҳазиллашяпти десам, йўқ, астойдил.

— Институтда ўқисам... — деб энди важ-карсонга оғиз очгандим, қўймадилар:

— Институт бўлаверади!..

Хуллас, мени ўзлари билан Тошкентга олиб кетдилар. Кейин мени етаклаб, бу киши ўқиётган мактабга олиб келдилар. Абдусаттор у вақтда тўртинчига ўтган экан. Мактабга кириб:

— Она тилидан ким дарс беради? — деб сўрадилар.

Олим Хўжаевнинг укаси бўларди — Гиёс Хўжаев деган, шу йигит келдилар:

— Мен...

— Мени танийсизми? Мен Абдулҳамид акангиз бўламан, тахаллусим Чўлпон. Мана шу бизни жиянимиз бўлади. Муни... сиз неччиларга дарс берасиз?

— Тўртинчи, бешинчи синфларга дарс бераман.

— Шу тўртинчи синфга кириб ўқийди.

— Қап-катта йигит-ку бу киши... — эътироз билдирди муаллим.

— Йўқ, ўқитасиз, — қатъий дедилар Абдулҳамид ака. — Эсингиздан чиқмасин, Горький 16 ёшида мактабга борган.

— Бўпти! — муаллим кўндилар.

— Сиз бунга ўзбекчани яхшилаб ўргатинг, ука, ҳа, бу сизга русчадан ёрдам беради...

Абдусаттор аълочи ўқувчи экан, муаллим мени шу кишига бириктириб қўйдилар. Шундай қилиб кундузи мактабда, кечқурунлари тайёрлов курсида ўқиб юрдим. Абдусаттор — шўх, мен — шўх, иккаламиз охирги партада ўтирамыз: рус тили ё математика муаллими бўлмаса, ўзим дарс ўтаман — жуда қизиқ бўлган...

Абдулҳамид аканинг хотинлари бўлар эди — Солиҳа опа деган, Андижоннинг Чоргузаридан, отасининг исми ёдимда йўқ. Марказ Самарқандда эканида оиласи билан ўша ерда турганлар. Абдулҳамид ака Ф. Хўжаевга ўхшаган катталар билан яқин бўлиб, оилалари билан уларнинг давраларига қўшилганлар, ўтиришларда қатнашганлар. У давраларда европача одатлар ҳукм сурган: аёллар пианино чалиш ва шунга ўхшаш нарсаларни билганлар. Абдулҳамид ака Солиҳа опанинг ҳам ўқиб ўрганишини истаб, мусиқа мактабининг ёш бир муаллимини ёллаганлар. У киши командировкада эканида Солиҳа опа хиёнат кўчасига кирганми, хуллас, бу нарса қулоғига чалинган Абдулҳамид ака: — Бўлди, энди сиз бизга ҳаромсиз! — деб қўйворган.

Солиҳа опа Тошкентга — бизникига келганлар, отамизга йиғлаганлар. Абдулҳамид ака ҳам Тошкентга келганлару, бизникига қўнмасдан, Аъламларникида¹ турган. Отам Абдулҳамид акага насиҳат қилганларида, у киши «кўрмайман ҳам, гаплашмайман ҳам» деб қаттиқ турганлар, Солиҳа опанинг ҳам ўша йиғит билан тушган суратларини кўрсатиб, «мана, кўрдингизми аҳвол қандайлигини» деб қаттиқ қойганлар. Шунда отам:

— Унақа экан, ё ўзингиз обориб эгаларига топшириб келасиз, ё кечираман, десангиз, бошқа никоҳ ўқиймиз, — деганлар.

Опланинг тикланмаслиги аниқ бўлгач, отам Солиҳа опани извошга ўтқазиб, вокзалга олиб борган, Абдулҳамид ака билан андижонлик Содир қори деган киши бошқа извошда боришган. Поездда, бошқа-бошқа купеда Андижонга жўнашган... Абдулҳамид аканинг иккинчи марта Москвага кетиб қолишининг сабаби ҳам кўпроқ шунда бўлса керак...

¹ Аъламнинг исми-шарифини суҳбатдошимиз эслай олмагач, биз «Заҳириддин Аълам эмасми» деб сўрадик. Дилшод ака эслаб, гарчи қатъий ҳа, демасалар-да, буни қайд этиб қўйишни лозим кўрдик. — Д.К.

Солиҳа опа билан ажрашгач, Абдулҳамид ака Москвада бир немис аёлига уйланди. Ҳозир у кишининг кейинги оилаларини рус дейишади, бу тўғри эмас. Рус эмас, немис аёли эди — Екатерина Рихтеровна. Мен у кишини Екатерина Рихтеровна, деб чақирсам, у киши:

— Мени келинбуви, денг; ҳеч унақа деманг. Жуда бўлмаса ўрисча қилиб «тётя Катя» деяверинг, дердилар...

Тошкентга водийдан келиб қолиб, Пушти ҳаммом маҳалласида туриб қолган бир аълам киши бўлган. «Аълам» дегани қозиларнинг устидан турадиган одам. У киши жуда шоирсифат, мулло одам бўлиб, Абдулҳамид ака билан қадрдон бўлганлар. Шу киши қамалган экану, ўша вақтда бўшатишган экан. Абдулҳамид ака билан у кишини зиёрат қилгани бордик. Борсак, у киши, ёзнинг куни иссиқ бўлишига қарамасдан, катта йўлбарс териси солинган кўрпача устида ўтирган экан. Абдулҳамид ака билан қучоқлашиб, йиғлашиб кўришдилар.

— Нега мунақа? — Абдулҳамид ака йўлбарс терисига ишора қилдилар.

— Э-э, ҳамма ёғимдан заҳ тортиб кетди, ука. Яхшиям битта татар йигит топилиб қолди-да, менинг гапимни тўғри таржима қилиб берди, бўлмаса мени у ерда йўқ қилиб юборар экан булар, уравериб, қийнайвериб...

— Шунинг учун айтгандим-ку сизга, рус тилини ўрганинг, деб. Менга «сен рус мактабда ўқиб кофир бўляпсан», деган сиз ўзингизмидингиз?! Русчани ўрганинг энди...

— Ўрганолмайман энди, ука, қариб қолдим...

— Мен байт ёзиб бераман, сиз ёдлайсиз, ўрганасиз — осон бўлади...

Шундан кейин Абдулҳамид ака минг сўзни байтларга тизиб бир шеър ёзган, шундан бир байти эсимда:

*«Кўрсатинг» дегани «покажите»,
«Кел бери» дегани «поближе...»*

Чўлпоннинг ҳозирги эълон қилинаётган суратлари биз кўрган Чўлпонга ўхшамайди. У киши доимо инглиз кўзойнаги тақарди, доимо бошларида шляпа: ёзда похол шляпа бўлганидаям бандлик, устида майка тепасидан оқ китель, оқ шим, таги чармли оқ брезент туфли, бир қўлларида асо, иккинчисида тоза чармдан

ишланган инглиз саквояжи — ҳассаларини қўллариди
ўйнатиб, ўзлари билан ўзлари гаплашиб юрардилар...

АБДУАЗИЗ ҲОЛМУҲАМЕДОВ

БУКИЛГАН БАРДОШ

1928—1930 йилларда катта истеъдод эгаси бўлган шоир Чўлпон билан Самарқанд шаҳри, Қўшқовуз маҳалласидаги 94-уйда ёнма-ён турардик. У хотини Солиҳа билан яшарди. Абдулҳамид ўша пайтларда драма театрида адабий эмакдош вазифасида ишларди.

Чўлпоннинг ҳузурига Абдулла Алавий ва бошқа кўпгина ёзувчилар, шоирлар, актёрлар; катта-кичик театр ходимлари келиб туришарди. Улар, асосан, бадий адабиёт, театр санъати ривожига ҳақида қизғин баҳс-мунозаралар қилишар, бу соҳадаги камчиликларни йўқотиш борасида турли фикрлар билдиришарди. Янги чоп этилган китоблар, сахна юзини кўрган драматик асарларни таҳлил этишар, актёрларнинг ижрочилик маҳорати хусусида мулоҳазаларини ўртоқлашишарди. Менинг мутахассислигим бу соҳалардан йироқ бўлгани учун улар суҳбатига аралашгим келмасди.

Шу йилларда Чўлпонга «миллатчи» деган айб қўйилган эди. Лекин унинг миллатчилиги нимадан иборат эканлигини икки йил бирга яшаб ҳам, кейинчалик ҳам сезмаганман. У барча миллат ва элатларга бир кўз билан қарайдиган инсон эди. Абдулҳамид илмли, ақлли, мулоҳазали киши эдики, биз унинг бу хислатларига ҳавас қилардик. Шоирнинг Москва ва Ленинградда хийлагина рус ҳамда бошқа миллат вакиллари билан дўстлари бўлиб, улар билан хат ёзишиб турарди.

Уша вақтларда газета-журналларда бот-бот Чўлпон ҳақида танқидий мақолалар чоп этила бошлади. У эса ноҳақ танқидга норозилик билдириб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Акмал Икромовга, Халқ Комиссарлари Советининг раиси Файзулла Хўжаевга шикоят мактуби йўлларди.

Натижа шундай бўлдики, унинг янги шеърлар тўпламини босишга ижозат берилди. Бундан шоирнинг руҳи ниҳоятда тетикланиб, шодон кайфиятда юрганлари ҳозир ҳам кўз ўнгимда гавдаланади. Афсуски, унинг секинчи узоққа чўзилмади Орадан бир неча ҳафта ўтгач, тўпламини чоп этиш рад қилинганлиги маълум

бўлди. У қаттиқ руҳий тушкунликка тушиб қолди. Негадир театрдан ҳам иш бермай қўйишди. Кейин рус тилида чиққан асарларни ўзбек тилига таржима қилиш билан машғул бўлди. Онласи эса иқтисодий жиҳатдан жуда ғариб ҳаёт кечирарди.

Бу орада мени савдо идораларига ходимлар тайёрлаш мактаби томонидан Поп районидаги Гурумсарой пахта тайёрлаш пунктига ҳисобчи сифатида ўқув тажрибасини ўташга юборишди. Кўп ўтмай Чўлпондан сурат олдим. Аслида мен шоирдан ёш бўлсам ҳам, негадир менга Абдуазиз ака деб мурожаат қиларди. Сурат-хатда қуйидаги сўзлар ёзилганди: «Абдуазиз ака! Биз Солиҳа билан ажрашдик. Юраклар бошқа, тилаклар бошқа, бутун-бутун ётлик ва бегоналик. Мен эртага бутунлай Москвага кетаётirman. Хат ёзсангиз, қуйидаги адресга (У Москвадаги адресини кўрсатган эди) Сулаймонов А. га деб йўлланг. Чўлпон».

Биз шоир билан тез-тез ёзишиб турдик. (Афсуски, у кишининг хатлари, суратлари, дастхат ёзиб берган китобларини сақлаб қола олмадим. Негаки, бунини билиб қолишса, «миллатчининг думи» деб қамаб ёки отиб юборишлари ҳеч гап эмас эди у замонларда.

Орадан бир неча йил ўтди. Шоир билан ёзишмаларимиз ўз-ўзидан узилиб қолди. 1935 йил сентябрь ойида мен Тошкентдаги ўқитувчилар тайёрлаш икки йиллик институтининг физика-математика факультетига ўқишга кирдим. Институт Бешёғочда бўлиб, ётоқхонамиз Шайхонтохурдаги «Орқа кўча»да жойлашган эди.

Кунларнинг бирида Шайхонтохурдан трамвайга чиқиб, фавқулодда Чўлпонни учратиб қолдим. У мени кўрганидан бениҳоя севиниб, уйига таклиф қилди. У ҳамон муқим иш тополмай, таржимонлик билан шуғулланаётган экан.

«Театрдан иш беришмаяпти, асарларимни чиқаришмаяпти, иложсизликдан таржима билан кун кўриб турибман», деди ўксиниш билан. Таҳсил йиллари унинг ҳол-аҳволини сўрагани, у-бу мавзуда гаплашгани уйига тез-тез бориб турардим. Ҳар хил иқтисодий жиҳатдан қисилганини сезардим. Бир кун хотини (рус эди) менинг олдимда Чўлпонга деди:

— Ҳамид! Бизга қарзга сут олиб келадиган қария ҳақини сўраяпти. Нима қиламиз?

— Таржима ҳақимни олсам, албатта тўлаймиз, ҳозир эса пулим йўқ, — деб жавоб қайтарди Чўлпон.

Чўлпоннинг сўзларидан билдимки, у яшаб турган квартирасини Файзулла Хўжаев ёрдамида олган экан. Лекин беназир бу қалам соҳиби миллатчиликда айбланиб қамалган эса-да, одамлар унинг шеърларини Тошкенту Самарқанд чойхоналарида, хонадонларда ёддан айтиб юришарди. Масалан:

*Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку...*

Бундай дардчил мисралар кишилар қалбидан чуқур жой олган эди. Ниҳоят, адолат, ўнлаб йиллар ўтса-да, тантана қилганини кўриб, бениҳоя шодландик.

ИЗОҲЛАР

Адабиёт надир? — «Садон Туркистон» газетасининг 1914 йил 4 июнь сонида босилган.

Ҳавор — асоратга солмоқ, эзмоқ.

Болхоса — хусусан.

Баёз — асримиз бошларида юртимизда кенг тарқалган шеърӣ мажмуалар назарда тутиляпти. Баёз — бирор шоир томонидан таркиб берилган шеърӣ тўпламларнинг бир тури. Масалан, «Баёзи Ҳазиний», «Баёзи Қамий»...

«Ойна ва садоларимизга» — 1913—1917 йиллар орасида Самарқандда жадидларнинг маънавий отаси Маҳмудхўжа Бехбудий муҳаррирлигида чиқиб турган «Ойна» журнали ва «Садон Туркистон» ҳамда «Садон Фарғона» газеталари назарда тутилмоқда,

Муҳтарам ёзғувчиларимизга. Мазкур мақола-очиқ хат «Садон Туркистон» газетасининг 1915 йил 6 февраль сонида эълон қилинган.

«Падаркуш» — Маҳмудхўжа Бехбудийнинг шу номли пьесаси назарда тутилмоқда. Илк бор 1913 йилда саҳналаштирилган бу асар Туркистоннинг кўплаб шаҳарларида жадид ёшлар томонидан саҳнага қўйилган.

Интибоҳ — сезгирлик, ҳушёрлик.

Шўролар ҳукумати ва санои нафиса. — Мақола «Иштирокиюн» газетасининг 1920 йил 7 ноябрь сонида эълон қилинган.

Санои нафиса — нафис санъатлар, санъат.

«Колизей» — Тошкентда инқилобдан илгари қурилган рус театри биноси, кейинроқ Свердлов номли концерт зали.

Марҳум Тавфиқ Фикрат. — «Иштирокиюн» газетасининг 1920 йил 10 январь сонида босилган.

Тавфиқ Фикрат (1867—1915) — турк шоири, журналист. Асарлари 1894 йилдан чоп этила бошлаган. Уша вақтда адабий марказ вазифасини ўтаган «Сарвати фунун» («Билимлар хазинаси») журнали унинг муҳаррирлигида чиқиб турган. 1908 йил инқилоби Тавфиқ Фикратнинг идеалига мос келмаган, журналистикадан йироқлашган.

«Рубоби шикаста» — шоирнинг 1899 йилда нашр қилинган шеърӣ тўплами.

«Тарихи қадим» — шоирнинг фалсафий-ижтимоий қарашларини ифодаловчи достони.

Тасҳир — сеҳрламоқ, бўйсундирмоқ.

«Маданият уруши» — биз Биринчи жаҳон уруши деб атайдиган уруш Туркистонда чиққан газеталарда «Европа муҳорабаси» деб юритилган. Чўлпон «маданият уруши» дея урушни қўзғаган «маданиятлилар»га аччиқ киноя қилади.

«Улим машинасининг энг тезлаган» вақти — Биринчи жаҳон уруши авж палласига кирган вақт, образли ифода. Тавфиқ Фикрат уруш айна қизиган 1915 йилда вафот этган.

Бошқармага хат («Узунқулоқ бобо» тўғрисида) — Чўлпоннинг «Туркистон» газетаси таҳририятига йўллаган мазкур хати 1923 йил 18 февралда эълон қилинган. Маълумки, Чўлпоннинг драматик асарлари салмоғи ўнга яқин бўлгани ҳолда, бизгача биргина «Ерқиной» нинг матни, «Ҳужум» (В. Ян билан ҳамкорликда) нинг режиссура-сигина етиб келган. Мазкур хат Чўлпоннинг бизга маълум бўлмаган пьесаси ҳақида хабар берибгина қолмасдан, унинг йўқолиш сабабларини ҳам бирмунча ойдинлаштиради.

Ризо Тавфиқбек — «Фарғона», 1924 й. 10 март.

«Жаҳон урушидан бурун...» — 1914 йилдан илгари Туркистонда турк матбуоти анча кенг тарқалган. Жаҳон уруши вақтида Туркия Россияга душман лагеринда бўлгани бонс бу нарса анча чекланган.

«Ошиқ тарзида ва ҳижо вазнида ёзғон» — «ошиқ» деб турк ва озарбойжон элида бахшиларни айтилади. Ҳижо вазни — бармоқ вазни демак.

Абдулҳақ Ҳамид (1851—1937) — XIX аср охири ва XX аср бошларда жуда машҳур, бўлган турк адиби.

«Қомус фалсафа» — фалсафа энциклопедияси назарда тутилаётган бўлса керак.

500 йил. (Ўзбек билим ҳайъати эътиборига). — 20-йилларда авж олган ўтмишга, ўтмиш маданиятига нигилистларча муносабатда бўлиш тенденциялари соғлом фикрловчи зиёлиларни чуқур ташвишга солган. Чунки жадидчиликнинг илғор ғоялари таъсирида тарбияланган кўлаб зиёлиларимиз миллатнинг ўзини таниши, ўзлигини англашида ўтмишнинг нечоғли муҳим омил эканини билганлар. Чўлпон Ўзбек билим ҳайъатига мурожаат қилиб ёзган мазкур очиқ хат «Туркистон» газетасининг 1924 йил 23 сентябрь сонисида эълон қилинган.

Шамсиддин Сомибек (1850—1960) — машҳур турк шоири, адиби ва мутафаккири.

«Тарихларнинг кўрсатишига қарағонда шу бир йил — бир ярим йил орасида улуғ Навоийнинг вафотига 500 йил тўладир...» — фикримизча, бу ўринда мағбаа хатови ўтиб кетган ёки Чўлпон адашган. 1926 йилда, яъни Чўлпон айтмоқчи яқин бир-бир ярим йил ичида Навоий вафотига 425 йил тўлар эди. Қўйроқда эса муаллиф «Навоийнинг 500 йиллиги» тантаналари ҳақида гапиради. Чамаси, Чўлпон шоир вафотининг 425 йиллигини, ва кейинроқ, таваллудининг 500 йиллигини нишонлашни назарда тутган.

Тарихнинг зарарлик такаррури. — «Туркистон» газетасининг 1924 йил 14 октябрь сонида эълон қилинган. Гарчи мақолада саҳна асари ҳақида гап кетса-да, унда муаллифнинг адабий-эстетик қарашлари ёрқин ифодасини тогани учун мазкур бўлимга киритдик.

Такаррур — арабча, такрор сўзининг кўплиги.

Фарғонанинг 1919 ва 20-йиллари эсингизда бордир — Қўқон мухториятининг қонуний ҳукумати большевиклар томонидан маҳв этилгач, Фарғонада бирин-кетин даҳшатли хунрезликлар содир этилди: Қўқоннинг вайрон қилиниши, дашноқлар қирғини, миллий ғурурини ва миллий эркини ҳимоя қилиб чиққан эрксеварлар (яъни босмачилар) билан уруш, даҳшатли очарчилик... Чўлпон айни шу нарсаларни эслатмоқчи бўлади.

Воюлолик — сенсацион, шов-шувга сабаб бўлувчи.

Хуршид Шараф — асл исми-шарифи Шамсиддин Шарафиддинов (1892—1960), Хуршид тахаллуси билан ижод қилган, шоир, драматург, таржимон, театр ташкилотчиси. Ўзбек музыкали драмасининг асосчиларидан.

«**Бухородаги «Анас» ёки «Улуғ Туркистон» газетасининг тилидек «қурума» бир эълон йқудим**» — эслатилаётган газеталарнинг биринчисида тожик, иккинчисида татар тилига хос сўз ва сўз формаларининг ишлатилганига ишора қилинмоқда.

«**Атоқли актриса Кузнецова**» — Мария Кузнецова (1899—1956), ўзбек театрининг биринчи актрисаларидан, ЎзССР халқ артисти. 1918 йилдан Ҳамза бошчилигидаги «Ўлка сайёр сиёсий труппаси»да ўйнаган. 1921—1925 йилларда Қўқон театрида, 1925 йилдан то умрининг охирига қадар ҳозирги Ҳамза театрида ишлаган.

«**Истанбул дорилфунуни маъзунларидек гапиратурғон...**» — дорилфунун лекторларидек гапиратдиган.

«**Шаҳнома»нинг туркча таржумаси** — «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 5—6 қўшма сонида босилган.

Тусли Абулқосим — буюк «Шоҳнома» муаллифи Абулқосим Фирдавсийнинг (тахм. 940—1020-1030) Тус шаҳрида туғилгани назарда тутиляпти.

Офоқ — ар., жаҳон, дунё.

«**Озарбойжон шевасида...**» — муаллиф назарда тутган «машҳур Собир» таржимаси ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Озарбойжон тилига Рашид Афандизода томонидан 1906 йилда таржима қилинган «Рустам ва Суҳроб» дostonи шу дostonнинг назмий таржимаси эса 1908 йилда Аббос Ғойбов томонидан амалга оширилади ва Тбилисидаги «Ғайрат» босмаҳонасида чоп этилади.

Суҳроб — «Шоҳнома» қаҳрамонларидан бири, Рустамнинг ўғли. «**Мулло Насриддин**» — 1906 — 1930 -йилларда Бокуда чоп этилган ҳажвий-суратли журнал.

«**Жуковский томонидан қилинган таржима...**» — машҳур рус шоири В. А. Жуковский (1783—1852) «Рустам ва Суҳроб» дostonини немис тилидан таржима қилган. Гарчи таржима воситачи тил орқали амалга оширилган бўлса-да, рус китобхони ўтган асрнинг ўрталаридаёқ (1847) бу дoston сюжети билан танишган.

Султон Маҳмуд Ғазнавий — ғазнавийлар давлатининг асосчиси, Ғазна амири Саук тегиннинг ўғли, туғилган йили номаълум, 1030 йилда вафот этган.

- «Мисрдаги черкас хонларидан Фурий Консухон замонида...»** — мамлуклар султони Фурий Кансух усмоний турклардан енгилган (1517) дан сўнг уларнинг давлатига путур етган. Чўлпон назарида тутган таржима Шариф Амидий (1510 йилда вафот этган) томонидан амалга оширилган таржима нусхаларидан бўлиши керак.
- Шаввол ойи** — Ҳижрий йил ҳисобидаги унингчи (Рамазони шарифдан кейинги) ой.
- «Черкас хонлари»** — мамлуклар династиясининг султонлари черкас сарбозларининг авлодлари саналади. Малик Одил, Жонпўлатлар шу султонлардан бўлса керак.
- Шом** — мамлуклар давлати таркибига кирган Суриянинг шарқдаги номланиши.
- Улуғ ҳиндий.** — «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 7—8 қўшма сонида чоп этилган.
- Рабиндранат Тагўр** — (Тҳакур Рабиндранатҳ — 1861—1941) — машҳур ҳинд адиби. Қатор шеърий ва насрий китоблар, романлар муаллифи. 1913 йилда «Бахшида қўшиқлар» шеърий китоби учун Нобель мукофотиغا сазовор бўлган.
- Химолая тоғи** — Ҳиндистон, Хитой, Непал ва Покистон давлатлари ҳудудида жойлашган ер юзидаги энг баланд тоғ тизмалари. Ҳимолая — санскритча «қорлар макони» демакдир.
- Умархон** — Қўқон хони (1811—1822) Нодирабегимнинг эри, Амидий тахаллуси билан ғазаллар битган, девон тартиб берган. Унинг хонлик даврида Қўқон адабий муҳитида жонланиш сезилади.
- Фазлий** — Фазлий Намангоний (18 аср охири, 19 аср бошлари), шоир, адабиётшунос. Умархон даврида Қўқон сарой шоирларига бошчилик қилган. Бир гуруҳ муаллифлар иштирокида 1821 йил «Мажмуаи шоирон» тазкирасини тузган. Ўзбек ва тожик тилларида ёзган ғазал, туюқ, муҳаммаслари баёз ва мажмуаларда сақланиб қолган.
- Тагўр ва тагўршунослик.** — «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 11—12 қўшма сонида эълон қилинган.
- Гандҳи** — Маҳандас Карамчанд (1869—1948) — Ҳиндистонда миллий озодлик курашининг раҳнамоларидан бири, таниқли мутафаккир. Ҳинд халқи уни «Маҳатма» (буюк қалб) деб атаган.
- «Яитс»** — инглиз исмининг араб алифбосидаги ёзилишини шартли равишда қолдирилди. Чўлпон назарда тутган кишининг номини топишга муваффақ бўлолмадик.
- «Қадим наслли браҳма оиласи»** — Ҳиндистондаги табақаланишга кўра браҳманлар олий табақа кишилари саналган бўлиб, улар катта имтиёзларга эга бўлганлар.
- Кўлагада қолгонлар тўғрисида.** — «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1935 йил 10 май сонида босилган.
- Витт** — В. Витт 20-йиллардан Ҳамза номли театрда режиссёрлик қилган. Кейинча формалистикда айбланган, унинг постановкаларидан ғоявий камчиликлар қидириб топилган.
- Санжар ўртоқ** — Санжар Сиддиқ (1902—1938), ўзбек таржимони ва журналисти, таржимашунослик муаммоларини тадқиқ қилган олим. Лопе де Вега, Л. Толстой, Н. Гоголь, Убайд Зоконий каби ёзувчиларнинг асарларини ўзбек тилига ўгирган.

- Ҳанри Барбюс** (1873—1935) — француз адиби, қатор шеърӣ тўп-ламлар ва романлар муаллифи. Мақолада тилга олинган машҳур «Ут» романи 1916 йилда ёзилган.
- Буюк ўртоқ** — Буюк Каримов (1906—1945) фольклоршунос олим.
- Мирзакалон ўртоқ** — таниқли ўзбек ёзувчиси Мирзакалон Исмои-лий (1908—1975). Чўлпон Мирзакалон Исмоилий тар-жимасида 1933 йилда chop этилган Толстойнинг «Тири-лиш» романини назарда тутмоқда. Бундан ташқари М. Исмоилий «Анна Каренина» (Л. Толстой), «Сўна» (Э. Войнович), «Чолиқуши» (Рашид Нури Гунтекин), «Инсон тақдири» (М. Шолохов) каби қатор дурдона асарларни ўзбек китобхонига етказган.
- Увайсий** — Мазкур мақола «Ерқин турмуш» журналининг 1936 йил 4—5 қўшма соннда эълон қилинган.
- Тўйчи ака** — Мулла Тўйчи Тошмухамедов (1868—1943), ҳофиз, ўзбек қўшиқчилик санъатининг йирик намояндаси, Ўз-бекистон ҳалқ ҳофиси.
- «Ҳалима»** — драматург Ғ. Зафарийнинг (1889—1944) шу номли драмаси. Илк бор 1920 йилда сахналаштирилган бу асар 20—30-йилларда бир неча ўн марта лаб ўйналган.
- «Эваз» баҳрли** — Чўлпон бу ўринда англишиб кетган, чамаси. Тўғриси «эваз радифли» деб ёзилиши керак.
- Адо** — XVIII асрда яшаган Умархон саройи шоирларидан. Ўзбекча ва форсча ғазал, муҳаммаслари бизгача баёз ва маж-муаларда етиб келган.
- Ҳозиқ** — тахаллуси, ҳақиқий исми шарифи Жунайдулло Исмоил-шайх ўғли (18 аср охири — 1843) — шоир, асли ҳи-ротлик. 1799—1900 йилларда Бухорога келган. Хоразм-да Мунис, Огаҳий адабий гуруҳида бўлган. Амир Нас-руллохон томонидан қатлга буюрилган.
- Муҳаммад Алихон (Мағдалихон)** — Умархоннинг ўғли. 1810 йил-да туғилган. 1822 йилдан Қўқон хони. Унинг хонлик даврида суғориш ишлари яхшиланган, хонлик ҳудуди кенгайтирилган. 1840 йилда Бухоро амири Насрулло-хон билан урушда енгилиб, унинг вассали бўлиб қол-ган. 1842 йилда амир Насрулло томонидан қатл этти-рилган.
- Бадиҳағўйлик** — ар., бадиҳа сўзидан. Бирор воқеа, ҳодиса муноса-бати билан тайёргарликсиз айтилган шеър, экспромт. Шарқ ҳукмдорлари саройларида ўтказилган мушоира-ларда бадиҳа йўли билан шеър айтиш баҳслари расм бўлган.
- Бошқармага хат.** — Мазкур мақола Н. Тўрақуловнинг «Ҳамлет»га туҳмат» («Қизил Ўзбекистон», 1936, 27 июль) номли чиқишига жавоб тариқасида ёзилган ва «Қизил Ўзе-бекистон»нинг шу йил 28 июль соннда эълон қилинган.
- Назир Тўрақулов** (1892—1939) — йирик давлат арбоби, журналист, тилшунос олим. 20—30-йилларда вақтли матбуотда қатор мақолалари, турли тахаллуслар билан имзолан-ган шеърлари эълон қилинган. Қатағон қурбонларидан.
- Катта мактаб эгаси.** — Мақола «Қизил Ўзбекистон газетасининг М. Горький вафотига бағишланган 1936 йил 20 июнь соннда эълон қилинган.
- Нижгород лаҳжаси** — Горький туғилган Нижний Новгород ҳуду-дида яшовчиларга хос шева хусусиятлари, айниқса, «о» га ургу берилиши назарда тутилмоқда.

- «Она»ни таржима қилиш шарафига ҳам эришганларданман...»** — Горькийнинг «Она» романи Чўлпон таржимасида 1936 йилда Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан нашр қилинган.
- Устоднинг хислатлари** — М. Горький вафотининг бир йиллиги муносабати билан ёзилган мазкур мақола «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1937 йил 18 июнь сонида босилган. Мақолада муаллифга 30-йиллар идеологиясининг сезиларли таъсири бордай, Чўлпон ҳам маддоҳлар сафига қўшилгандай кўринади. Бироқ, шуни эсда тутиш лозимки, бу мақола Чўлпоннинг матбуотдаги сўнгги чиқишидир, уни ёзаётган пайт шоир ҳаёти қил устида эди.
- Эътироз** — Мазкур хат «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1927 йил 12-сонида эълон қилинган. 20-йилларнинг ўрталарига келиб Чўлпон ижодидан ғоявий хатолар қидириш, уни йнғлоқиликда, буржуа мафкурачилигида айблаш руҳи билан суғорилган қатор мақолалар эълон қилинди. Умуман, шу вақтга келиб снэсий вазият анча кескинлашган, вульгар социологик танқид ҳужумга ўтган эди. Адиб А. Қодирийнинг айни шу вақтда ҳибсга олинганини эътиборга олсак, булар келгусидаги қатағонларнинг бош репетицияси эканини англаш қийин эмас. Айни шу шаронгда Чўлпон маданиятчилар қурултойи раёсатига ушбу хат билан мурожаат қилиб, ўзининг хизматларини эслатади, «гуноҳларига тавба» қилди.
- «Қурултойнинг ишларига маъзур сабаблар билан бўлиб, яқиндан аралашолмаганим учун таассуф қиламан...»** — албатта, қурултой соғлом вазиятда, ижодий фикр алмашишда ўтганида Чўлпон «маъзур сабаб»ларни рўқач қилмасдан, қурултойда жон-дилдан иштирок этган бўлар эди.
- «Перекоп музаффарияти дамларида ...»** — 1920 йил 7 ноябрда Қизил Армия қўшинлари Сиваш қўлтигидан кечиб ўтиб Перекопни эгалладилар ва Врангелнинг қўшинлари 16 ноябрга келиб батамом тор-мор қилинди. Бу вақтда Чўлпон Тошкентда «РосТА» газетасига (бир саҳифалик деворий газета) муҳаррирлик қилар эди.

ТЕАТР ТАҚРИЗЛАРИ

- Чин севиш.** — мақола «Иштирокиюн» газетасининг 1920 йил 25 ноябрь сонида эълон қилинган.
- Василат** — ар., висол сўзининг кўплиги.
- Уйғур** — тахаллуси, ҳақиқий исми-шарифи Маннон Мажидов (1897 — 1955), ўзбек театрининг асосчиларидан бири, талантли режиссер ва актёр. Ўзбекистон ССР халқ артисти.
- Ампула** — фр., фойдаланиш, актёр имкониятига мос тушадиган роллар туркуми.
- Савдия Туташ, Робия Туташ** — ўзбек театрининг илк даврларида аёллар ролларини гоҳ эркаклар, гоҳ бошқа миллат вакиллари (мас. М. Кузнецова) ўйнашга мажбур бўлган. Жумладан, татар актрисалари Р. ва С. Туташлар бу йилларда катта хизмат қилганлар.

- «Уртоқ Қори»** — бизнингча, бунда Сайфиқори назарда тутилмоқда Сайфиқори Олимов (1901 йилда туғилган) ижодий фаолиятини Карл Маркс труппасида бошлаган. Умрининг охиригача ҳозирги Ҳамза номли театрда ишлаган талантли актёр, ЎзССР халқ артисти.
- Карл Маркс тўда** — 1918 йилда Тошкентда М. Уйғур раҳбарлигида ташкил топган театр труппаси. Ярим профессионал характерга эга бўлган бу труппа шу йилнинг ўзидаёқ Туркфронт сиёсий бошқармаси ихтиёрига ўтган ва Карл Маркс номини олган. Кейинча, бу труппа Ҳамза тузган труппа билан қўшилиб, ҳозирги Ҳамза номли театрнинг асосини ташкил қилган.
- Ғози Юнус (1893—1939)** — 20—30-йилларининг энг фаол зиёлиларидан, журналист ва драматург, «Муштум» журналинини ташкил қилиш ва оёққа тургазишда А. Қодирий ва Чўлпон билан бақамти ишлаган заҳматкаш инсон. Ғ. Юнус Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си асосида «Заҳҳоки морон» пьесасини ёзган ва у ўз вақтида кенг шуҳрат қозонган. Қатағон қурбонларидан.
- «Ҳинд ихтилоли»** — Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» асари назарда тутилмоқда.
- Аббос Муслим** — «Туркистон» газетасининг 1921 йил 21 декабрь сониде Қаландар имзоси билан эълон қилинган.
- Аброр** — Аброр Ҳидоятлов (1900—1958), машҳур театр актёри, СССР халқ артисти. 1918 йилдан актёрлик фаолиятини бошлаган А. Ҳидоятлов Отелло ролининг ижроси билан халқ дилида муҳрланиб қолган.
- Аббосийларнинг биринчи халифаси** — Муҳаммад алайҳиссаломнинг амакиси Аббос авлодидан «Саффоқ» (Хунрез) лақаби билан машҳур бўлган Абу Аббос Абдуллоҳ сулоланинг биринчи халифаси эди.
- Маъсума хоним** — Маъсума Қориева (1902—1946), илк ўзбек актрисаларидан, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган артист.
- Шокир** — Шокир Нажмиддинов, 1903 йилда туғилган. Ижодий фаолиятини 1919 йилда Карл Маркс номли труппа саставида бошлаган талантли актёр. Ўзбекистон ССР халқ артисти.
- Театр** — санъат — «Туркистон» газетасининг 1922 йил 29 сентябрь сониде эълон қилинган.
- «Қиморбозлар ҳаёти»** — француз драматурги Виктор Дюканж (1783—1833) қаламига мансуб асар. Аслида «Уттиз йил ёки қиморбознинг ҳаёти» деб номланувчи бу асар 1828 йилда ёзилган.
- «Хийнаткорлар жазоси»** — бу ўринда қайси асар назарда тугилаётганини аниқлашга муваффақ бўлмадик. Тахминимизча, гап Ҳамзанинг «Тухматчилар жазоси» пьесаси ҳақида бормоқда.
- «Эр ва хотин», «Арийин молон»** — ғазарбойжон композитори ва драматурги Узеир Ҳожибеков (1885—1948) асарлари. Булардан кейингиси айниқса катта шуҳрат топган.
- Зиё Саид** — тахаллуси, ҳақиқий исм-шарифи Қосим Солиҳов (1901—1938), ўзбек драматурги, журналист ва танқидчи.
- Саҳнамизда** — «Туркистон» газетасининг 1922 йил 16 декабрь сониде «К» имзоси билан эълон қилинган.
- «Ҳалима»** — драматург Ғулом Зафарий (1889—1944) нинг шу ном-

- ли драмаси. 1920 йилда саҳналаштирилган «Ҳалима» драмаси 20-йилларда бир неча ўн марталаб ўйналган.
- «*Гуноҳкорнинг оиласи*» — италян драматурги П. Джиакометти қаламига мансуб «Ҳоиннинг оиласи» номли асар 1921 йилда Давлат труппаси томонидан саҳналаштирилгани маълум. Чамаси, бу ўринда шу асар ҳақида гап бормоқда.
- Кован оҳангар — мақола «Туркистон» газетасининг 1923 йил 6 февраль сонида босилган.
- Асотир* — афсона, ривоят.
- Шамсиддин Сомибек* (1850—1906) — турк ёзувчиси, драматург ва файласуфи. «Шоҳнома»нинг «Кова» дostonи асосида яратилган «Кован оҳангар» 1906 йилда ёзилган.
- Музаффар* — Музаффар Муҳамедов (1901, Тошкент), ўзбек театри актёри ва режиссёр, ЎзССР халқ артисти. Ижодий фаолиятини 1919 йилда Қарл Маркс труппасида бошлаган, жумҳурият театрларида қатор пьесаларни саҳналаштирган.
- Иблис — «Туркистон» газетасининг 1923 йил 14 март сонида эълон қилинган.
- Ҳусайн Жовид* (1882—1941) — атоқли озарбайжон шоири ва ёзувчиси, драматург. Ўз ижодий фаолияти давомида 18 та пьеса (уларнинг кўпи шеърӣй) ёзган. Ўзбек санъатида булардан — 1915 йилда ёзилган «Шайх Санъон» ва 1917 йилда ёзилган «Иблис» пьесалари қўйилган.
- «*Камолчилар*» — 1918 йилда босқинчиларга қарши бош кўтарган турк ватанпарварларининг раҳнамоси Мустафо Камол «Отатурк» тарафдорлари.
- Шайх Санъон — «Туркистон», 1923 йил 6 июнь.
- «*Колизей*» — Тошкентнинг янги шаҳар қисмида қурилган, театр ҳамда концертлар учун мослаштирилган бинога Қадим Римдаги машҳур амфитеатр номини беришган (колизей — лотинча, улкан). Инқилобдан кейин бу бинода ўзбек театрининг айрим постановкалари қўйилган. Кейинроқ бу бино Свердлов номли концерт залига айлантирилган.
- Яна уйланаман — «Ер юзи» журнали, 1927 йил 23-сон.
- Юсуфжон ака* — Юсуфжон қизиқ Шакаржонов (1869 — 1959), машҳур қизиқчи, ўзбек халқининг ардоқли санъаткори, Ўзбекистон ССР халқ артисти.
- Свердлин Лев Наумович* (1901—1969) — рус актёри, СССР халқ артисти. В. Мейерхольд шогирди. 1924—1931 йилларда Москвадаги ўзбек давлат драмстудиясида театр санъати сирларидан сабоқ берган.
- Маликаи Турондот — «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1927 йил 5-сонида босилган.
- Карлу Хўтси* — Карло Гоцци (1720—1806), италян драматурги. Қ. Гоцци театр санъатида янги жанр — фьяб (эртақ) жанрини бошлаб берди. Уларнинг ичида энг машҳурларидаң бири «Маликаи Турондот» (1762) дир.
- Вахтангўф* — Вахтангов Евгений Багратионович (1883—1922), рус режиссери, театр арбоби. «Маликаи Турондот» асарини Вахтангов 1922 йилда саҳналаштирган, бу унинг сўнгги постановкаси эди.
- «*Хўтси...* Саккининг жаҳонгашта, саёқ театр тўдаси билан бирга ўша йўлда чалишқон кишилардан эди» — Қ. Гоцци,

итальян халқ санъатига, хусусан, ниқоблар комедиясига чуқур муҳаббат билан қараган. У замондоши К. Гольдонини ниқоблар комедиясини сохталаштиришда айблаб, унга оппозицияда турган. Сакки — ниқоблар комедиясида қатнашган итальян актёрлари оиласи. Мақолада улардан энг машҳури — Антонио Джовани Сакки назарда (1708—1788) тутилади. Бу актёр К. Гольдонин билан дўстона муносабатда бўлган. Гольдонин унинг учун маҳсус учта сценарий ёзган, улардан бири «Икки бойга бир қарол» ўзбек саҳнасида ўйналган. Демак, юқоридаги гапни шундан келиб чиққан ҳолда тушуниш лозим.

Панталўни, Бригелла, Тируфалдин — Панталоне, Бригелла, Тру фальдино — «ниқоблар комедияси» театрининг доимий персонажлари.

«Комеди дарлорт» — тўғриси «комеди дель арте» ниқоблар комедияси.

«Болчиқли Метерлинк» — Морис Метерлинк (1862—1949), бельгиялик шоир, драматург, файласуф. 1896 йилдан Францияда яшаган. «Антон авлиёнинг каромати» асари 1903 йилда ёзилган. Метерлинкнинг инқилобгача ёзилган пьесаларидан аксарияти рус саҳнасида ўйналган. М. Метерлинк 1911 йилда Нобель мукофотиغا сазовор бўлган.

«Габелма» деган яҳуд театри — «Габима» номли яҳудий театр-студияси 1918 йилда ташкил топган, иброний тилида спектакллар қўйган. Озгина вақт студияга Вахтангов раҳбарлик қилган. «Гадибук» трагедиясини шу ерда саҳналаштирган.

Ҳожиқул — Ҳожисиддиқ Исломов (1893—1933) илк ўзбек актёрларидан, Москва драмстудиясини тугатган. «Турондот»да Панталоне ролини ўйнаган.

Турсун — Турсуной Сайидазимова (1911—1929), илк ўзбек актрисаларидан. Москва драмстудиясида ўқиган, 1929 йил Бухорога гастрол чоғида ўлдирилган.

Сора — Сора Эшонтураева (1911 йилда туғилган), машҳур ўзбек актрисаси, СССР халқ артисти, 1927 йилдан бери Ҳамза театрининг етакчи актёрларидан бўлиб келмоқда.

Замира — Замира Ҳидоятова (1909—1990), машҳур ўзбек актрисаси, Ўзбекистон халқ артисти.

«Вахтангўфнинг шогирдларида Симуниф...» — Симонов Р. Н. (1899 — 1968), рус актёри ва режиссери, СССР халқ артисти. Вахтанговнинг шогирдларидан, 1924 йилдан унинг номидаги театр режиссёри.

Талчаниф — Толчанов И. М. (1891—1981), рус актёри, СССР халқ артисти.

Басиф — Басов О. Н. (1882—1939), рус актёри, 1919 йилдан Вахтангов студияси) кейин театрда ишлаган.

Номи зикр этилган актёрларнинг ҳар учови Вахтангов саҳналаштирган «Турондот»да қатнашиб, роль ўйнаган.

Жўрж Данден. — «Зарафшон» газетасининг 1927 йил 16 июнь соннда босилган.

Мольер — Мольер, ҳақиқий исми-шарифи Жан Батист Поклен (1622 — 1673) француз драматурги, актёри, театр арбоби. Қатор комедиялар муаллифи, ҳақли равишда француз комедиясининг отаси саналади. «Жорж Данден ёки

аҳмоқ қилинган эр» номли комедияси 1688 йилда саҳналаштирилган.

«*Масков театр мактабимиз томонидан*» — Мольернинг «Хасис» пьесаси 1925 йил 14 июлда саҳнага қўйилган.

«*Асл жавҳари очилмади*» — образнинг моҳияти очилмади, деган маънода қўлланыпти.

Ойдин — «Зарафшон», 1927 йил 20 июнь.

Табдил — а., ўзгартиш, алмаштириш. Бир-бирига яқин тиллардаги асарларнинг табдилини таржима дейилмайди. Бу ўринда озарбайжон туркчасидан ўзбек туркчасига алмаштириш назарда тутилади — табдил шу.

Жаъфар Жабборзода (1899—1934) — озарбайжон драматурги, режиссер, театр арбоби. «Ойдин» пьесаси 1922 йилда яратилган.

Раҳимберди — Р. Пирмухаммедов (1897—1972), ўзбек театри ва кино актёри, СССР халқ артисти.

Назира — Назира Алиева, 1912 йилда туғилган, ўзбек актрисаси, Ўзбекистон ССР халқ артисти.

САНЪАТГА ОИД МАҚОЛАЛАР

Саҳналар теграсида. — «Туркистон» газетасининг 1923 йил 15 апрель сониди босилган.

Мирзо Фатҳали Охундов (1812—1878) — озарбайжон ёзувчиси, маърифатпар, файласуф. Озарбайжон драматургиясининг асосчиси.

Араблинский — Халафов Хусайн Мамед ўғли (1881—1919), озарбайжон демократик театрининг асосчиси, актёр ва режиссер.

«*Коммунист*» — Бокуда озарбайжон тилида 1919 йилдан бошлаб чиққан газета.

Ўзбек давлат труппасида — «Янги Фарғона», 1928 й. 22 октябрь.

Муваққат — матбаа хатоси бўлса керак, муваффақ.

Қадим очун — қадимги дунё, антик дунё.

Шиллер (1759—1805) — немис шоири, драматурги, санъат назариётчиси. «Босмачилар» — тўғрироғи, «Қароқчилар» драмаси 1781 йилда, «Макр ва муҳаббат» 1784 йилда ёзилган.

«*Фарҳод ва Ширин*» — Хуршид пьесаси.

«*Узунқулоқ бобо*» — мақола мазмунидан англашиладики, Чўлпоннинг мазкур пьесаси саҳналаштирилган ёҳуд шунга тайёр бўлган.

«*Чин Темур ботир*» — бу ўринда қайси асар назарда тутилганини аниқлашга муваффақ бўлмадик.

Маскавда икки турк санъаткори — «Маориф ва ўқитғувчи» журналнинг 1926 йил 2-сониди босилган.

«*Санъат театри*» («*Художественный театр*») — 1898 йилда К. С. Станиславский ва В. И. Немирович-Данченко томонидан Москва Бадий театри ташкил қилинган. Ҳозирги МХАТ.

Всеволод Меерхольд — Меерхольд В. Э. (1874—1940), рус режиссёри, актёр ва театр арбоби.

«*Меерхольд театри*» — Москвада ишлаган рус театри (1920—1938), Меерхольд бошчилик қилган бу театр 1920—1921 йилларда I-РСФСР театри, 1920 йилда Актёр театри, шу йилнинг охиридан ГИТИС театри, 1923 йилдан Меерхольд номли театр деб аталган.

- «Исташ театри»** — экспериментальний театр. Меерхольд ва унинг театри янги шакллар ва йўллар излаши билан машҳур бўлган.
- «Санъат драма студияси»** — ўзбек театрини кадрлар билан таъминлаш мақсадида 1924 йилда Москвадаги Маориф уйи қошида Ўзбек давлат драма студияси очилиб, Ўзбекистондан бир қатор ёшлар ўқишга юборилган. Бу студия 1931 йилга қадар ишлаган.
- Антуан** — Андре Антуан (1858—1943) француз режиссёри, актёри, театри назариётчиси. Театр санъати ривожига катта таъсир ўтказган ижодкор.
- «Дорилбадойе»** — 1914 йилда Истамбул волийлиги томонидан ташкил қилинган консерватория. Унинг қошида театр студия мақтаби ҳам очилган. Бу ердан Афифа, Бахир, Бейза, Рефиқа каби қатор актрисалар етишиб чиққан.
- Асвеч (Исвеч)** — фикримизча, бу ўринда Швейцария назарда тутилмоқда. Чўлпоннинг «Дўхтур Муҳаммадиёр» ҳикоясида бу мамлакат номи «Исвейчара» шаклида берилган эди.
- Ҳолида Адиб хоним** — Ҳолида Адиб Адивар (1883—1964), усмонли турк адибаси, қатор романлар, пьесалар, ҳикоялар, адабиётшуносликка оид ишлар муаллифи. Мақолада тилга олинган «Оловли кўйлак» романи 1922 йилда ёзилган.
- Мустафо Камол Отатурк (1881—1938)** — Туркиядаги миллий озодлик курашининг раҳнамоси (1918—1923), Туркия республикасининг биринчи президенти (1923—1938).
- Яъқуб Қадрибек** — Яқуб Қадри Қора усмон ўғли (1889—1975), турк ёзувчиси ва сиёсий арбоби, қатор романлар, ҳикоялар, насрий шеърлар, танқидий мақолалар муаллифи.
- Луначарски** — Луначарский А. В. (1875—1933); 1917 йилдан то 1929 йилгача Маорил Халқ комиссари вазирлигини бажарган. Чўлпоннинг у ҳақида «Шўролар Иттифоқининг чинакам маориф ва санъат бошлиғи» дегани шунинг учунки, санъат ишлари у вақтда шу комиссарлик ихтиёрида эди.
- Третяков** — Третьяков С. М. (1892—1939) рус ёзувчиси: Ташвиқий характердаги шеърлар, қатор очерклар, пьесалар муаллифи. ЛЕФ назариётчиларидан бири.
- «Франсузадан ўзгартилган «Қиз қуласи» деган асар ...»** — бу ўринда қайси асар назарда тутилганини аниқлаб бўлмади.
- Шекспир** — Уильям Шекспир (1564—1616), инглиз драматурги ва шоири. Ўзбек саҳнасида унинг дурдона асарлари «Отелло», «Гамлет», «Ромео ва Жульетта», «Макбет», «Қирол Лир» каби қатор асарлари саҳналаштирилган.
- Маскавдаги драмстудиямиз** — «Ер юзи» журналининг 1926 йил 12-сонига босилган.
- «Давлат базм-чоғли гўдаси»** — Ўзбекистонда илк ашула ва рақс ансамбли, 1926 йилда Самарқандда М. Қоринқубов раҳбарлигида ташкил қилган.
- Муҳитдин қори Яъқубий** — Муҳитдин Қоринқубов (1896—1957), Ўзбек санъатининг таниқли арбоби, ЎзССР халқ артисти.
- Булбул ўртоқ** — Булбул Мамедов (1897 — 1961), озарбайжон артисти, опера солисти, СССР халқ артисти (1938).

профессионал вокал мактаби ва музика театри асосчиларидан бири.

«Мана, қаршингизда...» — мақоланинг бу тарзда ёзилишига сабаб шундаки, «Маориф ва ўқитғувчи» да фотосурат эълон қилинган (айни шу сонда), Чўлпон эса унда акс этдирилганларни таништиради гўё. Бу суратдагилардан энг машҳурлари: Юсуфжон қизиқ, Тўхтасин ғижжакчи (Т. Жалилов), Уста Олим, Ориф гармон (О. Тошматов), Жўраhon яллаци (Ж. Султонов), Муҳитдин Қориёқубов ва Тамарахонимлардир.

Йўлдошбой акам — И. Охунбобоев (1885—1943), таниқли давлат арбоби, 1925 йилдан ЎзССР Марказий Ижроя Комитетининг раиси.

Меерхўлд театри — «Ер юзи», 1927 йил 23-сон.

Клара Тсеткин — К. Цеткин (1857—1933). Германияда компартия асосчиларидан, профессионал инқилобчи.

Лазўвский — Лозовский, ҳақиқий фамилияси ва исми Дридзо Соломон Абрамович (1878—1952), совет давлати арбобларидан.

Славинский, Бела Кун, Буденный, Лозовский, Семашко, Думбол, Уншлихт — совет давлатининг ўша пайтдаги йирик арбоблари.

«Тонг қизилликлари» — Э. Верхари асари.

«Мистерия Буфф» — В. Маяковский асари.

«Ешлар союзи» — Г. Ибсен асари.

Верхорн — Эмиль Верхари (1855—1916), бельгиялик шоир ва драматург.

Ибсен — Генрик Ибсен (1828—1906), норвегиялик драматург.

Незлобин театри — 1909 йилда К. Н. Незлобин ташкил қилган театр. Кейинроқ бу театр Меерхольд театрига қўшилган.

«Великодушный рогоносец» — бельгиялик драматург Ф. Кроммелинк (1888—1970) асари. 1921 йилда ёзилган:

«Муаллим Бубус» — рус драматурги А. М. Файко (1893—1978) асари.

«Д. Е.» — Подгаецкий асари.

«Ер қўлди» («Земли дыбом») — Мартине ва Третьяков асари.

«Юр, Хитой» — бу ўринда Третьяковнинг «Рычи, Китай» асари назарда тутилаётган бўлса керак.

«Қадимги Островский» — А. Н. Островский (1823—1886), рус драматурги. «Ўрмон» драмаси 1871 йилда ёзилган:

«Қоровул уйқуси» — Чўлпон асари, пантомима усулида ўйналган. «Пул ундириши» — қайси асар назарда тутилганини аниқлашга муваффақ бўлмадик.

Сўз, сўз сўз! — «Шарқ ҳақиқати», 1929 йил 6 февраль.

Шчепкин — М. С. Шчепкин (1788—1863), рус актёри, рус саҳна санъатида реализм принципларини бошлаб берган.

Мочалўф — Мочалов П. С. (1800—1848), рус трагик актёри.

Садовский — Садовский П. М. (1818—1872), рус актёри. Буларнинг учови ҳам «Кичкина театру» — Малий театр актёрлари бўлган.

«Биринчи бадий театру» — бу ерда Москва бадий театри, кейинроқ «академик» номини олган — МХАТ.

Қачалўф — Качалов В. И. (1875—1945), машҳур актёр. Гамлет ролининг ижросиси, Чўлпон билан Москвада яқин муносабатда бўлган Д. Олимжон ўғлининг хотирлашича, Качалов билан Чўлпоннинг борди-келдиси бўлган экан.

Москвин — Москвин И. М. (1874—1946), рус актёри, СССР халқ артисти.

«Экранлари» — намоёндалари, титанлари деган маънода.

Цветаев — П. А. Цветаев (1898—1957), рус актери.

Театру танқидларига аҳамият. — Мақола «Зарафшон» газетасининг 1927 йил 4 январь сонида босилган.

«Зарафшон» — 1922 йил октябрдан 1930 йил ноябргача Самарқандда чиққан газета.

Қизиқлар — «Гулистон» журналнинг 1936 йил 6 сонида босилган. Чўлпон бу мақолада халқ санъатининг ўзига хос тури сифатида фикр юритаркан, унга эътибор қаратиш лозимлигини, қизиқлар ҳақида маълумот тўплаб, уларнинг ижодини ўрганиш зарурлигини таъкидлайди. Дарҳақиқат, Чўлпон мақолада санаб ўтган қизиқлардан (уларнинг сони 20 дан зиёд) атиги уч-тўрттаси ҳақидагина дурустроқ маълумотга эгамиз, яъни, мақолада кўтарилган муаммо ҳали ҳамон ўзининг актуаллигини йўқотмаган.

Украина бандурачилари. — «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1936 йил 8 июнь сонида босилган мақола.

Бандура — украин халқининг мусиқа асбобларидан. Бандура 15—16 асрлардан буён маълум. Тузилишига кўра у русларнинг «гусли»сини, биздаги чангни эслатади, бармоқ билан чертилади.

«Яқиндагина Маскавда бўлиб ўтган Қозоғистон санъати ўн кунлиги...» — 1936 йилнинг 17—26 май кунлари назарда тутилмоқда.

«Қозоғистон ўн кунлигидан бурун...» — 1936 йилнинг 11—20 март кунлари Украина санъати декадаси ўтказилган.

Украина опера театрининг Москвадаги гастроллари шу тадбир доирасида бўлган бўлса керак.

ПОРТРЕТЛАР

Мирзо Улуғбек — «Фарғона», 1923 й. 26 ноябрь.

Илми ҳайъат — астрономия.

Мустаҳриқ — археолог.

Вяткин — Вяткин Василий Лаврентьевич (1869—1932), археолог. Ўзбекистон маданий обидаларининг тадқиқотчиси. Биринчи марта Афросиёбда қазилган ишларини олиб борган (1905—1931). Улуғбек расадхонаси харобаларини топган (1908—09 ва 1914).

Хиппориҳ — Гиппарх (милоддан аввалги тахминан 180 ёки 190 йилларда туғилган — 125), юнон астрономи, астрономия асосчиларидан бири. Қуёш ва Ойнинг кўринма ҳаракатини ҳисоблаш усулини такомиллаштирган. Ойгача бўлган масофа ва йилнинг узунлигини аниқлаган. 850 та юлдуз вазиятлари каталогини тузиб, уларни равшанлиги бўйича 6 та синфга ажратган.

Турсуной саҳнада — «Ер юзи» журналининг 1928 йил 11-сонида эълон қилинган.

Занпарастлик — тожикча, хотинпарастлик.

Эпизодик рўллар устаси — «Машъала» журналининг 1934 йил 4-сонида эълон қилинган.

«Муштумэйр» — Чўлпон пьесаси.

«Рустам» — У. Исмоилов асари.

«Ендираммиз» — К. Яшин асари.

- «*Мусофирхона бекаси*» — Қ. Гольдони асари.
- «*Шодлик кўчаси*» — Н. Зархи асари.
- Мей Лан Фон. — «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1935 йил 24 апрель сонда эълон қилинган.
- Мей Лан Фон (1894 — 1961) — хитой актёри, театр ва жамоат арбоби. 1935 йилда собиқ СССРга гастролга келган. Кейин ҳам яна икки марта СССРга келган.
- «*Ўтган март ойининг 27-куни*» — 1935 йил 27 март.
- «*Японларнинг «кабуки»лари*» — кабуки театри Японияда 17 асрда пайдо бўлган. Япон театрининг бу жанри мусиқа, рақс ва драматик хусусиятларини ўзида уйғунлаштиради.
- «*Загмук*» — рус драматурги А. Г. Глебов қаламига мансуб «Загмук» пьесаси назарда тутилади. Бу пьеса 1925 йилда Москвадаги Малий театрдa қўйилган, кейинроқ, 1928 йилда Тошкентда ҳам ўйналган.
- Ота-бола санъаткорлар. — «Гулистон» 1936 й. 1-сон.
- Сафо Муғанний — тахаллуси, ҳақиқий исми-шарифи Сафо Оллоберганов (1882—1939), ўзбек шоири, бастакор-созанда ва жамоат арбоби.
- Мунис — Мунис Хоразмий — тахаллуси, асл номи Шермуҳаммад Авазий ўғли; таваллуди — 1778, вафоти — 1829, ўзбек шоири. Ижодида халқчиллик, тараққийпарварлик ғоялари етакчилик қилади. «Мунис-ул-ушшоқ» девонини тартиб берган, тарихий воқеаларни баён этувчи «Фирдавс-ул-иқбол» асарини яратган, таржималари бор.
- Огоҳ — Огаҳий, тахаллуси, асл номи Муҳаммадризо Эрнийёбек ўғли (1809—1874), ўзбек шоири, муаррих, таржимон.
- Комил — тахаллуси, асл номи Паҳлавон Ниёзмұхаммад (1825 — 1899), ўзбек шоири, таржимон, хаттоғ, мусиқанавис.
- «*Танбурни мукаммал билади*» — созанданинг созини жуда яхши билиши назарда тутиляпти.
- «*Унинг.. куйлари социалистик қурилишининг энг ақтуал мавзуларига бағишланган*» — чамаси, даврнинг муайян таъсири, бошқа томони, мажбурликдан Чўлпон шу каби 30-йиллар газета клишеларини қўллайди.
- «*Хоразмда хонлик ағдарилган кунлардан бошлаб*» — 1920 йилнинг 2 февралда Хева хони Саид Абдуллахон тахтдан туширилган эди.
- Харратов Матёқуб (1867—1939), халқ созандаси, мақомчи, хаттоғ. «Хоразм танбур чизиғи» деб номланадиган нота ёзувини такомиллаштирган, Муҳаммад Раҳимхон саройида созанда ва мақомчиларга устозлик қилган.
- Харратов Матюсуф — тахаллуси Чоқар (1889—1952), хонанда, созанда, бастакор ва шоир. Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби.
- Ашулага ишқибоз — «Гулистон» журналининг 1935 йил 7-сонда эълон қилинган.
- Ҳалима Носирова — (1913 йилда туғилган) — машҳур ўзбек хонандаси, опера солисти, жамоат арбоби. СССР халқ артисти.
- «*Боқудаги техникумга киради..*» — 1924 йилда бир гуруҳ талантли ўзбек ёшлари — Ҳ. Носирова, С. Олимов, Х. Хўжаева, Н. Алиева, Қори Еқубов ва бошқалар Боқудаги М. Ф. Охундов номи театр техникумига ўқишга юборилади. Ҳ. Носирова техникумини 1927 йилда тамомлаб, драма актрисаси сифатида иш бошлайди. 1939 йилдан Ҳ. Но-

- сирова Ўзбек давлат опера балет театрида ишлайди.
- «Гулсара» — К. Яшин асари, 1934 йилда яратилган, сахнада катта шухратга сазовор бўлган.
- «Икки коммунист» — К. Яшин пьесаси.
- Тиханович — 20—30-йилларда Ҳамза театрида режиссёрлик қилган, бир қатор пьесаларни сахналаштирган.
- «Тўйчи ака, Ҳожи Абдулазиз, Домла Ҳалим» — Мулла Тўйчи Тошмухамедов, Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов, Домла Ҳалим Ибодов — машҳур ҳофизлар.
- Саҳна сирларига ошно санъаткор — «Гулистон» журналининг 1935 йил 8—9-сонида босилган.
- Лутфулла Назруллаев (1903—1962) — ўзбек актёри. Бухоро театрида (1920—1924) иш фаолиятини бошлаган, Москва драмстудиясини тугатиб (1924—1927), Ҳамза театрида умрининг охиригача ишлаган ижодкор.
- Л. Назруллаев 1945 йилда Ўзбекистон ССР халқ артисти унвонига сазовор бўлган.
- «Хужум» — 1926 йилда Урта Осиё хотин-қизлар кенгашида эълон қилиниб, 1927 йил 8 мартдан бошланган кампания, хотин-қизларни озодликка чиқаришни мақсад қилган.
- «Саъдидихон, Исомов, Шариф» — Ҳамза театрининг актёрлари. С. Табибуллаев, Ғулом Исомов, Шариф Қаямов — Ўзбекистон ССР халқ артистлари.
- Лутфихоним Саримсоқова (1896—1989) — ўзбек актрисаси, СССР халқ артисти.
- «Қўзи булоқ» — испан драматурги Лопе де Вега (1562—1635) асари.
- «Қўювчига ҳақ бергинг келади...» — Чўлпон тилига рус тилининг таъсири анчайин сезиларли. Бу ўринда «хочется отдать должное постановщику» иборасининг калькаси.

МАТБУОТ ҲАҚИДАГИ МАҚОЛАЛАР

- Тилимизнинг ишланиши — «Туркистон» газетасининг 1923 йил 11 апрель сонида босилган.
- «Бухоро ахбори» — 1920 йил сентябридан 1923 йил октябригача Бухорода ўзбек тилида чиққан газета (кейин — «Озод Бухоро» — «Бухоро ҳақиқати»). Чўлпон 1921 йил июлидан 1922 йил февралига қадар шу газетага муҳаррирлик қилган.
- Ут-арава тўғрисида — «Фарғона» газетасининг 1923 йил 7 декабрь сонида Мирзо Қаландар имзоси билан босилган.
- «Билим ўчоғи» — Туркистон Халқ маорифи комиссарлигининг ойлик ижтимоий-сиёсий, таълим-тарбиявий ва адабий журнали. 1922 йилда биринчи сони чиққан, журналнинг 2—3-қўшма сони 1923 йилда чиққан, журнал тўхтаган.
- «Инқилоб» — 1922 йилдан чиқиб 1924 йил октябрида тўхтаган журнал. Адабий, сиёсий-оммавий ойлик журнал бўлмиш «Инқилоб» Туркистон КП МҚ органи эди.
- «Муштум»нинг 25-сони — «Фарғона» газетасининг 1924 йил 10 апрель сонида чиққан мақола. «Муштум» журнали ўзининг 25-сонини кичкинагина «юбилей» сифатида нишонлаган, унда журнални ташкил қилишда қатнашган А. Қодирий, Ғ. Юнус, Чўлпонга ўртоқлик ҳазили чизилган. Чўлпон ҳамкасбларини табриклар, ўзининг тилаklarини бир журналхон сифатида баён қилган.

- Уша қичиқ масала — «Фарғона» газетасининг 1925 йил 18 апрель сонида босилган.
- «Озод Бухоро» — 1923—1930 йилларда Бухорода чиққан газета.
- «Қизил Ўзбекистон» — 1918 йилдан аввал «Иштирокиюн», «Қизил Байроқ», «Туркистон» бўлиб, 1925 йилдан шу номда чиққан газета.
- «Зарафшон» — 1922—1930 йилларда Самарқандда чоп этилган газета.
- «Янги йўл» — 1925 йилдан 1934 йилгача чиққан хотин-қизлар журна-ли. Ҳозир — «Саодат».
- «Ўзгаришчи ёшлар» — 1923 йил декабридан 1924 йил ноябригача Тошкентда нашр этилган ижтимоий-сиёсий, адабий-илмий ёшлар журна-ли.
- «Таълим-тарбия» — бу журнал ҳақида Чўлпон берган маълумотдан бошқа нарса билмаймиз, кутубхоналарда ҳам би-рорта сони сақланмаган.
- «Маориф ва ўқитғувчи» — 1925 йил мартдан 1930 йилга қадар чиқиб турган ижтимоий-сиёсий, илмий-адабий журнал. Ўзбекистон халқ маориф комиссарлигининг нашри.
- Мунаввар қори Абдурашидов (1878—1931) — ўзбек маърифатпар-варни, журналист ва жамоат арбоби.
- Боту — тахаллуси, асл номи Маҳмуд Ҳодиев (1904—1940), ўзбек шоири, журналист ва жамоат арбоби.
- А. Саъдий (1889—1956) — ўзбек адабиётшуноси, педагог, филоло-гия фанлари доктори, профессор.
- Катта камчилигимиз — «Фарғона» газетасининг 1924 йил 31 июль сонида босилган.
- Ўзбек қизил матбуотининг олти йиллиги...» — «Иштирокиюн»нинг чиққан вақтидан ҳисоблаб нишонланган.
- «Маориф» — 1918 йил декабрда Тошкентда Маориф Халқ Комис-сарлиги томонидан чиқарилган, 6 та сони чиқиб, 1919 йил апрелда тўхтаган журнал.
- «Тонг» — 1920 йилда Фитрат раҳбарлигида чиққан журнал. 3 сон чиқиши билан тўхтаган. Журналда Чўлпон фаол қат-нашган.
- Қаламнинг тойилиши — «Фарғона» газетасининг 1924 йил 24 ноябрь сонида Мирзо Қаландар имзоси билан босилган.
- «Бош пахта қўмитаси» — 1921 йилда ВСНХ қошида Ленин кўрсат-маси билан тузилган бошқарма, пахта етиштириш иши-ни тиклаш, пахта мустақиллигига эришишни мақсад қилган.
- Миликкўф — Милуков П. Н. конституцион демократлар парти-ясининг аъзоси, Вақтли ҳукуматда гашқи ишлар вазири бўлган. Инқилобдан кейин хорижга кетган.
- Чўқаев — Мустафо Чўқаев (1890—1941). Туркистондаги миллий озодлик ҳаракати раҳнамоларидан, Туркистон мухтори-яти (Қўқон) ҳукуматининг бошлиғи, 1919 йилдан му-ҳожирликда яшаган.

ШОИР ҲАҚИДА ЗАМОНДОШЛАРИНИНГ ХОТИРАЛАРИ

Ўқтам Мирзахўжаев — Онамнинг ҳикояси. Чўлпоннинг синглиси Фоиқа Сулаймон қизи тилдан ўғли У. Мирзахўжаев ёзиб олган. Фоиқа ая 1908 йилда Андижонда туғилган,

Чўлпоннинг кенжа синглиси. Табаррук ёшига қарамай ҳофизаси, ўткир, акасининг бир қатор шеърларини ёд биладилар.

«Наим Қаримовнинг «Чўлпон» деган китобчасида» — (Н. Қаримовнинг китоби. Тошкент. «Фан» нашриёти, 1991) назарда тутилмоқда.

Юнус Мақсудов. Улуғлар даврасида. — «Шарқ юлдузи» журналининг 1990 йил 4-сонида босилган.

Юнус Мақсудов — 1913 йилда туғилган. 1932 йилдан то 1936 йилгача Москвада аввал Рабфақда, кейин педагогика институтида ўқиган. 1974 йилгача мактабда математикадан сабоқ берган. Ҳозир пенсияда.

Камий — тахаллуси, асл исми-шарифи Қаримбек Шарифбек ўғли (1866—1923), ўзбек шоири, маърифатпарвар. Шеърлари аср бошларида нашр қилинган деярли барча баёзларда бор.

Комил Алиев (1905—1939) — журналист ва жамоат арбоби, ёзувчи. «Туркистон», «Озод Бухоро», «Илғор Сурхон учун» газеталарида ишлаган, иккита тўплами нашр қилинган.

Заҳириддин Аълам — аср бошидаги йирик маърифатпарварлардан, забардаст олим ва журналист. «Ҳақиқат» (1917) журналининг асосчиси ва муҳаррири. Айрим кишиларнинг айтишича, у киши Чўлпонга тоға бўлган, шу нарса тергов ҳужжатларида ҳам акс этган. Бироқ шоирнинг яқинлари буни тасдиқлай олмадилар.

Ғулмоқдир Норхўжаев. — Мен билган Чўлпон. Ғулмоқдир Норхўжаевнинг мазкур мақола-хотираси «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1988 йил 5 февраль сонида эълон қилинган.

«Турон» кутубхонаси — аср бошида Эски жўвада Туркистон маърифатпарларининг саъй-ҳаракатлари билан барпо қилинган кутубхона, кейинча «Октябрь» кутубхонаси деб юритилган. Ҳозирда тарихий номи тикланди.

Абдулла Носиров (1899—1988) — библиограф, манбашунос, шарқшунос олим.

«Сарвати фунун» — 1895 йилда Туркияда машҳур шоир ва жамоат арбоби Тавфиқ Фикрат томонида асос солинган ижтимоий-сиёсий, адабий журнал.

Олим Шарафитдинов (тахаллуси Айн (1903—1943) — ўзбек адабиётшуноси ва танқидчиси, ЎзССР ФА муҳбир аъзоси.

Яҳёе Камол (1884—1958) — машҳур турк шоири ва жамоат арбоби. **Мутаваккил Бурҳонов** Чўлпон ҳақида. — хотираларни профессор О. Шарафиддинов ёзиб олган.

Домла Ҳалим Ибодов (1878—1940) — устоз хонанда, созанда, Ўзбекистон ССР халқ ҳофиси.

Ота Ғиёс Абдуғаниев (1859—1927) — бухоролик машҳур танбурчи, мақомчи хонанда.

Ота Жалол Носиров (1845—1928) — машҳур мақомчи, созанда ва бастакор.

Абдуқодир Исмоилов (1888—1951) — созанда, Ўзбекистон ССР халқ артисти, машҳур найчи.

Султон Умаров (1908 йилда туғилган) — физик олим, жамоат арбоби, ЎзФА академиги.

Лоҳутий Абулқосим Аҳмадзода (1887—1957) — форс-тожик шоири, тожик совет адабиётининг асосчиларидан саналади.

Уктам Мирзахўжаев — Руҳият манзилига етдинг. Шоирнинг жияни

У. Мирзахўжаевнинг мазкур мақоласи «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1990 йил 22 июль сонинда эълон қилинган.

Тўғтасин Жалолов (1909—1983) — ўзбек адабиётшуноси, таржимон.

КПСС XX съезди — 1956 йилда бўлиб ўтган, унда сталинизм ва шахсга сифиниш қораланган.

Уктам Мирзахўжаев — 1932 йилда Андижонда туғилган, Фоиқа Сулаймонованинг ўғли, иқтисод фанлари номзоди, доцент.

Абул Бозоров — Катта талант эгаси.

Ғулом Каримов — Чўлпон даврасида. — Адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Ғулом Каримов (1909 — 1990) хотиралари.

Ваҳоб Рашидов. Чўлпонни эслаб. Уқитувчи.

Файзулла Хўжаев (1896—1937) — йирик давлат арбоби, Бухорода инқилобий ҳаракат бошлиқларидан, 1925 йилдан Ўзбекистон ССР Халқ комиссарлари советининг раиси.

Акмал Икромов (1898—1938) — йирик партия арбоби, 1929 йилдан Ўзбекистон компартияси МҚ биринчи котиби.

«Кўп ўтмай роман Тошкентда чоп этилди...» — «Кеча» 1936 йилда Ўздавнашр томонидан чоп этилган.

Илём Акбаров. — Адиб Чўлпон билан учрашув хотираси.

Хусайн Шамс (1903—1943) — ўзбек ёзувчиси, ношир ва муҳаррир.
Н. Н. Миронов (1870—1952) — композитор, дирижёр, фольклоршунос ва педагог. Ўзбекистон ССР халқ артисти.

Илём Акбаров (1903 йилда туғилган) — мусиқашунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Тошкент давлат консерваторияси доценти.

Дилшод Олимхон ўғлининг хотиралари — Дилшод ака тилидан Д. Қуронов ёзиб олган.

Дилшод Олимхон ўғли — Ю. Мақсудов тилга олиб ўтган Олимхон аканинг ўғиллари, Тошкентда туғилган. 30-йилларда Москвада таҳсил олган, шу ерда яшаган Чўлпон билан яқин алоқада бўлган.

Абдуазиз Ҳошмухамедов. — Букилган бардош.

МУНДАРИЖА

Адабиёт яшаса—миллат яшар. *Озод Шарафуддинов* 3

АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ МАҚОЛАЛАР

Адабиёт надир?	35
Муҳтарам ёзгувчиларимизга	37
<u>Шўролар ҳукумати ва санон нафиса</u>	38
Икки иуқотини	41
Марҳум Тавфиқ Фикрат	43
Бошқармага хат	45
Ризо Тавфиқбек	45
50 йил (ўзбек билим ҳайъати эътиборига)	47
Тарихнинг зарарлик тақаррури	48
«Шоҳнома»нинг туркча таржумаси	51
Улуғ ҳиндий	56
Тагўр ва тагўршунослик	58
Қўлагада қолгонлар тўғрисида	63
Увайсий	65
Бошқармага хат	67
Катта мактаб эгаси	68
Устоднинг хислатлари	69
Эътироз	71

ТЕАТР ТАҚРИЗЛАРИ

Чин севиш	73
Або Муслим	76
Театр — санъат	78
Саҳнамизда	80
Қован оҳангар	81
Иблис	84
Шайх Санъон	85
Яна уйланаман	87
Маликаи Турондот	89
Жўрж Данден	92
Ойдин	94
«Насаб қурбонлари»	96

САНЪАТГА ОИД МАҚОЛАЛАР

Саҳналар теграсида	97
Ўзбек давлат труппаси	98
Маскавда икки турк санъаткори	99
Маскавдаги драмстудиямиз	103
Базм-чолғи тўдаси	106
Мейерхўлд театри	108
Сўз, сўз, сўз!	111
Театру танқидларига аҳамият	113
Қизиқлар	115
Украина бандурачилари	119

ПОРТРЕТЛАР

Мирзо Улугбек	122
Турсуной саҳнада	123
Эпизодик рўллар устаси	127
Мей Лан Фон	129
Ота-бола санъаткорлар	132
Ашулага ишқибоз	136
Саҳна сирларига ошно санъаткор	139

МАТБУОТ ҲАҚИДАГИ МАҚОЛАЛАР

Тилимизнинг ишланиши	145
Ут-ўрава тўғрисида	147
«Муштум»нинг 25-сони	150
Уша қичиы масала	151
Қатта камчилигимиз	152
Қаламнинг тойилиши	154

ШОИР ҲАҚИДА ЗАМОНДОШЛАРНИНГ ХОТИРАЛАРИ

<i>Уктам Мирзахўжаев. Онамнинг ҳикояси.</i>	156
<i>Маҳмуд Юнусов. Улуғлар даврасида</i>	161
<i>Ғулмоқодир Норхўжаев. Мен билган Чўлпон</i>	182
<i>Мутавваккил Бурҳонов. Чўлпон ҳақида</i>	189
<i>Уктам Мирзахўжаев. Руҳият манзилига етдинг</i>	192
<i>Абдул Бозоров. Катта талант эгаси</i>	197
<i>Ғулмоқодир Каримов. Чўлпон даврасида</i>	202
<i>Ваҳоб Рашидов. Чўлпонни эслаб</i>	206
<i>Илҳос Акбаров. Адиб Чўлпон билан учрашув хотираси</i>	212
<i>Дилшод Олимхон ўғлининг хотиралари</i>	214
<i>Абдуазиз Хошмуҳамедов. Букилган бардош.</i>	217
<i>Изоҳлар</i>	221

ЧУЛПОН

Что такое литература?

(Литературно-критические статьи, воспоминание о Чулпоне)

Рассом Ҳ. Саидвалиев
Расмлар муҳаррири У. Солиҳов
Техн. муҳаррир Е. Толочко

ИБ № 0508

Босмаҳонага берилди 30.11.93. Босишга рухсат этилди 21.04.94. Бичими 84×108¹/₃₂. Босма қоғози. Юқори босма Шартли босма табоғи 12,6. Нашриёт табоқ ҳисоби 12,22. 10 000 нусхада. Буюртма № 345. Шартли бўёқли босмада нашр ҳажми 12,81. Баҳоси шартнома асосида.

«Чулпон» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитаси ҳузуридаги Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди, Тошкент Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.